

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

Про історизм поеми
"Москалева криниця" (До
проблеми історіософії
Т. Г. Шевченка)

До питання про кількість
та етнічний склад насе-
лення України у другій
половині XVII ст.

В. А. Балицький. На шля-
ху до правди про нього
Косик Володимир. Про
шляхи розвитку церкви в
Україні й Росії (XI-
XVI ст.)

Дорошенко Дмитро. Мої
спомини про недавнє
минуле (1914-1918)

Яковлів Андрій. Україн-
сько-московські догово-
ри в XVII-XVIII віках

4-6/93

М. В. Коваль (головний редактор), В. М. Волковинський (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, С. І. Носова, А. І. Романенко, В. В. Стехун

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор *М. В. Коваль*,

канд. іст. наук *В. М. Волковинський*,

канд. іст. наук *В. М. Ричка*

Редакція публікує матеріали,
не завжди поділяючи погляди їх авторів

Художній редактор *Н. М. Абрамова*

Здано до набору 26.01.93. Підп.
Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Об'
арк. 12.б. Ум. фарби-відб. 13,13. Обл.-вид. арк. 1
Зам. 0167306. Ціна 20 крб.

Надруковано з готових фотоформ на ком'
давництва "Преса України". 252047 Київ
моги, 50.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
апрель - июнь 1993. Академия наук. Институт истории Украины.
Институт национальных отношений и политологии. Научный жур-
нал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно. На украинском языке.
Главный редактор М. В. Коваль.

Київ, видательство "Наукова думка". Адрес редакции:
252001, Київ 1, ул. Грушевського, 4. Комбинат печати изда-
тельства "Преса України". 252047 Київ 47, проспект По-
беды, 50.

Адреса редакції:

252001, Київ-1,
вул. Грушевського, 4
Телефони: 229-14-66, 228-52-34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 4-6 (385-387)
КВІТЕНЬ—ЧЕРВЕНЬ 1993

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Новий погляд на проблему

- Онопрієнко В. І., Щербань Т. О. Доля науки в Україні
(кінець XIX ст.— 30-ті роки XX ст.) 3

* * *

- Яременко В. І. (*Хмельницький*). Про історизм поеми «Москалева криниця» (До
проблеми історіософії Т. Г. Шевченка) 14

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Головко О. Б. Київська Русь на сторінках хроніки В. Кадлубека 27

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Черняхівський Г. І. (*Кременець*). Українські літописи XVII—XVIII ст. у
творчій спадщині М. Драгоманова 38
- Гуржій О. І. До питання про кількість та етнічний склад населення України у
другій половині XVII ст. 43

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

- Золотарьов В. А. (*Харків*), Шаповал Ю. І. В. А. Балицький. На шляху
до правди про нього 50

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗНОВІДИ

- Польовий Л. П., Чирко Б. В. Національні меншини українського села в
умовах колективізації 64

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

- Косик Володимир (*Франція, Париж*). Про шляхи розвитку церкви в Україні
й Росії (XI—XVI ст.) (*Закінчення*). 70

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918) (Продовження)	80
Смолій В. А., Ричка В. М. Угоди гетьманського уряду України з Московською державою (1654—1764 рр.) очима правознавця	93
Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках	96

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Милевич С. В. (Одеса), Раковський М. Ю. (Одеса), Шетников В. П. (Одеса). История Отечества: люди, идеи, решения	118
Варшавчик М. Я. В. А. Замлинский, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич и др. Специальные исторические дисциплины	124
Стронський Г. Й. (Тернопіль). О. Войналович. Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні: 20—30 рр.	128

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Казьмирчук Г. Д., Силкін А. В., Тарасенко О. О. Республі- канська науково-практична конференція «150 років розвитку вітчизняної науки в Київському університеті»	131
Ботушанський В. М. (Чернівці). Друга Буковинська історико-красназавча конференція «До витоків назви краю «Буковина» (600-річчя першої писемної згадки)»	132
Горовська Н. Ф., Тупайло М. В. Друга наукова конференція «Єврейське населення Півдня України: історія і сучасність»	133
Овечкін О. С. (Одеса). Наукова конференція «Основні напрями зовнішньої політики України і Росії: порівняльний аналіз»	135
Соса П. П. (Черкаси). Читачька конференція «Українського історичного журналу»	139

Новий погляд на проблему

В. І. Онопрієнко (Київ), Т. О. Щербань (Київ)

Доля науки в Україні (кінець XIX ст.— 30-ті роки XX ст.)

Протягом тривалого часу ідеологічний стереотип боротьби з «націоналізмом» не давав можливості дослідникам об'єктивно реконструювати історію становлення в Україні національної науки. І хоча наука є інтернаціональною за своєю природою, формування її організації і спільності вчених завжди несе на собі відбиток національного. Найяскравіше національні особливості знаходять вияв у тих наукових напрямках, які безпосередньо орієнтовані на вивчення національної культури. Необхідними умовами розвитку науки є створення спеціальних організацій і співтовариств.

Становлення національної науки в Україні почалося в XIX ст., у період, коли було видано ганебні циркуляр міністерства внутрішніх справ Росії 1863 р. і указ 1876 р., якими фактично заборонялися будь-які публікації українською мовою. Це, безумовно, негативно позначилося на формуванні наукової спільності, однак водночас сприяло активізації зусиль української інтелігенції, спрямованих на створення національного театру і науки, формування літературної мови.

В умовах політичного пресингу на українську культуру в Росії було вирішено перемістити її організаційний центр за кордон. Перша українська наукова установа виникла за межами імперії. В 1873 р. з ініціативи письменника О. Я. Кониського і члена Кирило-Мефодіївського братства Д. П. Пильчикова у Львові було засновано Товариство ім. Шевченка. Його статут затвердив австрійський уряд. Першим головою цієї організації було обрано К. Сушкевича. Товариство почало видавати з 1885 р. літературний журнал «Зоря», а з 1892 р. — «Записки». В ході реформування структури Товариства, здійсненої в 1892 р., в якій взяли участь видатні діячі української культури В. Б. Антонович, М. В. Лисенко, К. П. Михальчук, Ф. Р. Рильський, В. Ф. Смиренко, В. Н. Вовк-Карачевський, воно було поділено на такі секції: історико-філософську, філологічну, медико-природничонаукову і стало називатися «Наукове товариство імені Шевченка»¹.

Дальшому розвитку цього Товариства сприяла діяльність М. С. Грушевського, який у 1894 р. приїхав у Львів, де очолив кафедру всесвітньої історії українського відділення місцевого університету. З 1895 р. він став редактором «Записок» Товариства, після чого якість журналу поступово поліпшилася, збільшилася його періодичність, у ньому почали друкувати тематичні праці членів організації. У 1897 р. М. С. Грушевського обрали головою Товариства. Невдовзі було внесено суттєві зміни в його статут, підвищено вимоги до наукового статусу його членів, розширилися міжнародні контакти і просвітницька діяльність цієї організації². Однак, незважаючи на плідну

діяльність Товариства в справі розвитку української науки і культури, залишалось актуальним завданням створення подібного осередку в Києві.

Найважливішим складовим елементом національно-визвольного руху в Україні у ХІХ і особливо на початку ХХ ст. стали вимоги розвитку освіти і науки на національній основі. Ще в 1901 р. студенти-українці, що навчалися у Львові, вимагали створення українського університету, а в 1905 р. їх колеги в Одесі, Харкові, Києві — викладання українською мовою. Першими успіхами в цьому напрямку, здобутими в ході тривалої боротьби, було відкриття (після скасування вищезгаданих сумнозвісних циркулярів про українську мову), щоправда не в Росії, а у Львівському і Чернівецькому університетах десяти кафедр українознавства. Вперше необхідність організації таких кафедр у всіх вузах України була обґрунтована М. С. Грушевським³. Він вказав на їх роль як у дослідженні певних проблем, так і у підготовці національної інтелігенції, а також навів класифікацію предметів українознавства, які необхідно викладати у вищій школі.

Навесні 1906 р. після скасування «Тимчасових правил друку» 1876 р. постало питання про створення у Києві наукового товариства, яке мало «... допомагати розробленню й популяризації українською мовою різних галузей науки»⁴. 29 квітня 1907 р. відбулися перші загальні збори Українського наукового товариства. Воно видавало журнали «Україна», «Записки Українського наукового товариства», «Український науковий збірник». До першої світової війни побачив світ 21 том його праць⁵. В секціях і комісіях працювало понад 50 кваліфікованих українських учених.

В НТШ і УНТ переважала гуманітарна тематика, що зумовило певну структуру українознавчих досліджень і сприяло розвитку національної самосвідомості. Велика увага приділялася уніфікації граматики, складанню історичних, термінологічних і тлумачних словників, дослідженню походження і форм української мови, аналізу літературних пам'яток тощо. Сформувалися творчі колективи етнографів і мистецтвознавців, що займалися збиранням матеріалів, їх систематизацією і аналізом. Було розпочато дослідження в галузі природознавства і техніки, статистики і економіки України. В українських наукових товариствах працювали медичні секції, які об'єднували професорів і лікарів-практиків.

Робота історичної секції Українського наукового товариства стала школою для молодих науковців. Під керівництвом М. С. Грушевського в ній активно працювали Б. Бучинський, М. Василенко, Ф. Вовк, О. Грушевський, С. Драгоманов, Л. Добровольський, І. Каманін, О. Левицький, К. Мельник-Антонович, М. Порш, О. Русов, М. Стадник, М. Стасюк, І. Стещенко, В. Степовий, О. Ярошевич. Вони розробляли проблеми історії козащини, еміграційних процесів серед українського населення, формування українського демократичного руху, історії народного права і релігійних вірувань, статистики і соціально-економічного становища України. Згодом в Українському науковому товаристві і Академії наук сформувались економічна і археологічна секції, секція мистецтв УНТ, комісія по вивченню звичаєвого права УАН та ін. На засіданнях історичної секції вперше були обговорені розробки М. С. Грушевського, що пізніше стали складовими частинами його узагальнюючих праць. Матеріали історичної секції, підготовлені на багатій джерельній основі і опубліковані в працях Товариства, становлять певний інтерес і для сучасних дослідників.

Головним підсумком діяльності Наукового товариства ім. Шевченка і Українського наукового товариства в Києві стало формування національної наукової спільності. Члени цих товариств сприяли ефективній розробці

українознавчих досліджень. Серед них слід назвати таких відомих спеціалістів, як історики М. С. і О. С. Грушевські, О. І. Левицький, І. М. Каманін, М. Ф. Біляшівський, К. М. Мельник-Антонович, В. Л. Модзалевський, філологи В. М. Перетц, А. Ю. Кримський, С. О. Єфремов, А. М. Лобода, Є. К. Тимченко, П. І. Зайцев, І. І. Огієнко, М. І. Петров, К. П. Михальчук, Б. Д. Грінченко, етнографи Ф. К. Вовк, О. Г. Алешо, мистецтвознавці Г. Г. Павлуцький, С. А. Таранушенко, К. В. Широцький, Ф. Л. Ернст, правознавці Б. О. Кістяківський, М. П. Василенко, геологи і географи В. І. Вернадський, П. А. Тутковський, В. І. Лучицький, В. В. Дубнянський, В. В. Різниченко, О. В. Красовський, біологи і медики О. А. Яната, О. В. Корчак-Чепурківський, М. А. Галін, Є. Г. і О. Г. Черняхівські, інженери С. П. Тимошенко, І. М. Ганицький, І. А. Чоповський та ін.

Революція 1917 р. дала сильний імпульс розвитку національної самосвідомості народу. Інтелігенція стала ініціатором і активним учасником політичного й соціального оновлення України, піднесення широкого національно-культурного руху. В квітні 1917 р. у Києві відбувся I Всеукраїнський педагогічний з'їзд, на якому обговорювалися найважливіші завдання розвитку вищої і середньої освіти: створення у всіх вузах України кафедр українознавства, запровадження в них викладання українською мовою, перепідготовка викладацьких кадрів, розробка нової мережі вузів, заснування українських шкіл, гімназій та інших навчальних закладів. У жовтні — листопаді 1917 р. було відкрито Український народний університет в Києві, Українську педагогічну академію і Українську академію мистецтв. На початку 1918 р. засновано Український геологічний комітет і Сільськогосподарський учений комітет, які розгорнули широку науково-прикладну роботу. За кілька місяців існування Української держави створено Українську Академію наук, Український народний університет в Києві став державним, організовано Кам'янець-Подільський державний український університет, українські факультети і кафедри в багатьох вузах, десятки українських гімназій і шкіл.

Основними науковими центрами в післяреволюційний період стали Українське наукове товариство і Українська Академія наук. Приплив нових сил в УНТ потребував реорганізації його структури, зокрема створення нових секцій і комісій. Особливо швидко розвивалася природничонаукова секція, з ініціативи членів якої в ряді міст України засновані відповідні відділення і філії Товариства, скликаний з'їзд природодослідників, розгорнута робота по створенню української наукової термінології і підручників для шкіл українською мовою.

Після революції 1917 р. саме ідеї децентралізації науки, орієнтації її на розв'язання практичних народногосподарських завдань України стали керівними для багатьох учених. Ось що писав про це молодий вчений і організатор науки Б. Л. Лічков: «Уряд старої Росії до смішного боявся усякого сепаратизму: не тільки політичного, але ж і культурного. Здавалося, що кожна країна держави, як би не були малі її розміри, має право на самостійний, незалежний від інших частин держави, розвиток своїх культурних сил. Але ж для російського уряду таке положення було цілком не приемне, бо в корні своїм суперечило його політичній теорії і практиці. Натурально, при таких умовах уряд бачив у всяких замірах будувати автономні осередки наукової праці мало не замах на цілість усєї держави. Між тим місцеві осередки наукової праці були необхідні, і наукові робітники на місцях знали це найкраще. Зокрема, численні наукові діячі в межах геологічного досліджу території Росії добре розуміли, що одного... осередку для держави замало,

що потрібне утворення нових автономних осередків при умовах координації їх праці з працями старого осередку»⁶.

Виникали нові наукові товариства і територіальні відділення Українського наукового товариства. З'явилися і відомчі дослідницькі установи, такі як Сільськогосподарський вчений комітет і Український геологічний комітет. Українське наукове товариство виступило ініціатором створення Академії наук. Зокрема, на засіданні ради Українського наукового товариства 8 липня 1917 р. була обрана комісія по створенню Академії наук, до якої ввійшли А. М. Лобода, Г. Г. Павлуцький, В. І. Лучицький, О. С. і М. С. Грушевські, О. В. Корчак-Чепурківський, І. М. Ганицький⁷. Однак при Центральній Раді реальних кроків щодо організації Академії наук не було зроблено.

На початку червня 1918 р. з ініціативи міністра освіти Української держави М. П. Василенка була сформована під головуванням В. І. Вернадського Комісія по розробці законопроекту про заснування Української Академії наук. До неї ввійшли професори Київського політехнічного інституту М. Ф. Кашенко і С. П. Тимошенко, Київського університету — Б. О. Кистяківський, П. А. Тутковський, О. В. Сперанський, І. І. Косоногов, Г. Г. Павлуцький, Є. К. Тимченко, М. І. Туган-Барановський, професор Харківського університету Д. І. Багалій. Вченим секретарем комісії став історик-архівіст В. П. Модзалевський⁸.

Концепція Української Академії наук, запропонована В. І. Вернадським і підтримана цією комісією, стала дальшим кроком на шляху становлення національної науки на Україні. В. І. Вернадський справедливо передбачав, що, крім тих напрямів досліджень, які ефективно розвивало Українське наукове товариство, перш за все вивчення національної культури, в академії повинні бути гідно представлені фундаментальні і прикладні науки як основа для розвитку продуктивних сил України, а також соціально-економічні дисципліни для удосконалення політико-правової основи держави і раціонального ведення народного господарства.

В. І. Вернадський виходив з того, що Академія наук, створювана в ХХ ст., не може будуватися за статутами і типами старих академій. При її заснуванні слід керуватися не статутами, а тенденціями діяльності наукових закладів. Досвід свідчить, підкреслював він, що Українська Академія наук не може бути побудована за зразком тих академій, які являють собою тільки зібрання вчених-аматорів. Вона повинна формуватися з учених, що одержують кошти від держави і віддаються дослідницькій роботі як основній справі свого життя, визнаній державою важливою. В. І. Вернадський вказував на необхідність визнання Української Академії наук Міжнародним союзом академій, а також показав її роль у вивченні та піднесенні продуктивних сил України⁹.

При розробці основ організації Фізико-математичного відділення члени комісії запропонували оригінальні ідеї про формування в УАН прикладних і технічних галузей науки, підкреслили актуальність створення спеціальних установ цього профілю, яких не було в більшості академій.

З установ прикладного профілю в УАН стали діяти тільки Інститут технічної механіки і кафедра хімічної технології, але програма розгортання науково-дослідницьких робіт у цьому напрямку була реалізована в 20-ті роки, коли створена мережа відповідних кафедр по лінії Наркомату освіти, а пізніше — інститутів у системі ВРНГ, багато з яких у 30-ті роки стали академічними.

Перспективним виявився принцип, зафіксований у статуті Академії

наук, згідно з яким в міру необхідності створювалися нові академічні установи з підпорядкуванням їм позаакадемічних науково-дослідних закладів. Таким чином, крім інститутів і кафедр, в яких працювали штатні працівники Академії наук, існували комісії для залучення до співробітництва з УАН спеціалістів різного профілю. Подібні комісії створювалися оперативно з наданням їм функції своєрідних центрів, навколо яких об'єднувалися спеціалісти. Першою академічною комісією стала заснована на початку 1919 р. Комісія по вивченню природних багатств України, що об'єднала багатьох природодослідників та інженерів. Потім виник ряд інших подібних комісій.

У дореволюційний період найбільших успіхів досягли українські вчені — історики і філологи, що сприяло організації Історико-філологічного відділу УАН, який відповідно до статуту повинен був об'єднувати 18 наукових напрямів. При цьому особлива увага приділялася правильній постановці досліджень у галузі різноманітних проблем українознавства і його взаємозв'язків із світовою наукою і культурою¹⁰.

Оригінальну концепцію було покладено в основу діяльності Соціально-економічного відділу УАН. Її запропонував видатний економіст М. І. Туган-Барановський, який вважав, що в Соціально-економічному відділі, як і у Фізико-математичному, повинні бути представлені, крім теоретичних, прикладні дисципліни. В результаті було розпочато дослідження в галузі економічної кон'юнктури і статистики населення, демографії і соціології, історії української державності і звичасвого права¹¹.

З початком 20-х років Академія наук все більше ставала державною установою, діяльність якої жорстко регламентувалась адміністративно-командною системою. За таких умов надзвичайно важливо було створити альтернативні наукові ініціативно-суспільні структури. Така спроба була здійснена Українським науковим товариством. 16 квітня 1919 р. відомий ботанік і активний діяч УНТ О. А. Яната виступив на зборах Товариства з пропозицією змінити пункт № 13 статуту УНТ, записавши в нього положення про одну з найважливіших функцій цієї організації — виконання ролі об'єднавчого центру різних наукових установ і товариств. О. А. Яната вважав, що Товариство має перетворитися на «вільну наукову академію», філії якої діятимуть на всій території України: «В дальшій перспективі розвитку Українського наукового товариства неважко передбачити і те, що коло нього, як коло єдиного наукового товариства на Україні, в якому дійсно єднаються діячі всіх галузей наук, мусять, нарешті, об'єднатися і всі інші наукові товариства, окремі діячі, які не стали ще на шлях будування на Україні української культури, і тоді Українське наукове товариство вже перетвориться в єдину асоціацію на Україні, в якій буде цілком забезпечений і принцип національний»¹².

Ще на з'їзді природознавців України в серпні 1918 р. УНТ запропонувало проект координації діяльності різних наукових організацій і вчених шляхом створення Всеукраїнської асоціації природознавців і Всеукраїнської спілки природознавчих установ. У лютому 1920 р. на установчих зборах відділу природничих наук УНТ О. А. Яната нагадав про рішення з'їзду природознавців. Він вважав, що відділ природничих наук УНТ може виконувати ті завдання, які ставилися перед вищезгаданими асоціацією і спілкою, адже кожна секція відділу — це автономна асоціація діячів певної галузі природознавства, а відділ — загальна асоціація природознавців України¹³.

З сучасної точки зору внесення цього проєкту було намаганням вирішити

проблему відносин між науковою спільністю і державою. Пріоритет надавався самоврядуванню наукової спільності, хоч для цього необхідно було створити наукову комунікаційну структуру. Проект консолідації і координації діяльності вчених й наукових організацій, починаючи від Академії наук і до місцевої дослідної станції, музею і т. д., побудований на демократичних засадах, був проектом, власне, самоорганізації науки як самостійного суспільного інституту.

На жаль, цей проект не був втілений у життя. У 1921 р. було прийнято рішення про ліквідацію Українського наукового товариства і приєднання його секцій до Академії наук, що зумовлювалося тяжким економічним становищем України. Академія наук, якій був присвоєний статус всеукраїнської, стала розглядатись як центральна наукова установа республіки, хоч і знаходилася в надзвичайно складному становищі: нерегулярне фінансування, перманентне скорочення штатів. Але рішення про припинення діяльності УНТ було прийнято ще й тому, що товариство все більше почали розглядати як конкуруючу щодо Академії наук організацію.

Керівництво УНТ було змушене погодитися з рішенням про припинення діяльності Товариства. Ліквідаційна комісія розробила положення про порядок включення в установи Академії наук кожної його секції¹⁴. Історична, філологічна, економічна, мистецтвознавча, археологічна секції увійшли до складу Історико-філологічного відділу ВУАН. До нього приєднали і археолого-мистецтвознавчий музей, музей українських діячів і бібліотеку Товариства. Секція права увійшла до Соціально-економічного відділу ВУАН, етнографічна — до відповідної комісії академії, секції природничого відділу — до установ Фізико-математичного відділу.

Однак надії на поліпшення дослідницької роботи після приєднання УНТ до ВУАН не виправдалися. Однак Історична секція, що мала високий науковий потенціал і традиції, продовжувала діяльність, регулярно проводились її засідання. Члени секції не припиняли архівних пошуків, брали активну участь в удосконаленні викладання історії України в школах та вузах.

З поверненням у 1924 р. з еміграції М. С. Грушевського і обранням його дійсним членом Академії наук України історична секція одержала новий імпульс для активізації роботи. При ній було організовано комісії по вивченню історії давнього Києва, Лівобережної і Слобідської України, Запоріжжя, Західної України. Продовжувалися дослідження з історичної географії, економічної і соціальної історії, історії матеріальної культури, мистецтва, словесності, революційних рухів. Було відновлено видання журналу «Україна», почали виходити наукові збірники¹⁵. Секція координувала свою роботу з науково-дослідною кафедрою історії України Академії наук, яку очолював М. С. Грушевський, і по суті була також академічною структурою. Це — єдина секція Товариства, що існувала до початку 30-х років. З кінця 20-х років, коли почалася боротьба з «націоналізмом», навіть академічні підрозділи і напрями, в яких розроблялися питання української історії, етнографії, літератури, права, економіки, стали зазнавати тиску з боку влади.

Політика «українізації», яка проводилася в республіці в 20-ті роки, в цілому сприяла дальшому розвитку української науки і культури, дослідженню природних ресурсів України. Разом з тим наростаючі тенденції централізації і бюрократизації суспільного життя негативно впливали на стан наукових досліджень. Весь тягар примусової централізації виніс на собі Український геологічний комітет, що став відділенням Геологічного комітету в Петрограді. Крім того, припинив існування ряд наукових і просвітницьких товариств. Не приніс бажаних результатів і експеримент з

університетами, перетвореними в інститути народної освіти. У вузах і наукових установах було засновано інститут комісарів, що безцеремонно втручалися в навчальний і дослідницький процеси. Наркомос, у віданні якого знаходилася наука, безперервно проводив експерименти щодо її реорганізації. Новостворювані установи потребували коштів, а іноді і лабораторного устаткування, які передавалися їм з традиційних центрів науки, що мали більші можливості для ведення досліджень. В цілому ж за умов вкрай обмежених фінансових ресурсів Наркомосу наука вела жебрацьке існування. Тому в основному проводилися лише теоретичні дослідження, організовувалися наукові семінари. З політичних міркувань деформувалась і структура викладання у вузах, де політизація, перш за все у суспільних дисциплінах, випереджала аналогічний процес у дослідницькій практиці. Наростали репресії щодо представників інтелігенції, особливо колишніх членів українських ліберально-демократичних партій, рухів, урядів і організацій.

У 1924 р. в Києві відбувся один з перших політичних процесів над представниками інтелігенції, переважно викладачами вузів, звинувачуваними в участі в діяльності контрреволюційної організації «Київський обласний центр дії». Серед звинувачених був один із засновників Академії наук України академік М. П. Василенко. Лише зважаючи на протести громадськості, М. П. Василенка помилували, але пляма неблагонадійності залишилася на ньому до кінця життя¹⁶.

Інспіровані в 20-ті роки політичні процеси над представниками науково-технічної інтелігенції дедалі більше нагнітали напруження в наукових колах. У країні відбувався процес одержавлення науки, тісно пов'язаний з тоталітаризацією суспільства. Ідея державного управління наукою виношувалася передовими вченими задовго до революції, і перші кроки Радянської держави, спрямовані на нову організацію науки, були сприйняті більшістю вчених позитивно. Створення в країні мережі нових науково-дослідних установ, широкий розвиток прикладних досліджень з ентузіазмом сприймалися науковою громадськістю. Однак тенденція одержавлення всіх сфер суспільного життя, дедалі зростаюча наприкінці 20-х років, не могла не позначитися згубно на атмосфері наукової творчості. Вона неминуче вела до заборони будь-яких виявів ініціативи, до жорсткого управління і регламентації діяльності всіх ланок системи. Процес одержавлення визначив хід ідейних, кадрових і організаційних змін у науці, як і в інших сферах суспільного життя.

На початку 1928 р. комісія Наркомату освіти детально обстежила діяльність ВУАН. Вона відзначила прогресивну роль Академії наук у розвитку національної культури. Водночас до недоліків було віднесено те, що робота у ВУАН не планувалася, на загальних зборах не порушувалися актуальні питання соціалістичного будівництва, а переважали дрібні організаційні питання. Академія наук розробляла переважно питання гуманітарного плану і дуже мало технічних, соціально-економічних проблем, зокрема розвитку сільського господарства, медицини. В постанові Всеукраїнської партійної наради в справах науки (1929 р.) також підкреслювалася необхідність підготовки єдиного п'ятирічного плану роботи наукових установ України і погодження його з державними планами¹⁷. Рішення партійних і державних органів з питань розвитку наукових досліджень, перебудова діяльності ВУАН, вибори до неї, проведені 1929 р., нові репресії проти вчених значною мірою позначилися на стані гуманітарних наук. Зловісну роль у долі української інтелігенції відіграв

процес над членами «Спілки визволення України», що відбувся навесні 1930 р. у Харкові. По цій справі було заарештовано 45 чол. на чолі з відомим українським ученим-літературознавцем, віце-президентом ВУАН академіком С. О. Єфремовим. Після закінчення процесу в установах Академії наук було проведено чистку. Підозрілість, політична нетерпимість, некомпетентна критика ще більше нагнітали атмосферу в наукових колективах. Вогонь критики, як правило, спрямовувався проти вчених, що мали значний дослідницький багаж. У ході чисток і політичних кампаній для них створювалася нестерпна обстановка.

Процеси тоталітаризації держави, формування командно-бюрократичної системи неминуче вели до утворення у всіх сферах суспільного життя єдиноначальності й однодумності, стандартизації не тільки політичного, але й наукового мислення. На Україні політичні репресії доповнювалися боротьбою з націоналізмом, часто надуманим, коли, по суті, придушувалися будь-які вияви національної самосвідомості і культури. Причому боротьба з націоналізмом поєднувалася з процесом «українізації», який у 30-х роках ставав своєрідною формою бюрократизації суспільного і державного життя республіки.

На початку 30-х років багато українознавчих напрямів науки почали замінюватися вульгарно-ідеологізованим суспільствознавством. Процесу ідеологізації суспільних наук сприяло створення в країні нових марксистських установ — комуністичних університетів, інститутів, академій. Так, у 1922 р. на Україні засновано Комуністичний університет ім. Артема, в 1924 р. — Український інститут марксизму-ленінізму, в 1929 р. — Інститут комуністичної освіти, в 30-ті роки існував Інститут червоної професури. В цих закладах йшло формування кадрів марксистів-суспільствознавців. Значною віхою на шляху ідеологізації суспільних наук стало створення в Харкові Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН). Вона існувала лише п'ять років, але справила великий вплив на ідеологізацію всієї системи гуманітарних знань, фактично замінивши їх дисциплінами, що ґрунтувалися на «марксистській» основі, причому, як правило, це був вульгарний марксизм, далекий від науки. В результаті знецінювалися критерії наукового знання, об'єкти дослідження, наукова аргументація. В 1936 р. установи ВУАМЛІН влилися до складу АН УСРР, внаслідок чого були докорінно змінені на вуамлінівській основі академічні установи гуманітарного профілю. Процес політизації та ідеологізації проходив й іншим шляхом — підпорядкуванням і поглиненням ВУАМЛІН установ гуманітарного профілю. В марксистських суспільствознавчих установах була розгорнута планомірна боротьба з різними напрямками української національної науки, особливо в галузі етнографії, права, історії, філософії, статистики, мовознавства.

В стінах ВУАМЛІН була розв'язана пропагандистська кампанія проти етнографічних уявлень про український народ. У журналі «Под марксистсько-ленінським знаменем» опублікована стаття «Расова теорія на службі українського фашизму», в якій містилися політичні звинувачення на зразок: «У нас порівняно мало відомо, що український фашизм створив свій різновид расової теорії, яка повинна стати «природничонауковим» обґрунтуванням його контрреволюційної погромної практики, його орієнтації на німецький фашизм та інтервенцію проти СРСР. І ще менш відомо, що ця расова теорія українського фашизму була дальшим розвитком тієї расової теорії, яку протягом десятиріч розвивали ідеологи українського дрібно-

буржуазного націоналізму (Антонович, Грушевський, Донцов, Рудницький та ін.)»¹⁸.

В дореволюційні і перші пореволюційні роки, очевидно, найбільш плідно працювали дослідники, які зібрали значний матеріал з історії України. Однак він не вписувався в заскорузлу схему історичного матеріалізму. І в 20-ті роки була розгорнута різка критика поглядів багатьох істориків, що змусило їх перебудовуватись. Побачили світ праці, в яких робилися спроби використати деякі ідеї марксизму, що пропагувалися в ті роки офіційною публіцистикою в досить вульгарному вигляді. Однак навіть ці розвідки були розкритиковані авторами, які дотримувалися ще більш вульгаризаторських позицій. Знищувальний тон критики досяг апогею на початку 30-х років.

У 1926 р. вийшла книга професора Й. Гермайзе «Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. І. Революційна українська партія», яка була оцінена таким чином: «Той факт, що Гермайзе не застосовував в своїй праці революційну марксістську методу, привів автора до численних еkleктичних висновків на «національному ґрунті»... Через тин «академічного об'єктивізму» автор плигає в «гречку» опортуністичних (суб'єктивних) оцінок явищ, яких він не зміг продумати по-сучасному»¹⁹. Однак навіть таку оцінку слід віднести до числа найбільш м'яких, оскільки в цій рецензії містилися і позитивні характеристики праці: «... Праця Гермайзе має багато таких даних, що роблять її в той же час дуже цінною. Вона є найкраща в розумінні докладності й ґрунтовності із того, що є надрукованого про РУП... Праця Гермайзе цінна перш за все багатством фактичних матеріалів, здобутих по різних архівах (у тому числі й приватних), по різних друкованих і недрукованих джерелах. До дрібниць наведені факти з заснування РУП, її розвитку й роботи... Ось через що маємо де в чому й хибну, але багату даними картину не тільки роботи партії, але й обстановки, в якій ця робота запроваджувалася... Добрий виклад (мова, стиль) збільшують цінність книжки, яка без сумніву найде собі читача. Але використати багатий матеріал можна, лише відкинувши опортуністичні оцінки автора»²⁰. Проте навіть такий відносно об'єктивний підхід до праці Й. Гермайзе не врятував її автора: він був засуджений як учасник процесу СВУ.

Мабуть, найбільше звинувачень наприкінці 20-х — на початку 30-х років було висловлено на адресу відомого українського історика, академіка ВУАН і АН Білорусії М. І. Яворського після опублікування його монографій «Історія України в стислому нарисі» (три видання) та «Національно-демократична революція 1917 р. на Україні». Зокрема, наведемо лише одну оцінку цих праць: «Центральна помилкова ідея цієї небільшовицької системи поглядів т. Яворського є у висуненні української буржуазії, українського куркульства як самостійної окремої рухомої сили буржуазної демократичної революції на Україні... Ця помилкова ідея зв'язана з визнанням завдання утворити самостійну українську буржуазну державу як основну проблему буржуазно-демократичної революції на Україні»²¹.

І хоча в ході інспірованої критичної кампанії визнавалося, що М. І. Яворський був першим дослідником, який прагнув переосмислити історію України на марксистській основі, але оцінки його робіт були настільки категоричними і нетерпимими, що автор змушений був визнати помилковість своїх поглядів у спеціальній статті, опублікованій в газеті «Комуніст». Однак і цього виявилось недостатньо. Критик писав: «Буквально анекдотичними є спроби М. І. Яворського довести, що він помилився, намагаючись «згідно з Ленініним» виправити М. Н. Покровського. Для того, щоб уникнути усякої плутанини в цьому питанні, треба відверто, прямо сказати,

що соціально-політичні коріння основних принципових помилок М. І. Яворського треба шукати не у М. Н. Покровського, а у М. С. Грушевського, Донцова та Винниченка...»²².

На початку 30-х років М. І. Яворський був ошельмований, заарештований і загинув у таборах. Немає сумніву, що його праці були не позбавлені істотних недоліків, однак це не виправдовує подібних результатів наукової полеміки, коли не тільки автор був знищений, але й вилучені з бібліотек всі його книги. Про характер полеміки влучно висловився один з її учасників (який також незабаром був репресований): «Протягом останніх декількох місяців уперто тривало «змагання» не зовсім наукового характеру, а щодо форм полеміки — просто історичні для історичних дискусій. Щоправда, нам, марксистам, не в білих рукавичках слід братися до науки, так само не з реверансами й компліментами показувати на огріхи й помилки, але ж ... про товариські форми критики ми теж не можемо забути, особливо коли ... ця критика відбувається у лавах марксистів, у лавах єдиного історичного фронту»²³. Однак остання обставина часто ігнорувалася, і серед жертв репресій було багато комуністів. Але найбільше постраждало видатних діячів національної науки.

На початку 30-х років було розгромлено ще одну українознавчу установу Академії наук — Комісію по вивченню звичаєвого права України, очолювану академіком ВУАН О. О. Малиновським і професором А. Е. Кристером. Комісія збрала значний соціологічний матеріал про співвідношення юридичних норм, що склалися в народі, і так званого революційного права²⁴. Вона працювала в період примусової ломки суспільних відносин і всього укладу життя, викликаного колективізацією, що зумовило жорстку критику її діяльності не тільки з боку ВУАМЛІН, але й уряду. Зокрема, П. П. Постишев говорив, що у ВУАН є чимало петлюрівців, які видають товсті збірники, журнали, книги, пройняті ідеями шовінізму і націоналізму. Насправді ж матеріали Комісії по вивченню звичаєвого права і сьогодні становлять інтерес при аналізі процесів законотворчості народу.

Така ж доля спіткала Інститут демографії, який очолював видатний вчений у галузі статистики і демографії академік М. В. Птуха. Саме під керівництвом і за методикою М. В. Птухи в інституті було складено таблиці смертності в Україні на основі перепису 1897 р. і аналізу смертельних випадків за 1897—1898 рр. Результати пошуків ефективних методів побудови сумарних таблиць смертності М. В. Птуха опублікував у 20-ті роки в працях: «Таблиці смертності для України 1896—1897 рр.», «Смертність у Росії і на Україні», «Смертність 11 народностей Европейской России в конце XIX столетия». У 1929 р. він був обраний дійсним членом Міжнародного статистичного інституту, брав участь у роботі його сесій у 1923, 1925 рр.

Праці М. В. Птухи з питань смертності населення були дуже актуальними на початку 30-х років. Крім того, він опублікував прогнози приросту населення на Україні в найближчі роки і на перспективу. У зв'язку з голодом 1933 р., що забрав мільйони життів, ці прогнози не виправдалися. У 1938 р. М. В. Птуха був заарештований. Очолюваний ним інститут припинив своє існування. Щоправда, трагічну долю багатьох учених, репресованих у 30-ті роки, М. В. Птуха не розділив: у 1940 р. він був реабілітований, в 1943 р. обраний членом-кореспондентом АН СРСР, в наступні роки керував Відділенням суспільних наук АН УРСР, нагороджувався орденами. Однак важливий науковий напрямок, який він очолював у 30-ті роки, було закрито. Й сам учений не публікував більше праць з питань смертності, а займався дослідженням історії демографії і статистики.

Фактично в 30-ті роки в СРСР проходив процес заміщення національних форм науки і культури якимось уніфікованим суспільствознавством, побудованим на вульгаризованій марксистській основі, далеким від традицій і потреб народу. Однак не всі форми національної науки і культури викорчувалися, були й такі, які насаджувались і культивувались. Проте всі вони були деформованими і вихолощеними ідеологічними заборонами та рекомендаціями. Водночас у 20—30-ті роки розвивалися фундаментальні і прикладні, природничі та технічні науки, було створено багато науково-дослідних установ і вузів.

В 20-ті роки ще мала місце певна автономія наукових досліджень від ідеології і уряду, але останній доклав багато зусиль для здійснення реформи і завоювання вищої школи через інститут робітфаків, шляхом заміни й ідеологічного пресингу викладачів. В результаті наукова діяльність була відокремлена від викладання і виникнення системи науково-дослідних установ. Так, на Україні було сформовано розгалужену систему науково-дослідних кафедр, відокремлених від навчального процесу. Наприкінці 20-х — на початку 30-х років втілювалися в життя ідеї планування науки, підпорядкування її господарським завданням, одержавлення. Замість Наркомосу провідну роль у науковій політиці почали відігравати господарські наркомати. В Україні, як і в усій країні, створюється комплекс галузевої науки. У вузах проходив процес дедалі більшої спеціалізації вищої освіти. З ним пов'язана перша хвиля репресій проти науково-технічної інтелігенції і боротьба з націоналізмом, що призвела до згорання багатьох напрямів досліджень, особливо в галузі суспільствознавства і фундаментальних наук.

В 30-ті роки почав складатися певний дисбаланс між фундаментально-теоретичними і прикладними дослідженнями на користь останніх. «Вимивання» теоретичних розробок, заміна їх псевдонауковими ідеологічними теоріями неминуче вели до деформації наукової практики, що виконувала соціальні замовлення й набирала форми грубого утилітаризму.

Національна наука на Україні виникла і розвивалася до початку 20-х років не в державних, а в суспільних, ініціативних формах. Наукова громадськість здійснювала функції колективного експерта тематики і результатів досліджень, впливала на формування програм розвитку науки. Курс на державне управління наукою, що проводився з 20-х років, призвів до її монополізації та ідеологізації, виключав вплив на неї неформальних наукових організацій і комунікацій, витісняв і деформував національну науку, підпорядковуючи її тоталітарній системі.

¹ Всеукраїнська Академія наук // Україна.— 1925.— Кн. 1—2.— С. 211—213.

² Романів О. М., Грицак Я. Й. НТШ — етапи діяльності // Вісник АН УРСР.— 1990.— № 3.— С. 71—75.

³ Грушевський М. Справа українських кафедр і наші наукові потреби // Літературно-науковий вістник.— 1907.— Т. 37.— С. 217.

⁴ Грушевський М. Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво // Зап. Укр. наук. т-ва в Києві.— 1908.— Кн. 1.— С. 5.

⁵ Всеукраїнська Академія наук // Україна.— 1925.— Кн. 1—2.— С. 215.

⁶ Лічков Б. Л. Історія утворення Українського геологічного комітету // Вісник Укр. геол. ком.— 1919.— Вип. 1.— С. 2.

⁷ Відділ рукописів ЦНБ АН України, ф. X, спр. 32919.

⁸ Збірник праць Комісії про вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві.— К., 1919.— С. 1—2.

⁹ Там же.— С. 6.

¹⁰ Перший піврік існування Української Академії наук та начерк її праці до кінця 1919 року.— К., 1919.— С. 3.

- ¹¹ П т у х а М. В. П'ять років існування соціально-економічного відділу Української Академії наук. 1919—1923 рр.— К., 1924.— С. V.
- ¹² Відділ рукописів ЦНБ АН України, ф. X, спр. 32877, арк. 1.
- ¹³ Я н а т а О. Перспективи розвитку природознавства на Україні та завдання Відділу природничих наук Українського наукового товариства // Вісник природознавства.— К., 1921.— Вип. 1.— С. 11.
- ¹⁴ Відділ рукописів ЦНБ АН України, ф. X, спр. 32576—32580.
- ¹⁵ Г р у ш е в с ь к и й О. Українське наукове товариство в Києві та історична секція при Всеукраїнській Академії наук в рр. 1914—1923 // Україна.— 1924.— Кн. 4.— С. 180—188.
- ¹⁶ В о р о н е н к о В. В., К і с т е р с ь к а Л. Д., М а т в е є в а Л. В., У с е н к о І. Б. Другий президент: історико-біографічний нарис про М. П. Василенка // Вісник АН УРСР.— 1990.— № 2.— С. 69—71.
- ¹⁷ Постанова Всеукраїнської партійної наради в справах науки // Вісті Всеукр. Акад. Наук.— 1929.— № 7—8.— С. 19—24.
- ¹⁸ Под марксистско-ленинским знаменем.— 1934.— № 2.— С. 123.
- ¹⁹ Більшовик України.— 1926.— № 4—5.— С. 164.
- ²⁰ Там же.— С. 168.
- ²¹ Р у б а ч М. Ревізія більшовицької схеми рухомих сил і характеру революції 1905—1907 рр. // Більшовик України.— 1929.— № 17—18.— С. 21.
- ²² Там же.— С. 20.
- ²³ С у х и н о - Х о м е н к о В. На марксистському історичному фронті // Там же.— С. 42.
- ²⁴ М а л и н о в с ь к и й О. О. Революційне радянське звичаєве право.— К., 1928.— 99 с.

* * *

В. І. Яременко (Хмельницький)

Про історизм поеми «Москалева криниця» (До проблеми історіософії Т. Г. Шевченка)

Питання про історіософію Тараса Шевченка не є надуманим, як це на перший погляд може декому здатись. Історія — органічний, сутнісний складник його літературної та мистецької спадщини, а сама творчість — відбиток багатого історичного світогляду, який формували освіта і власний досвід. Тезу про малоосвіченість поета й художника в шевченкознавстві давно спростовано¹. Це стосується й царини історичних знань.

Тема історіософії великого Кобзаря як наукова проблема започаткувалася в доповіді «Про відтворення історичних подій у поезії Шевченка», що її виголосив 1 березня 1881 р. на засіданні історичного Товариства Нестора-літописця визначний український історик Володимир Антонович². Він дійшов висновку, що, хоч Шевченкові твори й містять історичні неточності, загалом «поет відтворює живий і суцільний образ доби, оживлює і виводить перед очі читача окремі особи, цілі покоління»³. Ця думка пізніше була підкріплена ще й авторитетом Івана Франка, котрий зазначив, що в поемах Шевченка ми бачимо «основи історичної мудрості, яка в нього набагато глибша і вільніша, аніж у сучасних йому українських істориків»⁴. З ними перегукується науковець нашої доби Дмитро Степовик: «...У своїх історичних поглядах, у своїй концепції історії Шевченко випередив деяких професійних істориків свого часу»⁵.

На сьогодні шевченкознавство вже нагромадило чимало праць, у яких

порушуються загальні аспекти історичних поглядів Шевченка⁶, подається історична інтерпретація окремих його творів та досліджується їх джерельна база⁷. Щоправда, одні з них хибують на ідеологічні упередження та догматизм, інші — на однобічність і поверховість аналізу. Нешодовно з'явилася книга провідного американського славіста Г. Грабовича «Шевченко як міфотворець». В ній, зокрема, досліджується зв'язок між історією та міфологією в творчості Кобзаря. Всупереч традиційному шевченкознавству автор виключає наукову доцільність навіть самої постановки питань про «історіософію», «історизм», «історіографію», «історичні погляди» Шевченка. «Звичайно, можна говорити не про історіософію, а про деякі історичні погляди творів Шевченка, але тільки стосовно прози, повістей та щоденника», — наголошує дослідник⁸. На його (Шевченка.— В. Я.) думку, — твердить Г. Грабович, — правду про українське минуле неможливо вивчити з книжок чи архівів або вибрати з мотлоху особистих знань, адже таку науку він вважає неправильною в самій суті...»⁹.

Отже, маємо розмаїття суджень: від твердження про «силу історизму» Шевченка, яку треба вважати «основоположною для української революційно-демократичної (чи якоїсь іншої.— В. Я.) історіографії»¹⁰, до трактування поняття «Шевченкового історизму» лише в умовному, специфічному розумінні. На наш погляд, до істини можна дійти тільки шляхом копіткого аналізу кожного дотичного до історії поетового твору. Нагромаджений конкретно-аналітичний матеріал і дасть можливість зробити науково виважені висновки щодо проблеми історіософії Тараса Шевченка. Дана публікація є однією із спроб такого підходу на прикладі поеми «Москалева криниця»¹¹.

Написана у важкі солдатські роки, ця поема посідає особливе місце в добротку Тараса Шевченка. Друга її редакція, яка істотно відрізняється від першої (1847 р.), була етапним твором, бо започаткувала в квітні 1857 р. повернення автора до поетичного слова після тривалої вимушеної перерви¹².

В обох редакціях поеми виразно простежуються композиційно переплетені між собою три історичні пласти: семантико-символічний, історико-політичний та етнографічний.

Як у малярстві, так і в літературі Т. Шевченко часто вдавався до притчі, образотворчої метафори, символіки, іносказання, творчо продовжуючи традиції середньовічної культури. Вже навіть заголовок поеми викликає у читача цілий ряд асоціацій, зокрема й таких, що закорінені в далекій минувшині нашої нації. «Москалева криниця» — назва не випадкова. Вона не лише відображає завершальне дійство в поемі, а й має глибоке народно-символічне звучання. Слово «криниця» за походженням дуже давнє, означає — «джерело», «холодна джерельна вода». У багатьох місцевостях України під криницею розуміють колодязь. На слов'янських землях криниці відомі з II ст. н. е. як пам'ятки черняхівської культури. У минулому народи вважали чимало джерел священними. Культ води, як і вогню та дерева, пережив усі епохи й існував незалежно від кліматичних умов, у яких жили етноси. При цьому, вода виступала не лише животворящою основою (слово «колодязь» вживається у «Ведах» для означення хмари)¹³, а й мала іноді цілком протилежний символ. У давнину шлях до ірїю (вирїю) як потойбічного світу часто асоціювався з колодязем або з виром, куди на зиму ховаються птахи¹⁴. Таке зближення двох, здавалося б протилежних, першооснов через воду особливо помітне у весільному та поховальному обрядах¹⁵. Багатющий український фольклор — казки про живу та мертву воду, ле-

генди, замовляння, побажання, прислів'я тощо — засвідчує багатогранність слів-символів «вода» і «криниця». В Кирилівці — селі, де минуло дитинство Т. Г. Шевченка, ще зовсім недавно водою виливали (скидали) пристрій, приказуючи: «Земле Тетяно, водо Оліяно, умиваєш луги й береги, береш каміння й кремення, возьми ж та й занеси пристрій такого-то»¹⁶. Французький військовий інженер і картограф Г. Левасер де Боплан в своєму «Описі України» (1651 р.) подає колоритні сцени обливання водою рановранці у великодній понеділок: «Хлопці групами ходять по вулицях, ловлять усіх зустрічних дівчат і ведуть до цямрини колодязя, де обливають їх, виливши п'ять-шість відер води на голову, щоб ті стали зовсім мокрими»¹⁷. На другий день, у вівторок, дівчата обливали водою хлопців. Така забава існувала подекуди на Україні до середини XIX ст.

В Київському літописі під 1150 р. згадується «Святославова криниця», у назву якої також закладено символічний зміст. Дослідник Л. Махновець вважає, що саме в тому місці малий Святослав Ігоревич кинув 945 р. списа, розпочавши знамениту битву з древлянами, яка призвела до загибелі Іскоростеня¹⁸.

Не беруся судити, чи свідомо Шевченко поставив криницю в своєму творі на передній план. Але саме вона надзвичайно вдало увінчала собою все багатство перипетій обох редакцій твору. Герой поеми — Максим — не просто викопав криницю для людей, повернувшись додому після змарнованих солдатських літ, він, за народними уявленнями, поєднав свої першооснови: народження (життя) і смерть. Криниця — це втілення неперервності людського життя, безсмертя людини. Складна сюжетна лінія поеми дістає своє логічне завершення. Воістину, як зазначає Є. Сверстюк, «образність «Кобзаря» — це велика загадка багатогранності у видимій простоті»¹⁹.

Глибокий означальний зміст мають і закорінені у віки й тисячоліття також згадані в поемі народні обряди освячення криниці, саджання біля неї дуба, встановлення хреста. Вони належно не прокоментовані навіть в академічних виданнях творів Шевченка. Наприклад, дуб посадили зовсім не випадково. Маємо тут справу з обрядовим семантичним знаком. Здавна люди вірили у священну силу дерева. За писемними джерелами, у слов'ян особливо було поширене поклоніння дубові, зокрема на острові Хортиця²⁰. Піднятий 1975 р. з дна Дніпра, трохи нижче гирла Десни, священний дуб із кабанячими іклами також засвідчує, що ці обрядові дерева знаходилися переважно біля води²¹. У всіх слов'янських землях вважалося, що дуб має зв'язок із громовержцем Перуном²², отже він асоціювався й з водою. Відомо, що в стародавній Греції та Римі дуби також присвячувалися відповідно Зевсові та Юпітеру. За старослов'янськими космологічними уявленнями земля покоїться на «воді високій», вода — на камені, якого тримають чотири золоті кити з вогненної річки і т. д., а в кінцевому підсумку — в основі світотворення опиняється світове дерево: «дуб залізний», який «на силі Божій стоїть»²³. Згадка про світове дерево посеред первісного моря, тобто посеред хаосу, коли «не було ні неба, ні землі», зустрічається досить часто в українських піснях²⁴.

За допомогою кількох точних і виразних словесних мазків Шевченко розповідає про історичну епоху, в яку довелося жити головному герою поеми — сироті Максиму. Вона наклала свій вагомий відбиток на його долю. З обох редакцій зрозуміло, що йдеться про другу половину XVIII ст.

За першою редакцією, Максим, шануючи вдову, іде в рекрути замість шурина-вдовиченка, бо «Од цариці Прийшов указ лоби голить». Коментуючи це місце в творі, укладачі нового Повного зібрання творів Шевченка у

12-ти томах зазначають: «На початку 80-х років XVIII ст. Катерина II запровадила на Україні рекрутську повинність. Шевченко відносив цю подію до більш раннього періоду»²⁵. Підставою для такого тлумачення стали, мабуть, ось ці рядки (вони йдуть у поемі слідом за розповіддю про віддачу в солдати):

Минали літа тихо, тихо,—
Отак пиши,— і за гріхи
Карались господом ляхи,
І путав Пугач над Уралом.
Пііти в одах вихваляли
Войну й царицю. Тільки ми
Сиділи нишком, слава богу.

На нашу думку, тут у творі йдеться зовсім не про хронологію подій (мовляв, Максим іде в рекрути, а дещо пізніше — «за гріхи карались господом ляхи» і т. д.). Цей уривок слід розуміти як відступ від основної розповідної канви, як своєрідний екскурс у минуле. Зроблено це для того, щоб дати загальну панораму подій другої половини XVIII ст. Переліком подій поет хоче означити загальну політичну атмосферу, яка склалася в Україні після яскравого гайдамацького повстання 1768 р. Перефразувавши шевченківські рядки, їх можна прочитати так: тихо минали літа; на цей час у Польщі і над Уралом сталися певні події; царизм розпочав чергову воєнну кампанію, яку прославляли придворні віршомози; і тільки ми сиділи нишком, слава богу. Глибокий сум і сарказм звучать у наведених словах поета. Україна після визвольного змагання поступово засинала. І ось наслідки — смерть і каліцтво людей за чужі, а то й ворожі їм інтереси (наступні рядки поеми): «Після великої зими Вернувся і Максим безногий». Несамохіть пригадується з «Кавказу»: «Не за Україну, А за її ката довелось пролити Кров добру, не чорну».

Слова «...І за гріхи Карались господом ляхи» не можна коментувати тільки як натяк на Коліївщину (1768 р.)²⁶. Таке пояснення зовсім не узгоджується із словами «...Тільки ми Сиділи нишком, слава богу». Шевченко в даному випадку мав на увазі, як це й зазначалося у багатьох попередніх виданнях, передусім лерший поділ Речі Посполитої (1772 р.), а ширше — і наступні два її поділи, коли польські магнати й шляхта зберегли свої маєтки за рахунок втрати державності.

Незабаром після першого поділу Польщі почалася селянська війна під проводом Омеляна Пугачова: «І пугав Пугач над Уралом». У другій редакції Шевченко уже не згадує Пугачова, а говорить про руйнування Запорозької Січі. Ці події майже збігаються в часі. Зв'язок між ними безсумнівний, бо Запорозжя було місцем, звідки дух вольності розливався по всій Україні та за її межі. Січ руйнували війська, які були направлені також і для придушення селянської війни. Життя Пугачова тісно пов'язане з Україною. В. Г. Короленко, збираючи матеріал про Пугачова, якого, за спостереженнями письменника, в козацьких переказах на Уралі називали Пугач, зробив таку виписку із слідчої справи Оренбурзької комісії: «Место, где сей изверг на свет произник, есть казачья малороссийская Зимовейская станица; рожден и воспитан, по видимому его злодеянию, так сказать, адским млеком от казака той станицы Ивана Михайловича Пугачова жены Анны Михайловны»²⁷. Після придушення повстання Зимовейська станиця була перейменована на Потьомкінську²⁸. Пугачов збирався перейти на Запорозжя і підняти там повстання. Шевченко багато знав про ватажка селянської війни. Серед ілюстрацій, виконаних ним у 1843 р. до книги про Суворова, знаходимо

такі: «Арешт Пугачова» і «Суворов відправляє Пугачова з Уральська до Сибірська».

У першій редакції поеми повстання Пугачова, як антицаристська акція, протиставляється тезі «Тільки ми сиділи нишком». Згадка про ліквідацію Запорозької Січі, радше, стверджувала б цю тезу. Запорозька старшина на чолі з талановитим кошовим Калнишевським, передчуваючи загрозу, проводила, за словами історика Д. І. Дорошенка, ультралояльну політику щодо російського уряду^{28-а}. Тверезо розмірковуючи, що сили нерівні, запорожці старалися уникати непорозумінь, задобрити царицю та її вельмож. Однак імперські амбіції останніх переважили загальноновизнані норми елементарної моралі. Зігнорували величезний внесок запорожців у перемогу над Туреччиною у війні 1769—1774 рр., уряд віддав наказ російським військам знищити Січ. Запорозькі землі були роздані у великій кількості переважно російським вельможам та іноземцям.

Навряд, щоб відносна пасивність запорожців при розбої та руйнуванні їхньої землі імпонувала Шевченкові. Загалом у багатьох своїх творах він надзвичайно високо оцінює Запорозьку Січ. І, може, найвища оцінка дається саме в «Москалевій криниці» (друга редакція):

Розбрелося товариство.
А що то за люде
Були тії запорожці —
Не було я не буде
Таких людей.

Сказано просто й мудро, без тієї фальшивої велемовності, якою славилися придворні «піїти» цариці. «Ода торжественная Екатерине Алексеевне на ея восшествие на престол июня 28 дня 1762 года» — так називається твір М. В. Ломоносова. У ньому, віддаючи данину традиції, вчений звеличує не лише царицю, а й численних її вельмож:

На вас лавровые венцы
В несчетны веки не увянут
Доколе россы не престанут
Греметь в подсолнечной концы²⁹.

І пішло-поїхало. За влучним висловом Л. Махновця, тридцять чотири роки (тобто протягом усього царювання Катерини II) густий чад фіміамів стояв над Російською імперією³⁰. Справді, «гриміло»: одна переможна війна змінювала іншу, і кінці імперії все довшали. Відповідно й попит на звеличення «россов» не зменшувався.

Мужайся, твердый росс и верный,
Еще победой возблестать!
Ты не наемник, сын усердный;
Твоя Екатерина мать,
Потемкин вождь, бог покровитель;
Твоя геройска грудь твой щит,
Честь мзда твоя, вселенна зритель,
Потомство плесками гремит³¹.

Ось такий симбіоз «війни й цариці» зустрічаємо у творі Г. Р. Державіна «Осень во время осады Очакова» від 1 листопада 1788 р. Саме тоді, під Очаковим, москаль Максим стає калікою.

У другій редакції своєї поеми Тарас Шевченко подає перебіг історичних подій у виразній послідовності та відповідності з життям своїх героїв. Це зайвий раз засвідчує, що хронологію поет знав досконало. Тепер у рекрути громада віддає таки вдовиченка — брата померлої Максимової дружини.

Вдова осталась не сама

А з сином парубком; жениги
Його збиралась восени.
Аж гульк! Од матушки-цариці,
Таки із самої столиці,
Прийшов указ лоби голить.
Се в перший раз такий указ
Прийшов з Московщини до нас.
Бо на Україні в нас бувало
У козаки охочі йшли,
А в пікінери вербовали,
Та теж охочих.

В часи ранньої Гетьманщини селяни (посполиті) становили основну масу населення. Вони відрізнялися від козаків не так обсягом своїх прав, скільки характером обов'язків щодо держави. Козаки, маючи чимале господарство, повинні були також боронити державу зброєю, відбуваючи військову повинність. Серед селян охочих записатися в козаки знаходилося не так і багато, бо військова служба була тяжкою, і не кожен зважувався міняти плуга на шаблю. На Слобожанщині козаки поділялися на дві категорії: виборні, або компанійці, які відбували службу, поставляючи певний контингент для компуту (реєстру), і підпомічники, які допомагали служити виборним. Коли в 1765 р. царизм скасував полковий устрій на Слобожанщині, утворивши Слобідсько-Українську губернію, замість 5 козачих полків було запроваджено 5 гусарських. Вони також комплектувалися з добровольців.

У багатьох виданнях «Кобзаря» мовиться, що пікінерські полки — це військові поселення з козаків та селян на півдні України, створені царським урядом у 1764 р. Така примітка, в якій багато чого перекручено, була перенесена і в ювілейне Повне зібрання творів Шевченка. У дванадцятитомному ж чомусь взагалі ніяких пояснень щодо цього немає. Тим часом у Шевченка згадка про пікінерів не випадкова, вона пов'язана з роздумами поета про волю та незалежність українського народу.

Готуючись до загарбання земель Війська Запорозького, царизм діяв підступно і обережно, використовуючи класичну імперську формулу «divide et impera» — поділяй і владарюй. Історик Ілько Борщак свідчить, що в архіві французького міністерства зовнішніх справ є проект Петра I ще 1703 р. про знищення козащини чи виселення її на східні кордони Великої Росії та колонізування Гетьманщини³². З 1751 р. російський уряд розпочав масову сербську колонізацію з південних провінцій Австро-Угорщини. Сербам відвели широку смугу землі понад річкою Синюхою, де було збудовано Єлисаветську фортецю, а пізніше — м. Єлисаветград, яке стало центром провінції Новосербії. В 1753 р. на протилежному кінці запорозьких земель, на сході, царський уряд заснував другу провінцію, так звану Слов'яно-Сербію з центром у м. Бахмуті, яку заселяли також болгари, румуни, угорці та представники інших народів. Колоністи виявилися неспокійними сусідами. Між ними й запорожцями доходило до збройних сутичок. Запорожці посилали скарги, але, за словами Д. І. Яворницького, «... де ж їм, малим людям, було боротися з такими великими людьми, як Хорвати, Милорадовичі, Депрерадовичі, Шевичі та інші, котрі перейшовши із закордону в Росію, швидко одержували землю і високі чини й мали доступ до самого царського престолу»³³.

В 1764 р. із сербських військових поселенців, частини козаків Миргородського і Полтавського полків та з різних прибулих людей було сформовано Єлисаветградський, Дніпровський, Донецький і Луганський пікінерські полки, озброєні рушницями та списами-піками (звідси й назва). Коли в

1767 р. Катерина II скликала в Москві Комісію для перевірки законів і складання нового «Уложения», серед делегатів України, які домагалися відновлення її в старих правах, був і депутат П. Денисенко, обраний від населення містечок Кременчука та Власівки Дніпровського пікінерського полку. Численні скарги пікінерів не сподобалися можновладцям. У Москві Денисенка заарештували, але він по дорозі до Києва втік на Запорозьку Січ.

Становище пікінерів погіршилося ще більше з початком російсько-турецької війни 1768 р. Вони повинні були давати царській армії підводи, фураж, коней, провіант. Тому в жовтні 1769 р. вибухнуло повстання Донецького і Дніпровського пікінерських полків. Об'єднавшись із запорожцями, повсталі вступили в бій з царськими каральними загонами. На початку 1770 р. повстання було придушене з нечуваною жорстокістю.

На колишніх запорозьких землях проводилося формування двох губерній — Новоросійської і Азовської. До їх складу входила й південна частина Гетьманщини — Полтавський та частина Миргородського полку. Наприкінці 1780 р. було оголошено про запровадження губернських установ на всій Гетьманщині, яка незабаром була поділена на три намісництва. Почалося скасування козацького військового устрою.

В 1783—1784 рр. Новоросійську й Азовську губернії перетворили на Катеринославське намісництво з 15 повітами. На цю територію в ході підготовки до нової війни з Туреччиною, російський уряд у 1787 р. поширює систему рекрутських наборів і встановлює 15-річний строк військової служби³⁴. Це трапилося в рік знаменитої пишної подорожі Катерини II в Україну (січень — червень). Під час своєї мандрівки вона, зокрема, брала участь і в закладенні Преображенського собору в губернському центрі, який із «уст самыя императрицы получил свое наименование — назван Екатеринослав»³⁵.

Саме про указ 1787 р. «з Московщини» і йдеться в поемі «Москалева криниця». Пізніше, у грудні 1797 р., було проведено перший рекрутський набір серед козацького населення всієї Лівобережної України (по 3 рекрути від 500 чол.)³⁶. Викладені історичні факти з урахуванням етнографічних деталей, які знаходимо в поемі, дають можливість зробити висновок: село, в якому розгортаються події в «Москалевій криниці», знаходилося, очевидно, в південній Полтавщині. Край, де народився сам поет, на той час іще перебував у складі Речі Посполитої.

Тарас Шевченко показує, що на кінець XVIII ст. від української традиції самостійного влаштування козачої служби нічого не залишилося. Відбір рекрутів сільськими громадами передбачався умовами набору. Цим самим в українське село було впущено ще одну «усобиць лютую змію». Чи не тому в поемі громада віддає в рекрути сироту, щоб не посварити великі родини? Звичай іти в солдати замість найближчих родичів зберігся в українському селі майже до кінця XIX ст.

Зруйнувавши Січ, російський уряд оголосив у 1776 р. про формування пікінерських полків, куди запрошувалися колишні запорожці. Проте, як пише Д. І. Яворницький, «навіть військова служба в регулярних кавалерійських військах після вчиненого над ними насильства не могла їх привабити, і зусилля всемогутнього Потьомкіна утворити із решти запорожців два пікінерські полки закінчилися нічим»³⁷. Тоді одному з колишніх запорозьких старшин — Сидорові Білому — доручили формування чисто козацького відділу. Так у 1784 р. з колишніх запорожців було сформоване окреме козацьке військо під назвою Бузького, яке з часом перетворилося на Чорноморське.

Козаки-чорноморці взяли активну участь у російсько-турецькій війні 1787—1791 рр. Під проводом полковника Антона Головатого вони оволоділи сильним фортом на о. Березань. Розповідають, що, коли до намету князя Потьомкіна з усним донесенням про цей успіх з'явився запорошений і закривавлений козак, вельможний, забачивши таку прояву, сміючись, запитав: «Кращого за тебе не було там, що до мене прислали такого, як ти?» На це гордий запорожець відповів: «Та були там, мабуть, і ліпші за мене, та тих до ліпших і послали, а мене, ледачого, — до твоєї милості, пане Грицько Нечоса»³⁸. Успішний штурм Березані чорноморцями уможливив здобуття російською армією добре укріпленої фортеці Очаків 6 грудня 1788 р. Про цю подію й розповідається в «Москалевій криниці» (друга редакція):

Через год ото й велика
Зима наступила.
До зеленої неділі
В байраках білили
Сніги білі; тойді ж ото
І Очаков брали
Москалі. А Запорожжя
Перше руйновили.
.....
..... Під Очаков
Погнали й Максима.
Там-то його й скалічено...

Велика зима, про яку сказано в обох редакціях поеми, це — не просто епічно вмотивований штрих з образно-символічним забарвленням. Після надзвичайно холодної зими 1786/87 рр. вимерзла озимина, і в Росії, за словами історика, був «быть может, самый ужасный в XVIII веке» голод³⁹. В середині червня 1788 р. випав сніг у Петербурзі, а зима 1788/89 р. на півдні Росії, тобто й на Україні, була знову суворою. Вимерз ліс, сніг поламав багато дерев⁴⁰. Після такої зими сніг, справді, міг лежати й до зеленої неділі (неділя — після Великодня). Не зрозуміло, звідки укладачі дванадцятитомника в примітці до першої редакції взяли, що у творі «йдеться про надзвичайно холодну й тривалу зиму 1782 року»⁴¹. Серед холодних згадуються зими 1780—1781 років⁴². Але під 1782 р. в літописі незвичайних явищ природи записано: на Україні — відлиги і дощі в січні й лютому; рання весна; повернення холодів, які загубили плодові дерева⁴³.

Т. Г. Шевченко дотримується історичної точності навіть в окремих, здавалося б незначних, деталях. З вражаючою лаконічністю в поемі передано особливості життя і побуту українців, зокрема їхню любов до природи та прекрасного. «На ту сирітську копійчину Купив садочок і хатину». Обов'язково — і садочок, передусім — садочок. «Селища їхні потопають у зелені й садах. Кожному хочеться мати біля своєї хати вишневий садочок або, в усякому разі, кілька вишень, а то й тополю... У кожному городі неодмінно є квіти, хоч часто в господарстві бракує найсуттєвішого», — відзначав Данило Мордовець, описуючи питомі риси українців⁴⁴.

Звернемо увагу на фрагментарний опис весільного обряду:

Та до вдовівни навпростець
Шелесть за рушниками!
Не торгувались з старостами
(Як те буває меж панами),
Не торгувавсь і панотець
Усім на диво та на чудо!
За три копи звінчав у будень...

1777 р. було надруковано книжку Г. Калиновського «Опис весільних

українських простонародних обрядів». В ній, зокрема, розповідається й про «торгування із старостами», посланими від жениха для сватання нареченої. Далі етнограф продовжує: «Отож, якщо батьки бачать своєї дочки згоду і вважають пропонуваного їм зятя вигідним, то виводять до сватів дочку свою, яка підносить на дерев'яній тарілці кожному з них по довгому полотняному рушнику, вишитому заполоччю, а іноді шовком або золотом, на знак їх пропозиції»⁴⁵. Звичай перев'язувати рушниками сватів був поширений на всій Україні і зберігся до наших днів. Г. Калиновський також звертає увагу, що в українців «звичайно одруження відбувається в неділю», після суботнього дівич-вечора. Спочатку молодий з боярами і молода з дружками ідуть у церкву на заутреню, а після обідні вінчаються.

Оскільки в поемі вінчалися сирота і дочка вдови — люди незаможні, вінчання відбулося в будень всього за три копи. Під копою в даному випадку треба розуміти грошово-лічильну одиницю, поширену на Україні з часів Великого князівства Литовського до кінця XVIII ст. На українському ринку, широко відкритому для торговельних операцій з іншими країнами аж до часів обмеження його російським абсолютизмом, мало місце ходіння різноманітного набору іноземних монет. Потрібні були еквівалентні лічильні одиниці, користуючись якими можна прирівняти одні монети до інших. Головними з них стали копа і золотий. На копу йшло 60 монет, на золотий — 30⁴⁶. На копу лічили, як правило, литовські монети, що були якісніші від польських.

Територіальна експансія російського самодержавства на Україну супроводжувалася фінансовою: поступовим витісненням російськими монетами західноєвропейських. При цьому російський уряд не гребував ніякими засобами. Наприклад, широко практикувалася т. зв. «порча» монети. У 1756 р. уряд карбував за проектом П. І. Шувалова із пуду міді грошей на 16 крб., а в 1760 р. — вже на 32 крб. За Катерини II вживалися заходи щодо зменшення срібла у срібному карбованці⁴⁷. Часті війни і потворний фаворитизм потребували багатьох мільйонів карбованців. З 1769 р. в Росії починають випускати паперові гроші, непомірна кількість яких та часта зміна зразків призвели до зниження їх курсу порівняно з монетою, появи підробних асигнацій⁴⁸. Тому російські гроші ще у XVIII ст. не дуже цінувалися і залишалася копа (1 копа = 50 копійок)⁴⁹. Однак і вона з цілковитою втраченою автономних прав України поступово зовсім зникає як грошовий еквівалент.

Зважаючи на значну інфляцію, яка була в Російській імперії у другій половині XVIII ст., 3 копи за вінчання справді можна вважати дешевою платою. Певним критерієм тут можуть служити й слова відомої народної пісні: «За три копи селізня продала, А за копу дударика найняла...».

У першій редакції поеми розповідається, що Максим після одруження швидко став заможним господарем. Після опису трагічної пожежі зустрічаємо в тексті вказівку на джерело збагачення. «Попродай скотину Та ходи до мене в найми, Що буде, те й буде. Будем знов чумакувати, Поки вийдем в люде...», — радять Максимові. У другій половині XVIII ст. районами суцільного чумакування — торгово-візницького промислу — були рідна Шевченкові Звенигородщина та південна Полтавщина. Ним займалися переважно козаки і селяни. Для багатьох чумакування й починалося саме після одруження⁵⁰. Завдяки дійсному члену Етнографічної комісії АН УРСР, фундаторці Звенигородської художньої школи Софії Терещенко до нас дійшов опис чумацької оселі, який дає бодай приблизне уявлення про те, як міг жити герой Шевченкової поеми. З опису довідуємось, що оселя у

чумака була обнесена високою загатою з двома брамами — до села і до поля, на великому дворіщі стояла рублена хата на помості із світлицями, дві комори, возовні, два льохи, криниця, повітки, хліви, обори, кошари, клуня. Стовпи, сволоки, двері, одвірки були обов'язково мережані і покриті білком — «щоб блищало». Всі будівлі — під солом'яними дахами. За загатою в саду — обов'язково пасіка⁵¹.

Чумакування було важким промислом, але в умовах поступового закріпачення селян давало змогу продовжити вільне, незалежне життя. Не випадково старі чумаки казали: «Як згадаю про чумачку, то аж серце мені стисне від жалю, що її нема, минулася. То ж життя було!»⁵².

У першій редакції поеми повідомляється, що відставний скалічений солдат Максим за службу «срібний хрестик заробив». У другій редакції читаємо:

А в неділеньку святую
Мундир надіває,
І медаль і хрест причепить,
І заплете косу,
Та ще й борошном посипле.
Я не знаю я досі,
Нащо воно москалі ті
Коси заплітали,
Мов дівчата, та святее
Борошно псували?

Щодо медалі й хреста можна сказати таке. У 1955 р. відвідувачі Ермітажу звертали увагу на виставку колекції орденів, нагородних медалей і знаків. Серед експонатів був і орден «Хрест за Очаков». Він мав сильно закруглені кінці й написи: «За службу и храбрость» та «Очаков взят в декабре 1788 г.»⁵³. Цим орденем розпочиналася оригінальна серія з п'яти бойових офіцерських хрестів на георгіївській стрічці за участь в окремих битвах — своєрідне продовження затвердженого 26 листопада 1769 р. військового ордену «Святого великомученика і побідоносця Георгія». Не виключено, що рядові російської армії також нагороджувалися хрестами, але меншої вартості. Тоді згадка про «срібний хрестик» у поемі може стати для фалеристів відправною точкою для пошуків.

«За храбрость на водах очаковских июня 1788» — такий напис був на медалі (носили її на георгіївській стрічці), якою нагороджувалися учасники трьох червневих морських битв за Очаків. Ними були в основному колишні запорожці. Прості солдати — учасники штурму Очаківської фортеці — всі без винятку одержали срібні медалі овальної форми на георгіївській стрічці. На лицьовому її боці було зображено вензель Катерини II, а на зворотньому — напис: «За храбрость, оказанную при взятии Очакова» і дата битви⁵⁴.

А тепер щодо заплітання коси та посипання її борошном. Фаворит Катерини II Г. О. Потьомкін, який активно займався організацією і реформуванням російської армії, в записці 1783 р. критикував існуючу тоді військову форму: «Завивать, пудрится, плесть косы -- солдатское ли сие дело; у них камердинеров нет. Но что ж пукли? Всяк должен согласиться, что полезнее голову мыть и чесать, нежели отягощать пудром, салом, мукою, шпильками, косами»⁵⁵. Але після вступу на престол Павла I (1796 р.) в російській армії розпочинається запровадження форми, яка копіювала пруську. Одним з її атрибутів була напудрена голова, коса встановленої довжини і пара засалених бруків над вухами. Не вистачало перукарів, щоб робити завивку, і тому солдати, якщо заступали в караул, прокидалися ще опівночі⁵⁶.

Мабуть, Максима демобілізували в зв'язку з каліцтвом відразу після битви під Очаковим. Але, перебуваючи у відставці, він, як колишній солдат, вважав за потрібне в «неділеньку святую» перебувати при всіх наявних у той час армійських регаліях. Шевченко не засуджує за це свого героя. Бризки легкої іронії та сарказму адресовані творцям безглузкого ритуалу. Коротко і стисло (але як яскраво!) Шевченко показав, що імперії та їх армії калічать людей не лише фізично, а й духовно, прищеплюючи облудне уявлення про честь і обов'язок, нівелюючи особистість. Нашадки славних запорожців силою історичних обставин перетворюються на нещасних сіромах, котрі мають царські нагороди, але не знають, де прихилити на старість голову.

У першій редакції поеми говориться, що Максима «...й письма, спасибі, Москалі навчили». В контексті описаної постом епохи таке навчання інакше як імперською подачкою царату не назвеш. Адже до остаточної ліквідації автономії населення України відзначалося високим рівнем освіченості. Історик О. Лазаревський наводить такі дані з архівних джерел: у 1748 р. в семи полках Гетьманщини на кожну тисячу душ населення припадала одна школа, а в 1767 р. тільки в Чернігівському полку одна школа на 746 душ⁵⁷. Школи тоді ще засновувало саме населення і своїм коштом. Громада сама запрошувала вчителя і складала з ним умову. Там, де населення жило розкидано, дітей учили перехожі вчителі — мандрівні дяки. На кінець XVIII ст. із запровадженням кріпосництва цей громадський устрій руйнується.

Максим іде в рекрути неписьменним, хоч і мав природний потяг до знань. За другою редакцією, він також «вивчився читати у москалях», але, як можна судити з наведених слів, очевидно, зробив це завдяки власному бажанню. Повернувшись калікою, Максим уже мусить журитися: «До кого він прихилиться? Де перезимує?» Попросившись «зимувати до дяка у школу», Максим віддячує йому: як письменний він допомагає на клиросі, читає над покійниками псалтир, носить із школярами хавтури. Псалтир — книга церковних пісень (псалмів), частина Біблії. Разом з часословом і октоїхом (збірник церковних співів, упорядкований за вісьмома гласами) він використовувався до кінця XIX ст. як шкільний підручник. Тому Максим міг його добре знати і легко читати.

В примітках 12-томника до першої редакції поеми пояснюється, що хавтури — це «попівські побори з селян своєї парафії, а також залишки святкових обідів, які теж ішли попові та його причтові»⁵⁸. Український письменник Михайло Макаровський (1783—1846) у поемі «Наталя або дві долі разом» (1844 р.), згадуючи про весілля на старій Гетьманщині, пише:

Горілок, які бували, не переказати,
Іх тепер попам, дворянам і купцям не знати,
Окрім добрих капелянців, грали на бандури,
Школярі з дяком співали псалми за хавтури...⁵⁹

Хавтурами в Україні називали також залишки поминального обіду, який збирало духовенство і злидарі, а іноді — сам поминальний обід або й хрестини⁶⁰. Отже, хавтури — це не просто побори за будь-що, а передусім — плата за церковні послуги і не лише попам; залишки не тільки святкового, а й поминального обіду. У Шевченка сказано: «...І псалтир читає Над покойними. Й хавтури з школярами носить». В даному випадку, очевидно, мається на увазі плата натурою тим, хто обслуговував святкові й поховальні обряди, передусім — духовенству. Адже далі в тексті йдуть слова: «А в пилипівку, сірома, Христа ради просить!» Пилипівка — тривалий (40-денний) передріздвяний піст. «У пилипівку день до обіду», — говорить

народне прислів'я. В такий час заробити чи дістати щось із харчів важко, і Максим, який колись за стародавнім звичаєм сам закликав на обід старців, тепер змушений був просити милостиню.

З часом хавтури справді перетворилися на справжні церковні поборги, а саме слово стало синонімом хабарництва. Значною мірою це було пов'язано з тим, що православна церква за Петра I і Катерини II поступово втрачала економічну самостійність, перетворювалася на придаток держави, «відомство православного сповідання»⁶¹. У 1786 р. на Україні також була проведена секуляризація монастирських маєтків, а монастирських селян віддано під управу «економічного відомства».

Відомо, що Т. Г. Шевченко добре знав козацькі літописи, праці істориків Д. М. Бантиш-Каменського, М. А. Маркевича. Багато цих книг міститься в посмертному описі його бібліотеки⁶². Але виклад історичних подій у них доведено не далі 40-х років XVIII ст. Значно менше відомо, з яких джерел черпав поет відомості про історію України пізнішого часу. Поема «Москалева криниця» переконує, що й у подіях другої половини XVIII ст. Шевченко орієнтувався, мов фаховий історик. Аналіз твору засвідчує не просто добре знання поетом історичної епохи, в яку живуть і діють його герої, а й певний концептуальний підхід в подачі широко закросного історичного фону. При цьому Шевченко не «творить» або «веде» історію, а «йде» за нею, але виокремлює, у відповідності з вимогами жанру, передусім ті процеси, які були справді доленосними для його народу. При читанні поеми не полишає відчуття, що автор (хоч і підтекстово) натякає на альтернативності історичного розвитку. А це вже пряма прерогатива історичної науки.

¹ Див. наприклад: А й з е н ш т о к І. Замітки і матеріали про Шевченка // Червоний шлях.— 1923.— № 8.— С. 232; Б і л е ц ь к и й О. Шевченко і світова література // Пам'яті Шевченка: Зб. АН УРСР.— К., 1939.— С. 211; Б о й к о Ю. Творчість Шевченка на тлі західноєвропейської літератури // Вибрані праці.— К., 1992.— С. 11—74.

² А н т о н о в и ч В. Б. О воспроизведении исторических событий в поэзии Шевченка // Чтение в историческом обществе Нестора-летописца.— Кн. II.— К., 1888.— С. 145—149; Див. також: А н т о н о в и ч В. Б. Про твори Шевченка історичного змісту // Правда.— Львів, 1889.— Т. II.— С. 337—340.

³ А н т о н о в и ч В. Б. О воспроизведении исторических событий в поэзии Шевченка.— С. 146.

⁴ Ф р а н к о І. Україні // Збір. творів. У 50 т.— К., 1984.— Т. 41.— С. 183.

⁵ С т е п о в и к Д. Мотиви вітчизняної та зарубіжної історії у графіці Шевченка // Збірник праць двадцять шостої наукової шевченківської конференції.— К., 1985.— С. 194.

⁶ Див. наприклад: М а р ч е н к о М. І. Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка.— К., 1957; Історичні погляди Т. Г. Шевченка.— К., 1964; М а л а н ю к Є. Нариси з історії нашої культури // Дніпро.— 1991.— № 1.— С. 172; І в а к і н Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії до заслання.— К., 1964; І в а к і н Ю. О. Поезія Шевченка періоду заслання.— К., 1984; І в а к і н Ю. О. Нотатки шевченкознавця.— К., 1986; М а р г о л и с Ю. Д. Исторические взгляды Т. Г. Шевченко.— Л., 1964; С а н ц е в и ч А. В. Т. Г. Шевченко і питання всесвітньої історії // Укр. іст. журн.— 1964.— № 1; Т к а ч е н к о Н. М. История в творчестве Т. Г. Шевченко // История СССР.— 1964.— № 3; Ш у б р а в с ь к а М. Народні обряди у творчості Шевченка // Збірник праць двадцять шостої наукової шевченківської конференції.— К., 1985.— С. 193—199.

⁷ Див. наприклад: Ш у р а т В. Замітки до поеми Т. Шевченка «Чернець» // Діло.— 1894.— № 143—149; Н а в р о ц ь к и й Б. «Гайдамаки» Тараса Шевченка: Джерела. Стиль. Композиція.— К., 1928.— С. 29—187; Д з и р а Я. Поема «Заступила чорна хмара та білу хмару» // В сім'ї вольній, новій. Шевченківський збірник.— К., 1988.— 4-й вип.— С. 157—175.

⁸ Г р а б о в и ч Г. Шевченко як міфотворець.— К., 1991.— С. 26.

⁹ Там же.— С. 34.

¹⁰ Див.: Історичні погляди Т. Г. Шевченка // Шевченківський словник.— К., 1976.— Т. 1.— С. 262—263.

¹¹ Деякі філософські аспекти твору висвітлені в цікавій статті вченого з Канади Я. Розумно-го «Москалева криниця» примруженим оком» (Слово і час.— 1991.— № 11.— С. 57—63).

¹² Див.: Ш е в ч е н к о Т а р а с. Повне збір. творів: У 6 т.— К., 1963.— Т. 5.— С. 25—

- 26; К., 1964.— Т. 6.— С. 164—165. Залишаємо збоку текстологічний аналіз твору, але значимо, що саме другою редакцією «Москалевої криниці» має розпочинатися перелік поезій Шевченка за 1857 р.
- ¹³ Афанасьев А. Н. Древо жизни.— М., 1982.— С. 186.
- ¹⁴ Див.: Успенский Б. А. Филологические разыскания в области славянских древностей.— М., 1982.— С. 145.
- ¹⁵ Еремина В. И. Историко-этнографические истоки мотива «вода-горе» // Фольклор и этнография.— Л., 1984.— С. 198; Успенский Б. А. Указ. соч.— С. 96.
- ¹⁶ Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН України, ф. 1—4, спр. 203—206, арк. 18.
- ¹⁷ де Боплан Гійом - Лева сер. Опис України...— К., 1990.— С. 81—82.
- ¹⁸ Літопис Руський.— К., 1989.— С. 236.
- ¹⁹ С верстюк Є. Феномен Шевченка // Укр. мова і літ-ра в шк.— 1990.— № 6.— С. 67.
- ²⁰ Див.: Івакін Г. Ю. Оповіді про стародавній Київ.— К., 1982.— С. 28.
- ²¹ Новое в археологии Киева.— К., 1981.— С. 29—30.
- ²² Поріцька О. А. Обрядовий знак дерева і його номінація // Народна творчість та етнографія.— 1986.— № 5.— С. 51.
- ²³ Успенский Б. А. Филологические разыскания в области славянских древностей.— С. 143.
- ²⁴ Див.: Золотослов: Поетичний космос Давньої Русі.— К., 1988.— С. 48—51.
- ²⁵ Шевченко Т. Повне збір. творів: У 12 т.— К., 1990.— Т. 2.— С. 473.
- ²⁶ Там же.— С. 474.
- ²⁷ Короленко В. Г. Собр. соч.: В 10 т.— М., 1955.— Т. 8.— С. 429, 441—442.
- ²⁸ История СССР с древнейших времен: В 12 т.— М., 1967.— Т. 3.— С. 482.
- ^{28^a} Дорошенко Д. І. Нарис історії України.— Львів, 1991.— С. 466.
- ²⁹ Ломоносов М. В. Сочинения.— М.; Л.— 1961.— С. 122.
- ³⁰ Махновець Л. Григорій Сковорода.— К., 1972.— С. 174.
- ³¹ Ломоносов М. В., Державин Г. Р. Избранное.— М., 1984.— С. 240.
- ³² Борщак І. Мазепа — людина і історичний діяч // Іван Мазепа.— К., 1992.— С. 72; Літ. Україна.— 1990.— 8 листоп.— С. 6.
- ³³ Яворницький Д. И. История города Екатеринослава.— Днепропетровск, 1989.— С. 22.
- ³⁴ Див.: Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн.— К., 1979.— Т. 2.— С. 500, 596.
- ³⁵ Яворницький Д. И. История города Екатеринослава.— С. 75.
- ³⁶ Дорошенко Д. Нарис історії України.— С. 435.
- ³⁷ Киевская старина.— 1882.— Т. III.— С. 326.
- ³⁸ Бардин В. Первые черноморцы // Прометей.— М., 1983.— Т. 13.— С. 37.
- ³⁹ Борисенков Е. П., Васецкий В. М. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы.— М., 1988.— С. 202.
- ⁴⁰ Там же.— С. 373.
- ⁴¹ Шевченко Т. Повне збір. творів: У 12 т.— Т. 2.— С. 474.
- ⁴² Борисенков Е., Васецкий В. Рокот забытых бурь // Наука и жизнь.— 1987.— № 10.— С. 116—117.
- ⁴³ Борисенков Е. П., Васецкий В. М. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы.— С. 370.
- ⁴⁴ Мордовець Д. Малоросійське плем'я // Молодь України.— 1990.— 9 січ.
- ⁴⁵ Весілля: У 2-х кн.— К., 1970.— Кн. 1.— С. 68—69.
- ⁴⁶ Див.: Котляр Н. Ф. Кладоискательство и нумизматика.— К., 1974.— С. 107.
- ⁴⁷ Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология.— М., 1975.— С. 267.
- ⁴⁸ Там же.— С. 269.
- ⁴⁹ Див.: Нумизматичний словник.— Львів, 1972.— С. 77.
- ⁵⁰ Народні оповідання.— К., 1983.— С. 146—147.
- ⁵¹ Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН України, ф. 1—4, оп. 343, арк. 3—4.
- ⁵² Народні оповідання.— С. 140.
- ⁵³ Спасский И. Г. Иностранцы и русские ордена до 1917 г.— Л., 1963.— С. 116.
- ⁵⁴ Кузнецов А. А. Ордена и медали России.— М., 1985.— С. 120—121.
- ⁵⁵ Хрестоматія з історії СРСР.— Т. 2.— К., 1951.— С. 280.
- ⁵⁶ Див.: Окунь С. Б. История СССР: Лекции.— Л., 1974.— Ч. 1.— С. 68.
- ⁵⁷ Цит. за: Дорошенко Д. І. Нарис історії України.— С. 439.
- ⁵⁸ Шевченко Т. Повне збір. творів: У 12 т.— Т. 2.— С. 474.
- ⁵⁹ Бурлескі трагедії в українській поезії першої половини XIX ст.— К., 1959.— С. 412.
- ⁶⁰ Див.: Словарь української мови.— К., 1959.— Т. 4.— С. 383; Лисенко П. С. Словник поліських говорів.— Х., 1974.— С. 222.
- ⁶¹ Див.: Никольский Н. М. История русской церкви.— М., 1985.— С. 203.
- ⁶² Див.: Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії. 1814—1861.— К., 1982.— С. 366—368.

О. Б. Головка (Київ)

Київська Русь на сторінках хроніки В. Кадлубека

На початку XIII ст. відомий політичний діяч краківський єпископ Вінцентій Кадлубек написав останні сторінки своєї «Польської хроніки». В ній містилася оригінальна інформація не тільки з історії Польщі, а й з минулого її сусідів, у тому числі Русі. Відомості, виявлені й обнародовані В. Кадлубеком, широко використовувалися польськими хроністами XV—XVI ст. Я. Длугошем, М. Бельським, М. Стрийковським, завдяки чому вони стали здобутком середньовічної історіографії Східної Європи. В XVIII—XIX ст. свідчення краківського єпископа про Русь та її взаємини з Польщею аналізувалися польськими, російськими, українськими та німецькими дослідниками¹. Нарешті, в 1880 р. побачило світ перше спеціальне дослідження Я. Ярмоховича, в якому хроніка В. Кадлубека розглядалася як джерело з давньоруської історії. Тривалий час це була єдина російськомовна праця з даного питання².

В XX ст. вчені продовжували вивчати і використовувати відомості, які містилися в праці В. Кадлубека. Зокрема, вони займають важливе місце в монографіях М. С. Грушевського, Б. Влодарського та А. Вилькевич-Вавжиньчикової³. Сучасні історики В. Т. Пашуто, В. Цабань, Ю. Ю. Свідерський, Г. Роде та інші дослідники також приділяли належну увагу свідченням краківського єпископа⁴. Продовжував вивчати їх і Б. Влодарський⁵. Постало питання про підготовку спеціальних праць, присвячених висвітленню різних аспектів історії Давньої Русі у згаданій хроніці. Певні кроки в цьому напрямку вже зроблено — Н. І. Щавелева докладно розглянула хроніку саме як пам'ятку польської історичної думки про Русь⁶. Потреба в подальшому розгляді цієї теми (зокрема, вивчення відомостей Вінцентія про Київську Русь в контексті відповідних уявлень у польській середньовічній історіографії), необхідність дослідження хроніки як джерела з історії східнослов'янського світу зумовили появу даної статті.

Огляд літератури буде неповним без згадки про наукові видання хроніки Вінцентія. Її оригінал (латинською мовою) неодноразово видавався у XIX ст., зокрема і у відомій серії «*Monumenta Poloniae Historica*»⁷. Сучасний переклад пам'ятки на польську мову зробили в 1974 р. К. Абгадович та Б. Кюрбіс. Крім того, остання написала до нього докладний вступ і склала коментарі⁸. Нарешті, в 1990 р. Н. І. Щавелева підготувала російськомовний переклад відомостей про Русь з хроніки В. Кадлубека, що, безумовно, дає можливість ширше використовувати їх як джерело з давньоруської історії⁹.

В хроніці В. Кадлубека історія Київської Русі висвітлена значно докладніше, ніж у праці його попередника Галла Аноніма (початок XII ст.). Це зумовлювалося інтенсивними контактами між населенням Південно-Східної Польщі та Південно-Західної Русі у другій половині XII — на

початку XIII ст., більш широкою ерудицією В. Кадлубека, а також загальним зростанням уваги до східних сусідів з боку польської знаті. У зв'язку з цим слід звернути увагу на те, що останні розділи хроніки писалися на початку XIII ст., коли краківський уряд активно втручався у справи Волині та Галичини.

Відомості про Русь у творі В. Кадлубека є нерівноцінними. Тому для зручності аналізу їх можна поділити на три групи. До першої відносяться ті, що запозичені з хроніки Г. Аноніма і стосуються подій, які відбувалися до початку другого десятиліття XII ст. Друга група повідомлень потрапила до праці з усних переказів та писемних джерел середини XII ст., оскільки безпосереднім свідком їх краківський хроніст не був. Нарешті, інформація про події 80—90-х років XII ст. була написана єпископом як свідком, а інколи й безпосереднім їх учасником. Безумовно, це найбільш цінна частина хроніки як джерела.

Переказ Вінцентієм відомостей, почерпнутих з праці Галла, не становить майже ніякої джерелознавчої цінності. Однак цей розділ «Польської хроніки» має велике значення для розуміння процесу формування певних традицій польської середньовічної хронографії, оскільки ці свідчення привертати увагу хроністів XV—XVI ст. Розгляд цих повідомлень у контексті розвитку всієї хронографії дає можливість переглянути деякі застарілі тези сучасної історіографії, що суперечать першоджерелам.

Аналіз першої групи свідчень Вінцентія необхідно проводити паралельно з аналізом відповідної інформації, що міститься в хроніці Г. Аноніма. Як відомо, першою подією, яку описав Галл, був похід Болеслава Хороброго на Київ влітку 1018 р. Однак хроніст розповідав про згадану акцію через сто років після її здійснення на підставі фольклорних оповідей, що виникли у дружинному середовищі. Тому його розповідь мала нереальний, напівлегендарний характер. Про похід Болеслава йдеться в двох розділах першої книги Галла. В розділі 7 міститься твердження про те, що причиною цієї воєнної акції поляків стала відмова Ярослава видати свою сестру за Болеслава. Під час перебування на Русі польський князь захопив Київ, полонив згадану сестру «короля русів» і зробив її своєю наложницею. Далі описується десятимісячне перебування польського війська на Русі, розгром руської армії на р. Буг під час повернення Болеслава додому¹⁰. В розділі 10 без будь-якого зв'язку з попереднім текстом знову розповідається про події на р. Буг.

Незважаючи на тенденційний характер інформації Галла, в його творі є відомості про реальні події 1018 р., зокрема обставини захоплення сестри Ярослава в полон, окремі деталі битви на р. Буг, де військо давньоруського князя зазнало нищівної поразки¹¹. Проте для нас важливішим є з'ясування причин необ'єктивного висвітлення ходу війни Болеслава з Ярославом, яка всупереч твердженню Галла не призвела до підкорення Русі польському князю (GCh.— L. 1, 7). Таке трактування подій 1018 р., на нашу думку, слід пояснювати не тільки тенденційністю польського хроніста (яку ми не заперечуємо), а загальною оцінкою цього походу в тогочасній середньовічній історіографії.

Авторитетний германський хроніст Тітмар Мерзебурзький мав інформацію про події на Русі від союзників поляків — саксонських рицарів, котрі залишили столицю Русі в перші ж дні після зайняття її Болеславом¹². Говорячи про результати походу, Тітмар зазначав, що Болеслав «весело повернувся додому»¹³. Його оцінка підтверджується згадкою Кведлінбурзьких анналів, в яких зазначалося: «Болеслав підкорив собі Русь за допо-

могою саксонців»¹⁴. Видатний германський географ та історик 70-х років XI ст. Адам Бременський вважав, що «найхристиянський король Болеслав у союзі з Оттоном III (германський імператор початку XI ст., який, до речі, помер у 1002 р.) підкорив Русію і Пруссію»¹⁵. Аналогічні за змістом відомості збереглися і в найдавніших польських анналах. Так, «Рочник Краківського капітулу» під 1018 р. повідомляв: «Болеслав перший розбив рутенів і землі їх спустошив», а «Рочник Свентокжицький» — «Болеслав переміг Русь»¹⁶.

Отже, на оцінку Г. Анонімом походу Болеслава Хороброго вплинула майже столітня традиція в центральноєвропейській хронографії. Тому не випадково саме йому належить створення дуже популярної легенди, згідно з якою Болеслав Хоробрий при вступі до Києва вдарив мечем у Золоті ворота (котрих, до речі, на той час ще не існувало). Пізніше однією з регалій польської королівської влади став меч — «щербець» (назва якого пішла від зазубрини, що з'явилася буцімто від удару мечем Болеслава Хороброго у Золоті ворота). Насправді ж цей меч було виготовлено у другій половині XII — першій половині XIII ст.¹⁷.

В. Кадлубек розповідав про східний похід Болеслава Хороброго значно лаконічніше від свого попередника, хоча в цілому зберіг загальну тональність його опису цієї події. Водночас він прагнув уникнути певних неузгодженостей і «слабких» місць, притаманних праці Г. Аноніма. Зокрема, Вінцентій об'єднав обидві розповіді про битву на Бузі і навів свідчення про захоплення у полон «короля» русів польськими воїнами після вказаної битви (VCh.— L. 2, 12).

Перебування загонів польського князя Болеслава Сміливого на Русі навесні 1069 р. проаналізуємо після розгляду походу 1018 р., оскільки ці події, починаючи з середньовічної хронографії, в історичній літературі часто оцінюються як рівнозначні. Така традиція виникла завдяки Г. Аноніму, котрий прагнув приписати Болеславу II «подвиги», аналогічні «подвигам його прадіда Болеслава «Великого» (Хороброго), культ якого почав складатися у Польщі ще в XI ст. і знайшов відображення навіть у давньоруському літописанні»¹⁸. Таке трактування подій не відповідає історичним реаліям. Якщо у 1018 р. між польськими та давньоруськими (очолюваними новгородським князем Ярославом) військами дійсно відбувалися сутички, то навесні 1069 р. якихось ускладнень між польським князем Болеславом та його союзником Ізяславом Ярославичем з давньоруською знаттю не було. Більше того, Болеслав Хоробрий приділяв велику увагу відновленню на київському столі дружнього йому володаря та збереженню добросусідських відносин з Руссю, які були встановлені наприкінці 30-х — в 40-х роках XI ст.¹⁹.

Ці обставини призвели до того, що Г. Аноніму було нелегко «відтворити» батальні сторінки «походу» Болеслава Сміливого. Тому він фактично повторив свою розповідь про удар мечем у Золоті ворота та інформацію про те, що польський монарх усунув від влади заколотників, котрі не бажали підкорятися його руському родичеві. Щоправда, це повідомлення могло відповідати дійсності, якщо «заколотниками» він називав учасників повстання 1068—1069 рр.²⁰.

Певна незавершеність розповіді Галла, спрямованої на звеличення Болеслава Сміливого, спричинила необхідність внесення корективів у неї його послідовниками. Так, В. Кадлубек писав, що похід продовжувався довго і припинився лише тоді, коли польському князю стало відомо про масові зради у Польщі дружин воїнів, що перебували в Кисві (VCh.— L. 3, 22).

Новими суттєвими подробицями доповнив розповідь своїх попередників

про політику Болеслава II щодо Русі Ян Длугош (1415—1480 рр.), котрий, використавши відомості про захоплення «Червенських ґрадів» Болеславом Хоробрим у 1018 р., твердив, що цей регіон було знову загарбано польським військом на початку 70-х років XI ст.²¹

В XIX ст., відзначивши неточність інформації Г. Аноніма про десяти-місячне перебування війська Болеслава Хороброго на Русі у 1018 р., Й. Карлович під впливом свідчень Я. Длугоша вважав, що його слід віднести до часів Болеслава Сміливого, проте невдовзі відомий джерелознавець А. Семкович довів, що твердження Я. Длугоша про події 60—70-х років на Русі не є достовірними²².

Для з'ясування тенденцій розвитку польської хронографії щодо висвітлення давньоруської історії цікавим є трактування в ній подій кінця 30-х — 40-х років XI ст. Г. Анонім при описі їх згадував шлюб польського князя Казимира з руською княгинєю, проте замовчував, можливо навмисно, ту велику допомогу, що її надав польському володареві давньоруський князь Ярослав у боротьбі з Мазовецьким князівством, яке на той час відкололося від Польщі (VCh.— L. 1, 19). Вінцентій пішов далі, показуючи Русь не союзником, а суперником Казимира. Немає в його творі і згадки про династичний союз правлячих у цих слов'янських державах родин (VCh.— L. 2, 14).

Аналогічні тенденції спостерігаються при порівнянні свідчень Галла і Вінцентія про розвиток русько-польських відносин на початку XII ст. У цей час між Руссю і Польщею було відновлено військово-політичний союз, завдяки чому їх правителі мали змогу надавати один одному суттєву військову допомогу²³. При висвітленні сучасних йому подій Г. Анонім, незважаючи на тенденційне ставлення до Русі, змушений був визнати важливість для Польщі укладення шлюбу князя Болеслава Кривоустого і руської княгині, неоспорово згадував про допомогу східнослов'янських дружин польському володареві (GCh.— L. 2, 23, 36, 38, 41; L. 3, 4). Такої інформації ми не знаходимо у Вінцентія, котрий лише коротко повідомляв про шлюб Болеслава без будь-якої згадки про походження дружини князя (VCh.— L. 2, 24).

Відомості про події, які відбувалися з 20-х років XII ст., наводив лише Вінцентій. Однією з перших його «самостійних» розповідей про Русь є велике повідомлення про польського вельможу Петра Власта та викрадення ним руського князя Володаря (VCh.— L. 3, 20). Зазначимо, що цю подію не обминули своєю увагою й інші середньовічні автори. «В то же лете (1122 р.— *О. Г.*) яша ляхове Володаря Василкова брата», — писав про неї київський літописець²⁴. Під 1146 р. у розповіді про вигнання польським князем Володиславом II, сином Болеслава Кривоустого, Петра Власта у давньоруській пам'ятці згадувалося, що саме цей польський вельможа підступно захопив Володаря і розграбував його майно²⁵.

Цікаві подробиці про ці події збереглися у працях германських авторів. Зокрема, Ортліб Цвіфальтенський, підкресливши, що польський магнат Петро Власт був безпосереднім організатором змови проти руського князя Володаря, писав, що той «здійснив... гріх величезної віроломності, а саме короля Русі, який ворогував з його сеньйором, князем поляків, своєю підступністю захопив; після того, як дав (Петро Власт.— *О. Г.*) присягу вірності (Володареві.— *О. Г.*) і перейшов до нього на службу і став підтримувати його сина, його ж (Володаря.— *О. Г.*) зухвало, в результаті змови, видав у руки ворогів, котрі засудили його до великого викупу»²⁶. Більш докладні, але дуже запутані відомості про захоплення Володаря

містяться в «Житті Отона, єпископа бамберзького», що належить перу германського автора Герборда²⁷.

З середньовічних авторів найбільшу увагу викраденню Володаря приділив В. Кадлубек, який використав при його описові всі доступні джерела, у тому числі згадки германських хроністів, а також поширені у Польщі усні розповіді про перемишльського князя Володаря²⁸. Постать палатіна краківського двору Петра Власта викликала особливу увагу краківського єпископа не випадково. Це зумовлювалося не тільки привабливістю сюжету для письменника — історика, родинними зв'язками останнього з Властом, а й пов'язане з концепцією польського хроніста. Вінцентій походив з магнатських кіл і був виразником інтересів малопольської знаті. Цікаво, що саме Кадлубек першим почав використовувати щодо магнатства термін «лехіти» (VCh.— L. 1, 9). Його походження свідчило про тісні зв'язки Русі з Польщею. Саме серед східних слов'ян було поширено етнікон «ляхи» щодо західних сусідів²⁹. У зв'язку з тим, що русам доводилося спілкуватися переважно з представниками феодальної верхівки, цей термін набув певного станового змісту і в такому значенні поширювався серед поляків. В. Кадлубек, трохи змінивши його смисл, протиставляв знать простому люду, приділяв особливу увагу оспівуванню саме «лехітів», тобто представників магнатських кіл³⁰. Пізніше у «Великопольській хроніці» з'являється легенда про походження Польщі і поляків від легендарного «прабатька» — Ляха³¹.

Незважаючи на традиційну тенденційність опису в розповіді про Володаря Ростиславича, В. Кадлубек вимушений визнати велику небезпеку діяльності західноруського князя для Польщі. Польський князь Болеслав навіть спеціально обговорював питання про боротьбу з східним сусідом. Після повернення Володаря додому (його викупив син Володимир) загони русів спустошили важливий стратегічний пункт у Малій Польщі — Віслицю (VCh.— L. 3, 22).

Вивчення тексту хроніки В. Кадлубека про Володаря наводить на думку, що не всі обставини цієї події були йому відомі. Це одна з причин певних недоречностей в його розповіді. Зокрема, Кадлубек називав Володаря та його сина Володимирка, відповідно, Владарієм та Владарідем³², проте, ймовірно останнє ім'я використовував і для батька Володимирка. Ця обставина спричинила ще більшу плутанину у послідовників польського хроніста. Так, автор «Великопольської хроніки» датував напад на Віслицю 1135 р., коли Володимирко вже був повноправним володарем у Галичі (ВХ.— С. 102—103). Так само трактував цей сюжет Я. Длугош, який, крім того, при описі захоплення поляками київського князя Ярополка фактично повторив обставини взяття в полон Володаря³³.

У 40-х роках XII ст. в умовах дедалі зростаючої феодальної роздробленості верховні володарі двох країн: київський князь Всеволод Ольгович та краківський — Володислав уклали союз, який активно використовували в боротьбі з молодшими членами князівської династії. Описуючи хід цієї боротьби, В. Кадлубек підтримував позицію князів-юніорів і негативно ставився до Володислава. Справа в тому, що після повалення верховного володаря у 1146 р. до влади в Польщі прийшли його молодші брати, один з яких — Казимир Справедливий — був безпосереднім сеньйором краківського хроніста.

В. Кадлубек у розповіді про династичну війну 1141—1146 рр. неодноразово згадував про участь у ній на боці Володислава іноземців. Аналіз свідчень руських літописів дає підставу вважати, що ними були дружини

київського князя Всеволода Ольговича та його союзників³⁴. Польський хроніст підкреслював, що Володислав II використовував іноземні війська, оскільки не довіряв власним воїнам (VCh.— L. 3, 28). Під час битви під Пилицею, за словами Вінцентія, загони іноземців були знищені дружинами молодших братів Володислава. Проте ця інформація суперечить його ж опису наступних подій, коли польський хроніст знову згадував про активну участь у них тих самих іноземців, а також свідченням руських літописців. Зазначимо, що, відчуваючи це протиріччя, Я. Длугош писав, що війська союзників Володислава були розгромлені пізніше, а саме під час його остаточної поразки під Познанню (лютий — березень 1146 р.)³⁵.

У другій половині 40-х — 50-х роках XII ст. взаємини між Руссю та Польщею поступово нормалізувалися. Їх підтримували з боку Польщі в основному населення Кракова, а з боку Русі — Володимира-Волинського, Галича, Луцька, Берестя, Белза та ін. На жаль, про період 60—70-х років у хроніці В. Кадлубека містилося лише коротке і не дуже чітке повідомлення про шлюб дочки галицького князя Ярослава Володимировича і сина великопольського князя Мешка-Одона (VCh.— L. 4, 2). Можливо, такий стан відомостей про тогочасну Русь пояснювався недостатнім розвитком взаємин між двома слов'янськими країнами у третій чверті XII ст.

Найбільш важливими сторінками в праці В. Кадлубека є ті, що присвячені історії Русі і русько-польським відносинам останніх двох десятиліть XII ст., коли він був безпосереднім учасником або спостерігачем подій. Багато з цих свідчень є унікальними, оскільки не згадуються в інших джерелах. Зокрема, в хроніці В. Кадлубека розповідалося про спробу малопольських князів поширити свій вплив на волинське місто Берестя. З цієї метою 1182 р. військо Казимира здійснило напад на нього, використавши як привід бунт мешканців міста проти власного князя, внаслідок чого останній утік з Берестя. Сучасні історіографи припускають, що цим князем був представник волинської гілки князів — Святослав Мстиславич³⁶. Про масштаби акції польських феодалів певною мірою свідчив той факт, що на чолі їх війська стояв краківський воєвода і палатін Миколай, котрий фактично був другою після монарха політичною фігурою Малої Польщі.

Напад на Берестя не залишив байдужими сусідніх західноруських князів. Незабаром на допомогу городянам прийшла дружина белзького князя Всеволода Мстиславича. Польський хроніст явно упереджено зазначав, що Миколаю з невеликим загonom воїнів вдалося вщент розбити величезне, добре озброєне військо белзького володаря. Поряд з цим В. Кадлубек змушений був визнати, що полякам довелося подолати чималі труднощі під час облоги маленького міста — фортеці, більшість захисників якого, безумовно, становили мирні мешканці. Це навіть викликало заворушення серед польських воїнів, а згодом — їх бунт.

Захоплення Берестя змусило малопольських вельмож займатися вирішенням «місцевих проблем». Хоча з допомогою польських воїнів Святослав повернувся в місто, однак не користувався авторитетом серед берестян і невдовзі був отрусний. «Уділ князя-небіжчика, — розповідав Вінцентій, — Казимир віддас своєму братові, володимирському князю Роману, котрий йому підкорився» (VCh.— L. 4, 14). Проте, безумовно, польський автор видавав бажане за дійсне: передача Берестя Роману — вимушений крок, а не успіх польського монарха.

Події у Бересті 1182 р. мали локальний характер, тому про них немає відомостей у давньоруських літописах. Цікаво, що у близьких до краківського двору анналах ця подія подана як перемога над Руссю: «1182.

Князь Казимир переміг руських»³⁷. Досить лаконічно про події у Бересті розповідалося у «Великопольській хроніці», написаній під впливом твору Вінцентія. Проте її автор об'єднав повідомлення про берестецький похід з розповіддю про захоплення Галича Романом, яке сталося 1183 р. і висвітлене Вінцентієм далі (VX.— С. 122—123). Я. Длугош не писав про події у Бересті, хоч їх розвиток фактично показаний у його розповіді про захоплення Романом Мстиславичем Галича³⁸.

В. М. Татищеву були відомі якісь подробиці подій у Західній Русі. Зокрема, російський історик повідомляв про боротьбу дорогичинського князя Василька та мінського — Володимирка в 1182 р., під час якої перший звернувся за допомогою до поляків³⁹. Деякі історики розглядали це свідчення як першоджерело, проте такий підхід не є правомірним⁴⁰. В основу розповіді В. М. Татищева, ймовірно, було покладено відомості з літописів, що не збереглися, однак певною мірою інтерпретовані під впливом пізнього літописання, якому було притаманне занадто вільне трактування історичних фактів, у тому числі запозичених з ранніх писемних пам'яток.

Далі Вінцентій розповідав про те, як Казимир Справедливий передав Роману Галицьке «королівство», мешканці якого раніше вигнали «короля» Володимира. Втручання Казимира у справи Русі Вінцентій пояснював як його відповідь на попередні напади Володимира. Н. І. Щавелева вважає, що це повідомлення не відповідає дійсності, а наведене з метою засудження позиції руського князя. Натомість Б. Кюрбіс вважає інформацію хроніста вірогідною і датує ці напади 1188 р.⁴¹. Якщо останнє припущення близьке до істини, то воно наводить на думку про велику увагу, яку приділяв краківський володар ситуації в Галичині після смерті князя Ярослава Володимировича.

Володимир після вигнання, за словами В. Кадлубека, шукає притулок в Угорщині, однак її король Бела III заарештував галицького князя, а згодом відібрав Галич у Романа. Пізніше Володимир у Ярославичу вдалося знайти підтримку у Кракові. Військо Казимира, за даними В. Кадлубека, вигнало угорців і передало Галич Володимирі (VCh.— L. 4, 15). При висвітленні подій хроніст традиційно перебільшує роль Казимира, зокрема, ігнорує той факт, що на повернення Володимира в Галич вплинула позиція германського імператора Фрідріха Барбароси, який змусив краківського князя допомогти князю-вигнанцю. Про це докладно розповідає київський літопис⁴².

Відновлення влади Володимира у Галичі призвело до різкого погіршення відносин між Польщею та Угорщиною. Вінцентій вважав, що краківська знать пов'язувала цей процес з діяльністю воєводи Миколая, його помилковою політикою в Галичині, зокрема, твердила, «що слава Лехітів померкла через повернення галицького ворога (Володимира.— О. Г.), якого слід було повісити, а не піднімати до королівських почесностей» (VCh.— L. 4, 16). Загострення ситуації у Кракові незабаром призвело до захоплення міста великопольським князем Мешком, у зв'язку з чим Казимир був змушений звернутися за допомогою до Русі. «Прибічники Мешка, дізнавшись, що Казимир ожив і навіть загрозус їм разом з володимирським князем Романом і белзьким Всеволодом, під прикриттям ночі втекли» (з Кракова.— О. Г.) (VCh.— L. 2, 4, 16).

Малопольсько-волинський союз відігравав важливу роль і після смерті Казимира Справедливого (1194 р.). Слід зазначити, що саме з цього часу поступово зростає вплив Волині на події у Польщі, де між представниками правлячої династії розгорталася боротьба «за краківську спадщину». Ще Казимир активно протестував проти успадкування краківського трону на за-

садах сеньйорату (тобто наслідування престолу старшим за віком у князівській родині)⁴³. Перед смертю польський князь передає трон своїм синам Лешку та Конраду, що наступного 1195 р. призвело до жорстокої битви між князями-юніорами та їх дядьком Мешком Старим.

Обставини цієї битви, що відбулася 5 вересня 1195 р. на річці Мозгаві, відображені у польських анналах («рочниках»), Київському літопису та у хроніці В. Кадлубека. Найкоротшу інформацію про неї вміщено в «рочниках», у більшості з яких розповідається про перемогу Лешка над дядьком, загибель під час битви сина Мешка Старого — Болеслава⁴⁴. У Київському літопису події викладено більш докладно, однак відчувається антиволинська спрямованість позиції автора. Роман, на думку давньоруського книжника, не захотів слухати своїх наближених — бояр, відмовився підписати мирну угоду, яку пропонував йому Мешко. Це призвело до законмірного, з позиції літописця, результату — «... потопташа Ляхове Русь и победи Межка Романа»⁴⁵. У Київському літопису не згадується про участь у війні на боці волинського князя малопольських володарів Мешка і Конрада, і тому вона набуває у пам'ятці характеру русько-польського конфлікту.

Значно об'єктивнішою є розповідь В. Кадлубека. Польський хроніст зазначав, що невдовзі після початку війни між малопольськими та великопольськими феодалами на допомогу Мешку та Конраду прийшов «володимирський князь Роман з великою кількістю руських» (VCh.— L. 4, 23). При цьому підтримку з боку Романа синам Казимира Вінцентій пояснював згідно з власною концепцією благодіяннями, що їх здійснив для волинського князя Казимир Справедливий. Водночас хроніст підкреслював, що небезпека з боку Мешка загрожувала і Волині. Роману загрожував київський князь, з дочкою якого волинський князь розлучився. Насправді вони розлучилися пізніше, в 1198 р. Описуючи битву під Мозгавою, В. Кадлубек зазначав, що галицький князь втратив багато загонів, сам був кілька разів поранений, однак втручання краківського єпископа Пелки змусило його залишитися на полі бою (VCh.— L. 4, 23).

Хоча В. Кадлубек вважав, що у битві на річці Мозгаві не було переможця і переможеного, наступні історіографи, очевидно, під впливом руського літопису дотримувалися думки, що Роман зазнав там поразки. Такою, зокрема, була позиція автора Густинського літопису⁴⁶. Слід зазначити, що результат цієї битви мав для малопольських князів позитивне значення, оскільки змусив Мешка відмовитися на певний час від претензій на Краків.

Для Романа Мстиславича союз із Краковом відкрив великі можливості щодо здійснення широкомасштабних планів на Русі. На жаль, давньоруські літописи не дають історикам повної інформації про наступну діяльність Романа Мстиславича, зокрема не містять відомостей про об'єднання Волині та Галичини. Про це можна дізнатися лише з хроніки В. Кадлубека. «В цей час помер князь Галіції Володимир⁴⁷,— розповідав хроніст,— який не залишив після себе спадкоємця. Тому руські князі, хто за допомогою сили, а інші завдяки хитрощам, а деякі обома засобами прагнуть зайняти вільне князівство» (VCh.— L. 4, 24).

Серед претендентів на престол Вінцентій особливо виділяв Романа, «найближчого (до Галичини.— О. Г.) сусіда». Хроніст зазначав, що через брак власних сил для боротьби з ворогами волинський князь звернувся за допомогою до поляків. Лешко схвально поставився до цього прохання. Під час переговорів Роман обіцяв визнати себе лише намісником краківського князя у Галичі. І в цьому повідомленні, і в дальшій розповіді В. Кадлубек

прагнув довести доцільність надання допомоги волинянам. Головним його аргументом був триумфальний похід польського князя в Галичину. Поряд з цим Вінцентій багато уваги приділив описові жорстокого ставлення Романа до поневолених галичан. Таким чином він, виходячи з власної історіософської концепції, доводить відсутність на Русі гармонії між монархом та магнатерією, гармонії, що повинна, на його думку, створювати систему нормального державного існування (VCh.— L. 4, 24).

Багато науковців, посилаючись на інформацію Вінцентія, вважали, що внаслідок подій 1199 р. Галичина стала залежною від Кракова⁴⁸. Проте цьому твердженню певною мірою суперечить остання фраза хроніки про те, що Роман, «створюючи своє щастя на нещасті інших, невдовзі досяг величезної могутності, коли оволодів усіма руськими областями і землями» (VCh.— L. 4, 24). Але, описуючи всі більш-менш вдалі акції на сході, краківський єпископ завжди прагнув перебільшити їх наслідки на користь Польщі. Так, розповідаючи про похід Лешка 1193 р. проти ятв'ягів, Кадлубек наголошував на захопленні поляками давньоруського міста Дорогичина, князь якого прийшов на допомогу балтам, хоча наведені хроністом факти є недостатніми підставами для такого висновку⁴⁹. З таких же позицій В. Кадлубек описував події в Галичині, однак тут у нього були додаткові причини для паплюження діяльності Романа. По-перше, згаданий вище текст стосувався періоду, коли Роман зайняв Київ, а, по-друге, 1205 р. між Романом і Лешком виник конфлікт, який не міг не вплинути на ставлення Вінцентія до галицько-волинського князя. До речі, як довела Б. Кюрбіс, інформація, що містилася в одному з «рочників» про цей конфлікт, який закінчився загибеллю Романа під Завіхостом⁵⁰, була написана краківським єпископом⁵¹.

Отже, в польській середньовічній хронографії історії Київської Русі праці В. Кадлубека належить чільне місце. Відомості, які зібрав її автор, є цінними, а подекуди й унікальними джерелами з історії Русі та русько-польських відносин. Однак при використанні цих відомостей слід враховувати позицію автора «Польської хроніки» щодо Русі.

¹ G o r s k i K. Stosunki Kazimierza Sprawiedliwego z Rusia.— We Lwowie, 1875.— 34 s.; S m o l k a S. Mieszko Stary i jego wiek.— Warszawa, 1881.— 718 s.; R o e p e l l R. Geschichte Polens.— Hamburg, 1840.— B. 1.— 692 S.; С о л о в ъ е в С. М. История России с древнейших времен.— М., 1959.— Кн. 1.— 811 с.; Л и н н и ч е н к о И. А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV столетия.— К., 1884.— Ч. 1.— 216 с.; та ін.

² Я р м о х о в и ч Я. Magistri Vincentii... Chronika Polonorum как источник для русской истории // Киевские университетские известия.— 1880.— Кн. 1.— Вып. 1.— С. 41—58.

³ Г р у ш е в с ь к и й М. С. История Украины-Руси.— Львів, 1905.— Т. 2.— 596 с.; Т. 3.— 586 с.; W l o d a r s k i B. Polityka ruska Leszka Białego.— Lwów, 1925.— 84 s.; W i l k i e w i c z - W a w r z y n s z y k o w a A. Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII—XIII w. // Ateneum Wileńskie.— Wilno, 1937.— Т. 3.— S. 1—33.

⁴ П а ш у т о В. Т. Внешняя политика Древней Руси.— М., 1968.— 472 с.; С а б а н W. Polityka północno-wschodnia Kazimierza Sprawiedliwego // Rocznik Białostocki.— Warszawa, 1974.— Т. 12.— S. 199—210; С в і д е р с ь к и й Ю. Ю. Борьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X—XIII ст.— К., 1983.— 128 с.; Г о л о в к о А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII вв.— М., 1988.— 136 с.; R h o d e G. Die Ostgrenze Polens.— Köln; Graz, 1955.— B. 1.— 485 s.

⁵ W ó d a r s k i B. Polska i Rus: 1194—1340 — Warszawa, 1966.— 326 s.; W l o d a r s k i B. Sasiedstwo polsko-ruskie w czasach Kazimierza Sprawiedliwego // Kwartalnik historyczny.— 1969.— № 1.— S. 5—18.

⁶ Щ а в е л е в а Н. И. Тенденциозность средневековой историографии (на примере хроніки Вінцентія Кадлубека) // Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР.— М., 1978.— С. 154—165; Щ а в е л е в а Н. И. Известия о Руси в польской хроніке магістра Вінцентія // Проблемы социально-экономической и политической истории СССР.— М., 1975; Щ а в е л е в а Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники.— М., 1990.— С. 76—85; Г о л о в к о А. Б. Древняя Русь и русско-польские отношения в «Поль-

- ской хронике» Винцентия Кадлубека // Великий Октябрь и зарубежные славянские страны.— Минск, 1988.— С. 155—156; Головко А. Б. Юго-Западная Русь XII в. в хронике краковско-го епископа Винцентия Кадлубека // Минувле і сучасне Волині.— Луцьк, 1988.— С. 120—122.
- ⁷ Magistri Vincentii Chronicon Polonorum / (Ed. A. Bielowski // Monumenta Poloniae Historica (далі — МРН).— Lwów, 1872.— Т. 2.— Р. 193—449 (надалі посилання на це видання подаються в тексті скорочено — VCh.); Magistri Vincentii episcopi Chronica Polonorum / Ed. A. Przewziecki.— Cracoviae, 1862.— 348 s.
- ⁸ Mistrz Wincentego Kronika Polska / Tłumaczyli K. Abgarowicz i B. Kürbis, wstęp komentarze napisala B. Kürbis.— Warszawa, 1974.— 256 s.
- ⁹ Хроника магистра Винцентия Кадлубека // Ша в е л е в а П. И. Польские латиноязычные средневековые источники.— С. 76—140.
- ¹⁰ Calli Chronicon / Wyd. A. Bielowski // МРН.— Lwów, 1864.— Т. 1.— Л. 1, 7 (надал посилання на це видання подаються в тексті скорочено — GCh). Переклад на російську мову: Г а л л А н о н и м. Хроника или деяния князей или правителей польских.— М., 1961.— 172 с.
- ¹¹ Пор.: Повесть временных лет.— М., 1950 (далі — ПВЛ).— Ч. 1.— С. 96—97; Thietmar Chronicon.— Л. 8, 31. Хроніку Тітмара наведено за виданням: Thietmar von Merseburg. Neue übertragen und erläutert von W. W. Trillmich.— Berlin, 1962.— 516 S.
- ¹² Thietmari Chronicon.— Л. 8, 32.
- ¹³ Ibid.— Л. 7, 65.
- ¹⁴ Annales Quedlinburgenses // Monumenta Germaniae Historica (далі — MGH SS).— Hannoverae, 1839.— Т. 3.— Р. 84.
- ¹⁵ Adami Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum // MGH SS.— Hannoverae, 1854.— Т. 7.— S. 24.
- ¹⁶ Rocznik Kapitulny krakowski // МРН.— Т. 2.— Р. 784; Rocznik Świętokrzyski // Ibid.— Р. 773.
- ¹⁷ Нині меч-«щербець» зберігається у Вавельському музеї (Краків). Про нього див.: К у с з у н і с к і С. К. О польском мечах коронacyjnych // Przegląd historyczny.— 1961.— № 4.— С. 562—577.
- ¹⁸ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 101; К о р о л ю к В. Д. Летописное известие о крестьянском восстании в Польше 1037—1038 гг. // Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия.— М., 1952.— С. 71—75.
- ¹⁹ К у ч к и н В. А. «Поучение» Владимира Мономаха и русско-польско-немецкие отношения в 60—70-х годах XI в. // Советское славяноведение.— 1971.— № 2.— С. 31—32; та ін.
- ²⁰ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 116.
- ²¹ Długosza Jana Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego.— Warszawa, 1969.— Ks. 3—4.— S. 129—132.
- ²² К а р л о в і с з J. Wyprawa kijowska Bolesława Wielkiego.— Poznań, 1872.— S. 19; S e m k o w i c z A. Krytyczne rozbiór dziejow polskich Jana Długosza.— Kraków, 1887.— S. 130—131.
- ²³ Головко А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII вв.— С. 63—66.
- ²⁴ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— Л., 1926—1928.— Т. 1.— Стб. 292.
- ²⁵ Там же.— М., 1908.— Т. 2.— Стб. 319.
- ²⁶ Ortliebi Zwifaltensis Chronicon // МРН.— Т. 2.— Р. 3.
- ²⁷ Herbordi Zwifaltensis Chronicon // МРН.— Т. 2.— Р. 74; пор.: С в е р д л о в М. Б. Известия немецких источников о русско-польских отношениях X — начала XIII вв. // Исследования по истории славянских и балканских народов.— М., 1972.— С. 161—162.
- ²⁸ Характер літописного повідомлення під 1146 р. (ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 319) дає підстави гадати, що аналогічна фольклорна традиція про Володаря Ростиславича існувала і на Русі.
- ²⁹ Головко А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII вв.— С. 12—13.
- ³⁰ Ша в е л е в а П. И. Тенденциозность средневековой историографии.— С. 157.
- ³¹ Великопольская хроника // «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI — XIII вв.— М., 1987.— С. 52 (далі посилання даються в тексті скорочено — ВХ).
- ³² Kürbis B. Komentarz // Mistrza Wincentego Kronika Polska.— Warszawa, 1974.— S. 158.
- ³³ Długosza Jana Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego.— Ks. 3—4.— S. 367. Історіографію питання див.: Головко А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII вв.— С. 68—69.
- ³⁴ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 313—318.
- ³⁵ Długosza Jana Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego.— Warszawa, 1973.— Ks. 5—6.— S. 33—40.
- ³⁶ Kürbis B. Komentarz.— S. 203; С а б а н W. Polityka północno-wschodnia Kazimierza Sprawiedliwego.— S. 201.
- ³⁷ Rocznik kapitulny Krakowski.— Р. 799.
- ³⁸ Długosza Jana Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego.— Ks. 5—6.— S. 262—264.
- ³⁹ Т а т и щ е в В. П. История Российская.— М., 1963.— Т. 3.— С. 123—124.
- ⁴⁰ С а б а н М. Polityka północno-wschodnia Kazimierza Sprawiedliwego.— S. 200—201; W ł o d a r s k i В. Sasiedstwo polsko-ruskie w czasach Kazimierza Sprawiedliwego.— S. 9;

Wilkiewicz-Wawrzyńszukowa A. Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII—XIII w.— S. 12—14.

⁴¹ Ш а в е л е в а И. П. Польские латиноязычные средневековые источники.— С. 133; пор.: К ü r b i s В. Komentarz.— S. 203.

⁴² ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 667.

⁴³ Т о л о ч к о О. П. Польша і Русь. Спроба створення моделі еволюції потестарних структур // Україна і Польща в період феодалізму.— К., 1991.— С. 19.

⁴⁴ Rocznik krakowski // МРН.— Т. 2.— Р. 835; Rocznik kapitulny Krakowski.— Р. 800.

⁴⁵ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 687.

⁴⁶ Густинская летопись // ПСРЛ.— Спб., 1843.— Т. 2.— С. 325.

⁴⁷ Дата смерті Романа Мстиславича (1199 р.) вказується лише в Густинському літопису (Густинская летопись.— С. 327).

⁴⁸ W ł o d a r s k i В. Sasiedstwo polsko-ruskie w czasach Kazimierza Sprawiedliwego.— S. 17.

⁴⁹ Г о л о в к о О. Б. Балтійські племена в політичних взаємовідносинах Давньоруської та Польської держав (X — перша третина XIII ст.)// Україна і Польща в період феодалізму.— К., 1991.— С. 30—31.

⁵⁰ Г о л о в к о О. Б. Давньорусько-польські відносини на початку XIII ст. (Про обставини загибелі галицько-волинського князя Романа Мстиславича) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки.— К., 1991.— С. 5—8.

⁵¹ Rocznik kapitulny krakowski.— Р. 816; К ü r b i s В. Komentarz.— S. 224.

Г. І. Черняхівський (Кременець)

Українські літописи XVII—XVIII ст. у творчій спадщині М. Драгоманова

Творчий доробок відомого українського вченого і громадсько-політичного діяча Михайла Петровича Драгоманова, що становить десятки томів, є невичерпним джерелом для з'ясування багатьох важливих проблем вітчизняної історії. Адже значна частина написаного ним за тридцять років наукової діяльності так чи інакше пов'язана з проблемами історичного минулого українського народу. Ось чому варто прослідкувати, як же дослідник вивчав і використовував джерела, висвітлюючи основні питання історії України XVII—XVIII ст., зокрема, з'ясовуючи роль козацтва і Запорозької Січі, Визвольної війни українського народу середини XVII ст., возз'єднання України з Росією.

М. П. Драгоманов вважав, що «історія наукова мусить розказати усі факти, котрі мали вплив на життя краю і народу», що, досліджуючи питання історії українського народу, треба мати, як і для інших народів, на увазі «тільки наукову правду»¹. Тому, з'ясовуючи ряд важливих проблем вітчизняної історії, вчений звертався насамперед до першоджерел: архівних матеріалів і документів, літописних свідчень, мемуарної літератури, епістолярної спадщини, археологічних досліджень і, нарешті, монографій.

Становлять інтерес погляди вченого щодо збору, вивчення, класифікації, аналізу та оцінки історичних фактів, почерпнутих дослідником з першоджерел. У цьому плані доброго слова заслуговує стаття М. Драгоманова «Стан і завдання науки древньої історії», опублікована в «Журнале министерства народного просвещения» за 1874 р. Він виголосив її як вступну лекцію до курсу історії стародавнього світу перед студентами-істориками Київського університету². У ній він загострив увагу на тому, яке значення має для історичного дослідження збір і вивчення першоджерел, звідки дослідник має черпати відомості про певну подію, її місце й час, коли вона відбувалася, а також роль та значення для суспільного поступу.

Одним з найважливіших завдань, які стоять перед ученим-дослідником, М. Драгоманов вважав з'ясування ролі народних мас в історичному процесі. Тому в багатьох працях і публікаціях вчений акцентував свою увагу якраз на виявленні джерел, де показано діяльність не героїв-одиначок, а справжнього творця історії. Так, роблячи виписки з книги відомого історика-демократа О. П. Щапова «Первый шаг» (1878), М. Драгоманов, цілковито поділяючи думки автора, писав, що «головний факт в історії є сам народ, дух народний, який творить історію, що суть і зміст історії є життя народне»³. У свій час І. Франко слушно зауважив, що М. Драгоманов «один з перших в Росії, та тим більше у нас, почав голосити інакше розуміння історії, бачити в ній за царями і війнами маси народні, їх тиху і невтихаючу працю, їх повільний розвій, зріст освіти і громадського життя»⁴.

Ще з юнацьких років захоплюючись вітчизняною і світовою історією, М. Драгоманов черпав основні відомості про історичні події й діяльність визначних людей насамперед з ґрунтовних досліджень. В «Автобіографічній замітці», написаній у 1883 р., він згадував, що в гімназійні роки (1853—1859) читав праці Гізо в оригіналі, а Шлоссера і Макля — в перекладі⁵. Перебуваючи з 1876 р. в еміграції, вчений не раз листовно звертався до М. Павлика та інших своїх однодумців з проханням надсилати йому необхідні історичні монографії, публікації тощо. Так, у листі до М. Павлика від 19 липня 1879 р. він просив вислати йому історичні дослідження О. Єфименко, два томи праць М. Максимовича, Архів Південно-Західної Росії, «Историю Новой Сечи» і «Наезды гайдамак на Украину» А. Скальковського⁶. Тому ж М. Павлику 5 лютого 1886 р. М. Драгоманов писав: «Мені дуже треба *La vollee* — книга про робітників. Будьте ласкаві, пришліть»⁷. Схвально відгукнувся вчений і про «першого руського літописця» Нестора, з праць якого робив виписки і навіть подавав цілі уривки⁸.

М. П. Драгоманов не пропускав нічого важливого як з праць своїх сучасників, так і попередників. Наочним підтвердженням сумлінного ставлення до першоджерел є тексти його лекцій з історії стародавнього світу, які він читав студентам Київського університету протягом 1870—1875 рр. В них поряд з основним викладом матеріалу є ціла низка різноманітних виписок з праць німецьких, французьких, англійських та античних істориків мовою оригіналів⁹. Нарешті, наукові праці М. П. Драгоманова, які відзначаються великою сумлінністю і можуть бути зразком для дослідників й донині, містять десятки й сотні різноманітних посилань на першоджерела, а інколи вчений подає ще й бібліографічні списки використаної літератури¹⁰.

Яким же було ставлення М. П. Драгоманова до українських літописів XVII—XVIII ст.? Як він їх оцінював?

Як відомо, перші спроби дослідження українських літописів XVII—XVIII ст. були зроблені М. Максимовичем, О. Бодянським, П. Кулішем, М. Костомаровим, В. Антоновичем та іншими вченими — його сучасниками. Ці спроби були пов'язані переважно з підготовкою літописів до друку. М. Драгоманов, хоч і не залишив синтетичних праць про українські літописи, але в його історичних і літературно-публіцистичних дослідженнях подибуємо стільки цікавих думок і висловлювань, що вони, безперечно, мають неабиякий науковий інтерес і для сучасної історіографії та джерелознавства.

Одним з найцінніших джерел для вивчення історії України XVII ст. М. П. Драгоманов вважав літопис Самовидця. Дослідник часто використовував і перше його видання, здійснене О. Бодянським у Москві 1846 р.¹¹, і друге, випущене О. Левицьким у Києві в 1878 р.¹².

З аналізу праць М. П. Драгоманова «Козаки», «Україна в її словесності», «По вопросу о малорусской литературе» та інших видно, що вчений в цілому поділяв думки автора літопису щодо причин*, які зумовили боротьбу народних мас проти панування Речі Посполитої на Україні. Однією з таких причин М. Драгоманов вважав Брестську церковну унію 1596 р., яка була в руках польських панів і ксьондзів-єзуїтів важливим чинником посилення свого панування над українським народом¹³. Брестську церковну унію М. Драгоманов вважав дальшим кроком до національно-релігійного поневолення українського народу¹⁴, оскільки процес ополячення та окатоличення українців вчений вважав регресивним явищем. Тому слідом за Самовидцем (с. 46—47) він наголошував, що на тих українських землях, які із середини XVI ст. потрапили під вплив пансько-шляхетської Польщі, «неволя й нерівність була найбільша»¹⁵.

Проте якщо Самовидець (с. 24—25), як це справедливо відзначив Я. І. Дзира, вдавався лише до переліку причин наростання народного невдоволення напередодні війни, то М. Драгоманов дійшов висновку, що внаслідок політичної Люблінської унії 1569 р. та церковної Брестської унії 1596 р. на загарбаних панською Польщею українських землях посилювся соціально-економічний та національно-релігійний гніт магнатів і шляхти над трудящими, а кріпосницьке закабалення селян стало повсюдним¹⁶.

Цікаво й те, що, змальовуючи картину загальнонародного повстання під керівництвом Богдана Хмельницького проти польських панів, М. Драгоманов показав українських селян і козаків як основну рушійну силу народно-визвольної війни, пославшись на відповідне місце літопису Самовидця¹⁷. Дослідник неодноразово використовував й фактичний матеріал літопису, що видно з викладу основних подій визвольної війни, починаючи від Жовтих Вод, Корсуня і закінчуючи битвою під Батогом та такою визначною подією, як Переяславська рада. Так, аналізуючи умови Білоцерківського договору 1651 р., вчений навів дані Самовидця (с. 60—63) про те, що козацький реєстр зменшився наполовину, тобто до 20 тис. чол., порівняно з умовами Зборівського договору, а козацьке самоврядування залишилось тільки на території Київського воєводства, замість трьох (ще Брацлавського і Чернігівського)¹⁸.

Чимало відомостей почерпнув учений з літопису Самовидця, аналізуючи діяльність Б. Хмельницького як керівника народно-визвольної війни українських трудящих проти гніту пансько-шляхетської Польщі. Як відомо, Самовидець перший серед українських літописців досить широко змалював постать гетьмана, яка є центральною у його творі (с. 47, 51—52, 53—54 та ін.). Але якщо Самовидець переважно лише констатував факти з діяльності Хмельницького, то М. Драгоманов дав відповідну оцінку його ролі, охарактеризував заслуги перед народом, наголосив на важливості розуміння ним необхідності союзу з Росією. Це й не дивно, адже М. Драгоманов розглядав війну 1648—1654 рр. проти панської Польщі як загальнонародну, визвольну, яка виникла не стільки через релігійні суперечності, скільки в силу соціально-економічних причин¹⁹. Самовидець (с. 47) вважав, що Б. Хмельницький виступав проти польських панів через пограбування Чаплинським його хутора в Суботіві.

Порівнюючи дані Драгомановим і Самовидцем оцінки Переяславської ради, бачимо, що вони трактують її як добровільний акт, котрий відповідав загальнонародним інтересам (с. 67). «Присяга Б. Хмельницького цареві восточному,— пише М. Драгоманов,— була актом не тільки натуральним, але й цілком національним, тим більше, що його попередила масова еміграція українців з-під Польщі в Московські землі»²⁰.

З літопису Самовидця до збірника «Исторические песни малорусского народа» М. Драгоманов включив кілька народних дум і переказів про Б. Хмельницького, Барабаша, героїчну боротьбу українського народу проти польсько-шляхетських поневолювачів²¹. М. Петровський — один з найкращих знавців козацьких літописів — зазначав, що пісні ті пройняті духом героїки, відданості справі народній, мають глибокий соціальний зміст²².

Важливе місце в науково-дослідницькій діяльності М. Драгоманов відводив українським джерелам пізнішого часу, зокрема літописам першої половини XVII ст. — Григорія Граб'янки та Самійла Величка. Ці твори, в яких продовжено традицію Самовидця, використовувалися ним при висвітленні важливих проблем української історіографії²³. Матеріали з літопису Граб'янки, зокрема, згадуються часто у другому томі «Исторических

песен малорусского народа», де вміщено пісні про Б. Хмельницького²⁴. Крім того, ряд фактів М. Драгоманов узяв звідти для ілюстрації подій визвольної війни 1648—1654 рр., які посідають у літопису центральне місце²⁵.

З історичних джерел, на які посилається М. Драгоманов, найважливіше значення має літопис С. Величка у 4-х томах, виданий Київською Тимчасовою комісією для розбору давніх актів у 1848—1864 рр. Даючи оцінку українській історіографії XVII—XVIII ст., дослідник не випадково відзначив, що серед цих джерел «...особливо виділяється «Сказання Самуїла Величка», яке, безперечно, є одним з кращих творів давньої руської історіографії. Це сказання, як і «Історія русів», перевершує всі інші твори південноруської літератури XVIII ст.»²⁶.

М. Драгоманов широко використав матеріали з літопису Величка у збірнику «Громада», а найбільше — у «Передньому слові» до «Громади», де виклав короткий нарис історії українського народу. Дослідника найбільше цікавили ті місця літопису, де його автор цитує уривками або повністю актові документи, грамоти, реляції тощо. Причому М. Драгоманов звернув увагу на те, як Величко у свою чергу використав літопис Самовидця, «Діаріуш» Самійла Зорки, а також твори німецького історика Пуффендорфа та ін.²⁷. Щоправда, про це згадує і сам Величко у передмові до «читальника». Щодо особи Самійла Зорки, то М. Драгоманов, як і ряд інших українських істориків минулого, поставився довірливо, вважаючи його постаттю історичною. Як відомо, І. Франко, І. Крип'якевич і М. Петровський скептично сприймали версію Величка про С. Зорку²⁸.

Висвітлюючи питання визвольної війни українського народу середини XVII ст., М. Драгоманов використав документальні матеріали з літопису Величка²⁹. До окремих джерел з нього він поставився критично. Так, аналізуючи листи, які С. Величко (т. I, с. 32—33, 75) приписав Б. Хмельницькому, М. Драгоманов зауважив, що вони складені пізніше, у другій половині XVII ст., оскільки події визвольної війни репрезентуються з позицій не сучасника, а з урахуванням наступних подій. У згаданому «Передньому слові» до «Громади» М. Драгоманов³⁰ користувався й іншими документальними матеріалами літопису С. Величка, зокрема листами кошового Л. Мартиновича (т. II, с. 224—226) й І. Сірка (т. II, с. 343—345, 394—396, 40.2472). В листах кошового до Дорошенка від 18 жовтня 1669 р. звучить гнів протесту козаків проти вчинків гетьмана, який, на їхню думку, збусурманився й запродав Україну султанській Туреччині. Подібним пафосом пройняті й листи І. Сірка від 26 жовтня 1673 р. до Дорошенка, який, як вважає Сірко, зрадив інтереси українського народу і став союзником султана. Ці гостро викривальні листи імпонували М. Драгоманову, і він використав їх у ряді праць, де йшлося про оцінку діяльності Дорошенка, якого він назвав «Іудиним товаришем»³¹.

У рецензії на книгу І. Прижова «Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVIII век» (1869 р.) М. Драгоманов уточнив думку автора, який помилково назвав С. Величка військовим писарем, тимчасом як він був просто канцеляристом у гетьманській канцелярії. Це дало змогу Величку користуватися для написання своєї праці достовірними матеріалами, про що й свідчать подані ним численні грамоти, листи тощо³².

М. Драгоманов запозичував у Самійла Величка й деякі художні засоби порівняння. Так, змальовуючи події під Жовтими Водами і Корсунем у праці «Політичні пісні українського народу» (1885), автор вдався до тієї ж гіперболізації: там було стільки козацького війська, що воно всіяло поле, як

мак. Перемогу Б. Хмельницького над польськими військами обидва порівнювали з розквітлим на лану маком³³.

Деякі матеріали про І. Сірка поміщені у згаданому двотомнику «Исторические песни малорусского народа». Там наводяться народні перекази про І. Сірка, його боротьбу з турками і татарами³⁴. Ці матеріали почерпнуті з літопису Величка (т. II, С. 372—384). Змальовуючи героїчні подвиги П. Сагайдачного, М. Драгоманов також використав усні народні перекази про героя з праць Граб'янки та Величка³⁵. Ці факти засвідчують, що дослідник користувався козацькими літописами не тільки для з'ясування важливих історичних подій минулого, а й при студіях усної народної творчості.

Нарешті, варто вказати й на те, що М. Драгоманов порушував проблеми мови літописних творів. Учений підкреслював³⁶, що козацькі літописи XVII—XVIII ст. (Самовидця, Граб'янки, Величка) писані українською мовою, причому в багатьох випадках розповідь наближається до розмовної народної мови. Використання літописцями усної народної творчості, на думку М. Драгоманова, зробило їхні праці цікавим джерелом і для літературознавців, і для фольклористів. Зрештою, ряд праць самого Михайла Петровича («Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст.», «Нові українські пісні про громадські справи (1764—1848)», збірки «Громада» й ряд інших) містить сотні перлин усної народної творчості і може служити матеріалом для сучасних дослідників. М. Драгоманов вказував, що український народ не складав пісень тільки для співу чи для забави, а мав на увазі справжнє життя, що надає його пісням реального характеру³⁷.

Таким чином, можна зробити висновок, що М. Драгоманов як дослідник історії України користувався джерелами, найбільш важливими з яких він вважав козацькі літописи XVII—XVIII ст. — Самовидця, Григорія Граб'янки та Самійла Величка. І хоча він не присвятив українським літописам синтетичних праць, але ті думки і висловлювання, що містяться у його численних статтях, варті уваги й доброго слова. Питання про те, як М. Драгоманов використовував козацькі літописи XVII—XVIII ст. має, на наш погляд, викликати певний інтерес у сучасних дослідників, які займаються вивченням проблем українського середньовіччя.

¹ Драгоманов М. Листи до Івана Франка і інших, 1887—1895.— Львів, 1908.— С. 54.

² Див.: Журнал министерства народного просвещения.— 1874.— Т. 175.— № 9—10.— Отд. 2.

³ Драгоманов М. П. Собрание политических сочинений.— Париж, 1905.— Т. 1.— С. 85.

⁴ Михайло Петрович Драгоманов, 1841—1895: Его ювілей, смерть, автобіографія і спис творів. Зладив і видав М. Павлик.— Львів, 1896.— С. 27—28.

⁵ Центр. держ. іст. арх. України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 90, арк. 2.

⁶ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом.— Чернівці, 1910.— Т. III.— С. 83.

⁷ Див.: Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом.— Чернівці, 1912.— Т. V.— С. 76.

⁸ Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской Империи и Тацит.— Киев, 1869.— С. 142—143.

⁹ Центр. наук. б-ка АН України у Києві: Рукописний відділ, III. 1-44068, 1-44069, 1-44070 та ін.

¹⁰ Див.: Драгоманів Михайло. Козаки.— Львів, 1906.— С. 49—50.

¹¹ Драгоманов М. Політичні пісні українського народу.— Женева, 1885.— С. 79, 95 та ін.

¹² Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи.— Женева, 1881.— С. 10.

* М. Драгоманов не займався спеціально дослідженням про авторство літопису Самовидця. Принаймні, нам не вдалося виявити ні у його рукописних працях, ні серед друкованих ма-

теріалів свідчень про це. Вчений вважав, що Самовидець був сучасником описуваних подій. Див.: Вестник Европы.— 1870.— № 6.— С. 778.

¹³ Драгоманов М. П. Собрание политических сочинений.— Т. I.— С. 13. Взагалі картина життя українських трудящих, змальована Самовидцем, збігається з думками Драгоманова, коли він з'ясовує передумови народно-визвольної війни 1648—1654 рр.

¹⁴ Див.: Літопис Самовидця.— К., 1971.— С. 45. Далі, посилаючись на це видання літопису, вказуємо в тексті у дужках лише відповідну сторінку.

¹⁵ Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880).— Женева, 1881.— С. 4.

¹⁶ Див.: Там же; Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия.— Женева, 1881.— С. 9; Драгоманов М. Политические сочинения: Центр и окраины.— М., 1908.— Т. I.— С. 367.

¹⁷ Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи.— С. 10. Порівняй: Летопись Самовидца.— М., 1846.— С. 14.

¹⁸ Див.: Летопись Самовидца.— С. 20; Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова.— Киев, 1875.— Т. II.— С. 115.

¹⁹ Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова.— Т. II.— С. III. Про це докладніше див: Черняхівський Г. I. Історія боротьби українського народу за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Росією у висвітленні М. П. Драгоманова // Історіографічні дослідження в Українській РСР.— К., 1973.— Вип. 6.— С. 105—110

²⁰ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну.— К., 1917.— С. 22.

²¹ Див.: Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова.— Т. II.— С. 3 та ін.

²² Петровський Микола. Нариси історії України XVII — початку XVIII століть: (Досліді над Літописом Самовидця).— Харків, 1930.— Т. I.— С. 25, 190.

²³ Драгоманов М. П. Собрание политических сочинений.— Париж, 1908.— Т. II.— С. 183—184; Драгоманов М. П. Малороссия в ее словесности // Вестник Европы.— 1870.— № 6.— С. 777.

²⁴ Исторические песни малорусского народа.— Т. II.— С. 124—125.

²⁵ Пор.: Летопись Григория Грабянки.— Киев, 1854.— С. 41—45, 46—48, 49—51, 67—74 і Драгоманов М. Козаки.— Львів, 1906.— С. 18—19 та Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків.— Львів, 1913.— С. 46—48.

²⁶ Драгоманов М. Малороссия в ее словесности // Вестник Европы.— 1870.— № 6.— С. 777.

²⁷ Див.: Вестник Европы.— 1870.— № 6.— С. 777.

²⁸ Марченко М. I. Українська історіографія (з найдавніших часів до середини XIX ст.).— К., 1959.— С. 76—77; Радянські дослідники М. Марченко, Я. Дзира та інші доводять, що «Даріуш» Зорки — це вигадка С. Величка. Див. про це: Марченко М. I. Назв. праця.— С. 78; Дзира Я. Українські літописи XVI—XVIII ст. в радянській історіографії // Історичні джерела та їх використання.— К., 1986.— Вип. III.— С. 185.

²⁹ Громада: Українська збірка, впорядкована Михайлом Драгомановим.— Женева, 1878.— № I.— Передне слово.— С. 12—14 та ін.

³⁰ Там же.— С. 12.

³¹ Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці у двох томах.— К., 1970.— Т. II.— С. 58—59.

³² Вестник Европы.— 1870.— № 6.— С. 778.

³³ Див.: Літопис С. Величка.— К., 1848.— Т. I.— С. 72. Пор.: Драгоманов М. Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст.— Женева, 1885.— С. 159.

³⁴ Исторические песни малорусского народа.— Т. I.— С. 264—268.

³⁵ Исторические песни малорусского народа.— Т. II.— С. 134—135.

³⁶ Громада: Передне слово.— С. 14.

³⁷ Драгоманов М. Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст.— Женева, 1883.— Ч. I.— С. XIV.

О. І. Гуржій (Київ)

До питання про кількість та етнічний склад населення України у другій половині XVII ст.

Питання про етнічний склад населення України в її державних межах має принципове значення, оскільки його вірне вирішення дає можливість, поперше, показати дійсну роль українського етносу в створенні власної рес-

публіки (причому слід зазначити, що кордони останньої не збігалися з масовим розселенням корінних жителів); по-друге, визначити в цьому процесі місце представників інших народностей (участь в урядовому керівництві, судочинстві, воєнних діях і т. ін.). Це тим більш важливо, бо як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії з цього приводу існують різні думки. Наприклад, одні вчені доводять: напередодні Визвольної війни і після її завершення від Карпат до кордонів власне Росії проживали майже виключно українці, інші — значно перебільшують чисельність на цих землях переселенців російського, білоруського, литовського чи польського походження. Так, автор рукопису «Історія Остерського повіту» (кінець XVIII — початок XIX ст.) доводив, що названий регіон у XVI—XVII ст. заселяли головним чином вихідці з Білорусії і що саме вони там заснували багато сіл. А шляхтичами, на його думку, були «більшею частию уроженцы Великой Польши». Причому поселення «Московской Украйны» в кінці XVI — на початку XVII ст. — це «ничто иное, как сбор вольницы, называвшейся черными государевыми мужиками, но ничто в казну не платившей. Многие погосты были просто притоном разбойников. Усиливали их бездомные бродяги, нигде не записанные»¹.

Як же безпосередньо формувалося населення України у зазначений період і які саме фактори впливали на його чисельність і етнічний склад?

Омелян Терлецький вважав, що в XVI ст. чисельність усіх жителів українських земель не перевищувала 2 млн. чол. Причому в тих районах, які найбільше нас у даному випадку цікавлять — Київщина, Чернігівщина й Брацлавщина — їх кількість не доходила навіть до 1 млн.² Сучасні ж вчені наводять дещо інші статистичні дані. Так, у 1500 р. у країні налічувалось 4,4 млн. чол., 1550 р. — 4,9, 1600 р. — 5,2, 1650 р. — 5,3 млн. чол.³ На середину XVII ст. тільки на Київщині мешкало вже близько 1400 тис.*, а в межах Слобожанщини — 50 тис. чол. На території ж Київського і Чернігівського воеводств — 1750 тис., що становило 10—12 чол. на кв. км, Подільського — приблизно 350 тис., на Волині — 900 тис., Закарпатті — 300 тис., Північній Буковині — 50 тис. чол.⁴ Багато це чи мало? Для порівняння наведемо кількість населення в найбільш розвинутих країнах того часу (XVI ст.): Франція — близько 15 млн. жителів, Іспанія — 8—9, Англія — 2,5—3; Польща — приблизно 2 млн. (уся Річ Посполита — до 5 млн. чол.). Також слід відзначити: в середині XVII ст. на українських землях проживали представники 21 народності. Найчисельнішими серед них (крім українців) були: росіяни, білоруси, поляки, серби, болгари і чехи⁵. Більша частина з них осіла в населених пунктах Наддніпрянщини. Значно менше тут мешкало вихідців з Молдови і Волощини, Угорщини та Німеччини. Вони селилися в основному в містах і містечках, рідше в селах Галичини, Поділля, Волині, Буковини та Закарпаття. Там же разом з корінними жителями проживали й поляки, чехи, словаки, татари, турки, вірмени, євреї, цигани⁶. Таке співіснування, безперечно, позначилося на етнографічних процесах і мало свою специфіку в кожному українському регіоні.

Визвольна війна середини XVII ст. (особливо її перший етап: 1648—1654 рр.) помітно вплинула на демографічну ситуацію в краї. На території, яка відійшла внаслідок рішення Переяславської ради до складу Російської держави (а вона включала, насамперед, Лівобережжя, Слобожанщину, Запорожжя, Київщину, Брацлавщину, Поділля і частину Волині), різко зменшився, що цілком природно впливало з політичних чинників, відсоток польських жителів (насамперед шляхтичів і військовослужбовців). Це чітко

простежується на прикладі одного з найбільших міст України — Києва — і навколишньої місцевості. Так, у 1630 р. в Київському повіті знаходилися приблизно 6 тис. польських жовнірів⁷. Після 1654 р. їх замінили російські «ратні люди», причому приблизно в такій же кількості. Так, влітку 1661 р. військових з Росії в місті налічувалося: солдатів 1691, «стрільців» — 1633, «рейтар» — 978, драгун — 166, гарматників — 31; всього 4499 чол. Правда, багато з них незабаром почали тікати з міста «от скудности и от безпрестанного работы»⁸. Як свідчать документи, київські міщани з «ратними людьми» жили «зело не в дружелюби, и хлебных запасов» не продавали⁹. Траплялися випадки вбивства місцевими жителями деяких російських послів¹⁰.

Водночас на українських землях відбувався процес асиміляції з автотонним населенням. Так, 30 травня 1667 р. російський державний і військовий діяч П. В. Шереметев зазначив, що ще в 1660 р. близько 400 солдатів з московських полків, які вже тривалий час служили в Києві, одружилися «на черкаських жонках» і покинули місто. У зв'язку з цим Шереметев боявся, що ці військові можуть зрадити цареві, особливо тоді, коли поляки поширювали чутки про можливу передачу Києва королю Речі Посполитої¹¹.

У 60-ті роки поряд з киянами проживали вихідці з Білорусії й Молдови, але найбільше — з навколишніх міст і сіл: Білгородки, Димера, Мотовилівки, Борисполя, Коростишева, Яблунівки, Макарова, Переяслава, а також віддалених — Глухова, Козельця, Любора, Новгород-Сіверського, Новгород-Волинського та ін.¹²

Аналіз джерел другої половини XVII ст. дає підстави для твердження: відразу після Переяславської ради переселенцями найактивніше освоювалися території Ніжинського, Стародубського і Чернігівського полків, а згодом (приблизно з 60-х років) постулово міграційні рухи поширювалися і на інші місцевості Лівобережжя, а також Слобожанщину. Коли особливо загострилась політична ситуація на Україні (почастішали напади татарських загонів і польсько-шляхетських військ, розпочалися сутички між різними старшинськими угрупованнями, посилювався антицаристський визвольний рух) активізувалося переселення з правого берега Дніпра на лівий.

Ось коротенька і досить уривчаста хроніка (на підставі архівних матеріалів) воєнних подій на українських землях тільки протягом 1661 р.:

Січень, 8, 9, 10 і 12 дня. Аж до Охтирки дійшов полтавський полковник Федір Жученко із загонами козаків і татар.

Лютий — березень. «Відписка» до Москви Олешнянського воєводи Федора Небольсіна: татари і «зрадники черкаси» приходять до Олешні щоденно і бої йдуть безперестанно. На боці «зрадників» беруть участь гадацький полковник Булавка з «черкасами кінними й пішими полками».

Лист кн. Бориса Мишецького з Переяслава в Белгород до кн. Г. Г. Ромодановського: «Против моих отписок от тебя пресылки ничего не бывало, и от нужд, государь, и от голоду мало не половина померла; а хлебных запасех в долг покаместь ко мне государева денежная казна будет Акиму Сомку с приезде безпрестано говорил, и он с приезде в запасех поманил, а ныне отказал. А что было и собрал, и то поимал к себе, а где государевы люди в дальних местех изменничьи ямы и откопают, и он у них велит отнимать и их побывать, и многие в тай уже побиты; и то знатно — для чего государевы люди морит; и шатость, государь, в нем учинилась большая и ссылка (зв'язок.— О. Г.) з заднепровскими безпрестанная. А хто из-за Днепра ни приедет, и он в город пускать велит, а как не пустят, и он присылает ко мне с грозами: а их, государь в Переяславе перед нашими добре умножилось, а

споможенья нам не сподеваютца. Хлеб «изменичьий» не давали». А перевозили його «ляхи и ізменники в Барышполе и в Воронков и в Барышевку. И теми запасы и осаду окрепли».

Колишній полковник ніжинський Гр. Гуляницький пішов на зустріч до Ю. Хмельницього в Чигирин й військо своє розпустив, а тим часом з України татаровя пошли в Крым...¹³.

6 серпня у «Відписці» кн. Ф. Куракін сповіщав про те, що Я. Сомко з Переяслава часто листувався з Ю. Хмельницьким та з полковниками «задніпровськими» і що всі вони хотіли учинити з «царськими людьми» так само, як і з військом В. П. Шереметева. Далі в документі йдеться про наміри полковника ніжинського В. Н. Золотаренка «пійти на царя» і «на Москву»¹⁴.

Зрозуміло, що такі події прямо чи опосередковано не могли не впливати на масовий міграційний рух населення (а нерідко й викликали його), а отже, певною мірою обумовлювали демографічну ситуацію в межах усєї країни. Зокрема, про характер переселення того часу з Правобережжя на Лівобережжя літописець С. Величко зазначив: «Остаток народа в городах и поветах тамошних на сюю Днепра сторону перебирался и где улюбя, по разных сегобочных полках украинно-малороссийских для житія своего избирал и заседал месца; ...и вся сегобочная Украина, пред тем малолюдствовавшая, от того времени тогобочными людьми украинскими наполнилася и умножилася»¹⁵. Отже, на думку очевидця тих подій, основну масу переселенців, що «виходили» з правого берега на лівий, становили українці. З цим твердженням важко не погодитись, бо його підтверджують й інші документальні матеріали.

Найчастіше в цьому напрямку переселялись жителі (а їх налічувалося тисячі) Корсунського, Канівського, Уманського, Брацлавського, Торговицького, Павлоцького полків. На кінець століття у зв'язку з наступом на Правобережний регіон польсько-шляхетських військ припала ще одна хвиля масового переселення на Лівобережну Україну, де місцеві органи влади змушені були порушити перед центральним правлінням питання про наділення новоприбулих земельними ділянками¹⁶.

Перетнувши Дніпро, жителі правобережних регіонів часто-густо йшли на Слобожанщину, де незазнятої землі було більше й феодальний визиск помітно слабшим. Царський уряд, зацікавлений у найшвидшому освоєнні та захисті південних земель, нерідко наперед визначав місце проживання для переселенців, надавав їм термінової матеріальної допомоги при заснуванні ними господарств, дозволяв поширювати на місцях козацьке самоврядування. Такі обставини сприяли зосередженню тут значної кількості населення. Зокрема, в 1657 р. у містах Слобідської України існувало 64 міста і села, в яких мешкало до 100 тис. чол., а всього через неповних 30 років їх уже налічувалося 232 з населенням майже 250 тис. чол.¹⁷ Тобто, число населених пунктів збільшилося в 3,6, а жителів — 2,5 раза.

Як переконливо довели вітчизняні дослідники (І. Срезневський, Д. Багалій, П. Головинський, Ф. Щербина, В. Юркевич, А. Слюсарський та деякі інші), переважну більшість міст, містечок, сіл, слобід і хуторів краю заснували українці. Серед них можна назвати міста: Охтирка**, Краснокутськ, Мерефа, Суми, Харків; села і слободи: Городня, Хухра, Нова Сотня, Тростянка, Євдакове, Дальня Полубянка, Крива Поляна, Пухова, Ближня Полубянка й ще десятки населених пунктів. Проте було б невірно твердити, що лише представники українського етносу засновували тут поселення. Поряд з ними нерідко одночасно (а подекуди і раніше) поселялися росіяни.

Ними були побудовані поселення Пристайлове (на р. Псьол), Великі Проходи (поблизу Харкова), разом українцями і росіянами — с. Тополі (на р. Оскол), Тор (на Торських соляних озерах), Мартовети (на Донці) та ін.¹⁸ Траплялося, що назва села відображала соціальний статус чи рід занять переселенців. Наприклад, сл. Пушкарну на р. Смердиця (впадала в р. Суджу) «осіли» російські пушкарі. В документі за 1685 р. це описується так: «... На той речки под Хорловским лесом строитца Пукшкарная слобода, а в той Пушкарной слободе пушкари русские ж из разных городов прихожие люди, а пушкарей 25 челов[-ек]»¹⁹.

З'ясувати, хто заснував населений пункт ще не означає визначити етнічний склад його населення. Більш важливо дослідити, хто проживав у ньому в зазначений період. Про це, зокрема, можуть дати уявлення описи по окремих містах і селах Слобідської України 60—80-х років XVII ст. Розглянемо їх у хронологічній послідовності.

Так, в описі м. Суджа 1665 р. зазначалося, що за рік до того «нового города Суджи черкас атамана Иева Федорова с товарищи 1100 человек» подали «чолобитну» в урядову установу. Враховуючи досить значну кількість у місті «черкас», можна з певністю припустити, що в ньому головним чином проживали українці²⁰. Крім того, «Оказная (писцовая) книга» по Белгородській губернії зафіксувала: року 7176 (тобто 1668), лютого в 20-й день за указом царя Олексія Михайловича «стародубець» (виходець з м. Стародуб на Лівобережжі) Н. П. Яцків у Суджі «построил город вновь со всякими городовыми крепостями... А тот город новый строен с суджинскими жители черкасы и с детьми боярскими и казенными людьми»²¹. Як бачимо, через чотири роки мешканцями міста названо «суджинських черкас», правда, поряд з ними в будівництві брали участь діти боярські (яких не могло бути дуже багато) і «казенні люди», значну питому вагу яких, мабуть, становили росіяни. Перепис 1685 р. показав, що близько 98 % мешканців Суджі прийшли з різних місцевостей України²².

Опис Миропілля 1671 р. засвідчив: на той час у місті та на його околицях — «на посаді» — проживало всього 2223 чол. Серед них 1368 «черкас», а за містом, «в слободке и за р. Пслон и по р. Удаве» — ще 845 чол. «черкас». Як саме формувався етнічний склад Миропілля, дають повне уявлення такі дані. Сюди переселилися з м. Ромни — 147 чол., Ворожби — 6, м. Суми — 140, «из-за Днепра разных сел» — 9, м. Конотоп — 65, Погребищ — 2, Борзни — 49, Чаркас (Черкас — ?) — 1, Глинська — 39, Ржищева — 2, Срібного — (Срубного) — 59, Трипілля — 1, Хотмизька — 387, Корсуня — 3, Лютенки (з-під Гадяча) — 28, Канева — 2, Недригайлова — 26, Києва — 1, Смілого (Роменський повіт — ?) — 25, Гадяча — 21, Білої Церкви — 1, Березни (з-за Десни) — 19, Богославля — 1, Зіньківа — 14, Рожева — 1, Носовкї — 1, Глухова — 14, Слуцька — 1, Нових Млинів — 14, Могильова — 2, Ніжина — 13, Вітебська — 1, Коропа — 13, Козельська (Козельця — ?) — 3, Карпова — 21, Пирятина — 1, Лохвиці — 12, Батурина — 3, Ольшан — 8, Бахмача — 5, Іван-Города — 8, Суджі — 2, Кролевця — 8, Прилук — 5, Охтирки — 7, Сосниці — 1, Лебедина — 7, Чернігова — 2, Красного — 7, Лубен — 3, Стольного (Чернігівський повіт) — 7, Миргорода — 1, Переяслава — 1, Остра — 1, Харкова — 1, Острогозька — 1, сл. Тернової (з-під Путивля) — 3, Сорочинців — 1, Чорнух — 3, Яготина — 1, Галичини — 1, Богодухова — 1, Рубного — 1, Веприка — 2, Бобровиці — 1, Коростишева — 1, Карабутова — 1, Опішні — 3, сл. Балаклеїської — 1, Колишньої — 1, Белгорода — 3, Путивля — 2, Обоян — 2, Крома — 3, Орла — 1, Рильська — 1, Корочі — 1, Корця — 1²³.

Як бачимо, в 1671 р. Миропілля заселяли вихідці з Правобережної, Лівобережної, Слобідської України (близько 98 %, Росії (до 2 %), західноукраїнських земель і Білорусії (менше 1 %). Кожному з мешканців міста, згідно з царським указом і розпорядженням боярина і воеводи Г. Г. Ромодановського, під двори виділялися ділянки довжиною 12 сажнів, завширшки — 9, а за містом «под огорода», відповідно, 30 і 20 сажнів. З жителів міста передбачалося набирати до козацьких загонів 500 чоловік²⁴. За даними 1678 р., у Миропіллі й «Миропільському повіті» кількість «руських людей» не перевищувала 200 чол.²⁵

Цікаво змінився етнічний склад жителів Острогоська протягом 1672—1683 рр. Так, у 1672 р. тут значилося: боярських дітей (судячи з прізвищ, усі — росіяни) — 90 чол., російських «станишників» і стрільців — 23, а «из черкас» — 32 чол.; у 1677 р. росіян: боярських дітей — 72 чол., «станишників» — 38, стрільців — 34, пушкарів — 20, теслярів — 9, казенних ковалів — 4, лісників — 7, «городової служби черкас» (з різних сотен) — 280 чол. А вже у 1683 в місті «на государевой службе» налічувалося «руських людей» — 75, «черкас» — 279²⁶.

У Лебедині в 1675 р. проживали «черкас полковые службы» 586 чол., а в 1678 р. — вже 780 (разом з дітьми й рідними — 853 чол.). У 1680 р. в місті зафіксовано українських міщан і козаків 2045 чол., а російських пушкарів — лише 16²⁷.

Серед інших населених пунктів, які в описі 1683 р. названо містами, можемо виділити такі: Цареборисів — 20 росіян і 124 українці; Соленой — 50 росіян і 154 українці; Савинськ — «жителей мещан нет, а живут в нем полковые козаки черкасы»; Балаклея — 192 українці; Бишкін — «городовые службы мещан нет, а живут в нем полковые козаки черкасы»; Змієв — «змієвцы дети боярские городовые службы»; Валки — росіян 55 і 210 черкас; Новий Перекоп — 288 українців, Ольшане — 10 росіян і 272 українці; Золочів — 325 українців і т. д.²⁸ У Харкові в кінці XVII ст. кількість українців у багато разів перевищувала росіян²⁹.

Приблизно така ж ситуація спостерігалася також у слободах і селах Слобожанщини. Наведемо кілька типових прикладів. У с. Рибиця (2 версти від Миропілля) значилося 7 дворів боярських дітей, а на їх «поместной» землі оселилось 149 чоловік «черкас». С. Черкаси (3 версти від Миропілля) мали один двір поміщика Семенова і 22 — українських переселенців (1671 р.)³⁰ У селах Недригайлівського повіту Деркачівка й Ольшанка все населення (649 чол.) становили козаки з різних місцевостей України (1676 р.)³¹ Досить типовим явищем для другої половини XVII ст. стало те, що поміщики були росіяни, а їх «підданими» — люди з «новоприхожих черкас»³².

Отже, проаналізувавши матеріал з історії залюднення Слобідської України другої половини XVII ст., можна констатувати: в межах регіону існували як «чисто» російські, так і виключно українські поселення. Також нерідко зустрічалися населені пункти із змішаним в етнічному відношенні контингентом. Проте в загальній своїй масі, як це видно з наведених вище прикладів, українці значно переважали. Разом з ними могли проживати й представники інших народностей, але відсоток їх на той час був досить невисоким.

¹ ЦНБ АН України, ВР, ф. 1, № 58246 (62/1), арк. 20 зв.— 25.

² Терлецький Омельян. Історія Української держави.— Львів, 1924.— Т. 2. Козацька доба.— С. 5, 46.

³ К о п ч а к С. І. Населення Українського Прикарпаття (Історико-демографічний нарис): Докапіталістичний період.— Львів, 1974.— С. 42—44.

* За іншими даними: 420 тис. чол.

⁴ Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період.— К., 1970.— С. 74; Стрішенець М. М. Чисельність населення Київського і Чернігівського воєводств в першій половині XVII ст. // Демографічні дослідження.— К., 1982.— Вип. 6.— С. 93; Кіку І. О. Актіві книги як джерело до вивчення демографії Волині першої половини XVII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія.— К., 1985.— Вип. 11.— С. 38; Крикун М. Г. Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Український історико-географічний збірник.— К., 1971.— Вип. 1.— С. 132—133 та ін.

⁵ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.— К., 1959.— С. 93—95, 236—246; Шевченко Ф. П. Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII—XVIII ст. (Доповіді радянської делегації. V Міжнародний з'їзд славістів. Софія, вересень 1963 р.).— К., 1963.— С. 8.

⁶ Шекера І. М. Основні етапи розвитку формування етнічної території української народності в період зрілого феодалізму // Українська народність: Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії.— К., 1990.— С. 73.

⁷ Кулиш П. Матеріалы для истории воссоединения Руси.— М., 1877.— Т. 1.— С. 295.

⁸ ЦНБ АН України, ВР, ф. 11, № 1475, арк. 1.

⁹ Там же, № 15422, арк. 58, 60, 61.

¹⁰ Там же, арк. 70.

¹¹ Там же, арк. 51.

¹² Історія Києва: в 3 т., 4 кн.— К., 1986.— Т. 2: Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму.— С. 12.

¹³ ЦНБ АН України, ВР, ф. 11, № 15401—15407, арк. 1—11.

¹⁴ Там же, № 15408, арк. 4—5.

¹⁵ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720: В 4-т.— К., 1851.— Т. 2.— С. 353—356.

¹⁶ Борисенко В. Й. Територія і населення України в другій половині XVII ст. // Українська народність...— С. 93.

¹⁷ Слюсарський А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв.— Харьков, 1964.— С. 113.

** Вартий уваги такий факт. Місто вперше побудували українці — піддані Речі Посполитої — в 1641 р. Однак у ході розмежування російсько-польських земель у 1647 р. воно відійшло до Російської держави. У зв'язку з цим королівська влада переселила жителів подаль від кордону, а царський уряд поспішив зайняти його і розмістити там загін сторожі.

¹⁸ Див.: Срезневский И. И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины.— Харьков, 1839; Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства.— М., 1887; Щербина Ф. Крестьянское хозяйство по Острогожскому уезду.— Воронеж, 1887; Петров Н. К истории колонизации Слободской Украины // Киев. старина.— 1888.— № 4, 5; Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького.— К., 1932; Слюсарський А. Г. Указ. соч.— С. 88—109.

¹⁹ ЦНБ АН України, ВР, № 1508, арк. 9 зв.— 10.

²⁰ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е.— СПб., 1830.— Т. 1.— № 268; Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства.— Харьков, 1886.— Т. 1.— С. 44—49.

²¹ ЦНБ АН України, ВР, ф. 11, № 1491, арк. 1.

²² Там же, № 1508, арк. 10—15.

²³ Там же, № 1486, арк. 2 зв.— 3.

²⁴ Там же, арк. 3.

²⁵ Там же, № 1498, арк. 1.

²⁶ Там же, № 1492, арк. 1—2 зв.

²⁷ Там же, № 1499, арк. 1 зв.— 2; № 1502, арк. 4.

²⁸ Там же, № 1505, арк. 3 зв.— 11.

²⁹ Там же, № 1521, арк. 1.

³⁰ Там же, № 1486, арк. 4 зв.

³¹ Там же, № 1490, арк. 2 зв.

³² Там же, № 1487, арк. 1—3.

В. А. Золотарьов (Харків), Ю. І. Шаповал (Київ)

В. А. Балицький. На шляху до правди про нього

На думку деякого з сучасних дослідників, Всеволод Аполлонович Балицький є своєрідною «постаттю замовчування» в нашій історії¹. З цим твердженням варто погодитись, адже навіть у «перебудовних» виданнях останніх років, присвячених діяльності ЧК-ДПУ в Україні, ім'я його не згадано жодного разу². Не знайти про нього нічого і у другому виданні «УРЕ».

Лише 1989 р. з'явилась перша коротка довідка про нього в журналі «Известия ЦК КПСС», у статті, присвяченій долі членів і кандидатів у члени ЦК ВКП(б), обраних XVII з'їздом партії³. 1992 р. автори цих рядків здійснили першу спробу створити життєпис В. А. Балицького⁴. Відгуки на публікацію, робота в архівах стимулювали подальший науковий пошук, дозволили уточнити чимало попередніх тверджень і міркувань. І це закономірно, адже якщо про «залізних сталінських наркомів» колишнього союznego масштабу (Г. Г. Ягоду, М. І. Єжова, Л. П. Берію, В. С. Абакумова та ін.)⁵ написано і сказано чимало, то про тих, хто очолював каральні органи в Україні у добу сталінізму, практично нічого не відомо. Між тим інформація про цих людей має далеко не формальне значення, оскільки зможе допомогти з'ясувати, що було визначальним в роботі ДПУ — НКВС — МДБ — вказівки «згори» чи все-таки особисті риси їх керівників.

Автор однієї з публікацій, в якій згадується ім'я Балицького, зауважує, що «дати однозначну оцінку його політичній діяльності вкрай важко»⁶. Були спроби представити його як діяча, що «чинив опір вказівкам Єжова по викриттю «ворогів народу»⁷.

Сподіваємось, що ті матеріали, які нам вдалося здобути і використати при підготовці цього дослідження біографії В. А. Балицького, сприятимуть виробленню об'єктивної оцінки, відродженню історичної правди про нього. Звертаємось також з проханням до істориків, до всіх, хто має якісь матеріали чи інформацію відповідного змісту, відгукнутись на цю публікацію.

* * *

На початку звернімося до автобіографії, яку нам поталанило віднайти і яка була власноруч написана В. А. Балицьким у середині 30-х рр.:

«Народився в м. Верхньодніпровську кол. Катеринославської губ. у 1892 році. Дитинство й юність провів в м. Луганську, де мій батько працював службовцем на Луганському заводі. Там же закінчив середню школу і познайомився вперше з революційним рухом.

Будучи студентом Московського університету, працював у студентських революційних гуртках.

Член ВКП(б) з 1915 року».

Перервемо цитування і уточнимо: юридичний факультет університету він так і не закінчив. Балицький також «забув» написати, що, прилучивсь

до революційного руху, належав спочатку до меншовиків, а вже потім віддав свої симпатії більшовизму. Далі він пише, що був мобілізований і, як студент, направлений до Тифліської школи прапорщиків. Згодом, коли виявилась його «політична неблагонадійність», потрапив на фронт. Спочатку на Кавказький, а потім на Персидський.

Ось як він описує подальші етапи свого життя: «З початку Лютневої революції керував революційним рухом серед солдатів старої царської армії. Був обраний головою полкового комітету 114 піх. запасного полку і головою гарнізонної ради солдатських депутатів м. Тавриза (Персія). Одночасно вів партійну роботу серед російської колонії та перської бідноти м. Тавриза.

У 1918 році при відступі російської армії з Персії працював у Закавказзі на партійній роботі, потім був відряджений Кавказьким Крайовим Комітетом до Москви. По дорозі заарештовувався німцями та Центральною Радою, але втік з-під арешту.

У Харкові ЦК КП(б)У залишений для роботи на Україні. Починаючи з 1919 року, працюю увесь час на Україні, за винятком кількох місяців роботи в Москві».

В Україну він прибув у розпал військових дій і соціальної конфронтації. Основна увага в діяльності ЧК зверталася на створення Червоної Армії, надійного тилу. На це працювали, зокрема, так звані особливі відділи, власне, органи ЧК в самих армійських частинах. Наділені особливими повноваженнями, вони провадили найвідповідальнішу роботу у Червоній Армії, яку «очищали» від «контрреволюційних і паразитичних елементів», що «примазалися» до неї. В тилу викривали «зрадництво, шпигунство і контрреволюційні змови», вели боротьбу з бандитизмом, спекуляцією, саботажем і т. д. Загальне керівництво всіма особливими відділами було покладено на Особливий відділ при Всеукраїнській надзвичайній комісії, який створював мережу місцевих особливих відділів. На фронті та у прифронтових районах особливі відділи створювались при арміях з підпорядкованими цим відділам військово-контрольними пунктами. В тилу організовувались губернські особливі відділи, які мали право проводити слідство, здійснювати обшуки, арешти, конфіскації за ордерами⁸.

Саме під час проведення цих операцій помітну активність виявляв молодий керівник особливих органів В. А. Балицький.

І тут в його діяльності можна відшукати чимало цікавих моментів. Наприклад, навесні 1920 р., коли наступ польських військ загрожував Києву, особливий відділ Південно-Західного фронту вживав заходів до того, щоб забезпечити в місті «належний революційний порядок». 1 травня Балицький, котрий був тоді головою Київської губчека, спільно з головою губревкому А. В. Івановим організував в Лук'янівській в'язниці мітинг, участь в якому взяли близько 300 арештантів. Вони з захватом вітали пропозицію Балицького і Іванова: у цей знаменний «день свята праці» їх можуть звільнити під чесне слово з умовою не порушувати громадського порядку, встановленого Радянською владою. І що характерно, в наступні дні і тоді, коли поляки вступили до Києва, порядок у місті таки не порушувався.

Наприкінці травня 1920 р., у зв'язку з приїздом в Україну наркома внутрішніх справ РСФРР Ф. Е. Дзержинського, котрий очолив боротьбу з бандитизмом (його згодом змінив В. М. Манцев — тодішній начальник Центрального управління надзвичайних комісій України і начальник особливого відділу Південно-Західного фронту), було створено кадр військ ВЧК, спеціально пристосованих для операцій на внутрішньому фронті. Активну участь у формуванні спецвійськ брав і В. А. Балицький.

Влітку цього ж року він, уже як заступник начальника Центрального управління надзвичайних комісій України, виїздить у райони Одеси, Миколаєва та Харкова для керівництва роботою по відновленню «революційного порядку» і зміцненню місцевих апаратів ЧК¹⁰.

Для організації відсічі «бандам» Н. І. Махна у серпні 1920 р. до Полтави виїжджав польовий штаб на чолі із заступником особливого відділу і заступником начальника тилу Південно-Західного фронту Ю. Г. Євдокимовим і начальником військ внутрішньої охорони Мармузовим. У цей же час контрольний об'їзд України здійснили В. М. Манцев і його заступник В. А. Балицький¹¹.

Окрім цієї, десятиріччями романтизованої і героїзованої не одним поколінням істориків, письменників і кінематографістів, сказати б, наочної діяльності ЧК, розгорталася інша, ще й досі малодосліджена робота, до якої був причетний В. А. Балицький.

Зокрема, у квітні 1929 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про секретний фонд для потреб ДПУ» і ухвалило: «Доручити Фрунзе створити під своїм головуванням комісію з представників Наркоматів і в 3-денний строк вирішити питання»¹². Через кілька днів В. А. Балицький уже доповідав на засіданні цієї комісії (були присутні Фрунзе, Брон, Лобачов, Євдокимов, Ксандров, Владимиров, Духовний). Після короткого обговорення проголосували за таку ухвалу: «Визнати за необхідне добиватися відрахувань певної частини секретного загальнофедеративного фонду для задоволення потреб України, виходячи з тих міркувань, що особливість обстановки на Україні викликає невідкладну необхідність функціонування досить сильного апарату секретних інформаторів. Запропонувати т. Владимирову провести цю постанову в Москві через відповідні інстанції, зобов'язавши тов. Балицького забезпечити його всіма необхідними для цього матеріалами; доручити т. Фрунзе і Манцеву особисто підтримати це клопотання під час їхньої поїздки до Москви»¹³. Вирішено було також відраховувати на користь ДПУ певний відсоток з конфіскованих валюти і цінностей¹⁴.

Старанність і твердість В. А. Балицького (а нам довелося бачити чимало документів про смертні вироки, винесених у 1919—1920 рр. під якими стояв серед інших і його підпис)¹⁵ не залишилися непоміченими. І коли у жовтні 1921 р. постало питання про відклик В. М. Манцева з України у зв'язку з призначенням його повноважним представником ВЧК Петербурзького військового округу («враховуючи першорядне значення Петербурга і серйозність чекістської роботи»), і Уншлихт телеграфом повідомив, що замість Манцева головою ВУЧК призначено члена президії ВЧК і голову МЧК, члена партії з 1908 р. С. А. Месінга¹⁶, ЦК КП(б)У висловив зустрічну пропозицію. У телеграмі від 1 листопада 1921 р. на ім'я В. М. Молотова зазначалось: «Політбюро ЦК, беручи до уваги відкликання Манцева, категорично наполягає на кандидатурі Балицького, т. в. о. голови ВУЧК». 8 листопада з Москви надійшла повторна депеша з продубльованим змістом. І все-таки С. А. Месінг залишився у столиці. Випадок в принципі унікальний для тодішньої практики відносин центру і окраїн.

Можна припустити, що у розв'язанні цього питання певну роль могли відіграти і приятельські взаємини Балицького з Манцевим. З різних причин, однак, сталося так, що В. М. Манцев залишився на старій посаді аж до серпня 1923 р., коли його було переведено до Москви (призначено заступником голови ВРНГ Ф. Е. Держинського і начальником планово-економічного управління цієї установи). Цього разу Москва своїх кандидатур

вже не пропонувала, і В. А. Балицького затвердили головою Державного політичного управління України.

В листопаді 1923 р. при Раднаркомі СРСР створюється Об'єднане державне політичне управління (ОДПУ) і тоді ж Балицький став членом Колегії ОДПУ. При цій Колегії невдовзі почала діяти так звана «особлива нарада» — орган, який почав розглядати справи осіб, обвинувачених у контрреволюційній діяльності, шпигунстві, контрабанді, спекуляції валютою та золотом. Згодом почали дедалі активніше функціонувати позасудові органи — так звані «трійки» та «двійки», до яких входили керівники партійних, радянських органів і ДПУ. Як «особлива нарада», вони приймали рішення, що по суті підміняли судові вироки. На їх підставі відбувався несправедливий «суд», тисячі людей були покарані без юридичної аргументації обвинувачення, без наведення будь-яких обґрунтованих мотивів й доказів.

Для В. А. Балицького, судячи з тих документів, з якими нам вдалося ознайомитися, не було сумніву в доцільності й правильності цієї репресивної лінії, яка набувала дедалі більшої сили. У зв'язку з цим доречно згадати такий епізод. На початку 1924 р. нарком юстиції і прокурор УСРР М. О. Скрипник звернувся до ЦК КП(б)У з пропозицією про обов'язкове порушення в судовому порядку справ тих осіб, котрі належали за тодішньою термінологією до «антирадянських партій».

В. А. Балицький виступив проти цієї пропозиції і у листі до першого секретаря ЦК КП(б)У Е. Й. Квірінга та до заступника голови ОДПУ СРСР В. Р. Менжинського наполегливо обстоював правомірність прямого адміністративного заслання без всякого судового розгляду. Наводячи як приклад меншовиків, він писав: «Дуже рідко у останніх при обшуку вдається виявити компр. матеріал (літер., проklam. тощо), який міг би слугувати для відкритого суду реч. доказом вини підслідчих». Політбюро ЦК КП(б)У підтримало позицію В. А. Балицького.

13 серпня 1924 р. ВУЦВК і РНК УСРР затвердили положення про ДПУ. Управління вийшло з формального підпорядкування НКВС України. Було законодавчо закріплено, що ДПУ засновується при Раднаркомі УСРР, а його голова (він же — уповноважений ОДПУ СРСР) входить до складу уряду з дорадчим голосом. ДПУ мало виконувати всі завдання ВУЦВК і РНК УСРР, а у своїй оперативній діяльності керуватися директивами й розпорядженнями ОДПУ СРСР. Нагляд за справами, які порушувалися ДПУ УСРР, мав здійснювати прокурор через призначеного з цією метою помічника в межах, зумовлених окремими законодавчими актами.

29 січня Ф. Е. Дзержинський подав у Політбюро ЦК РКП(б) пропозицію, щоб ОДПУ очолило боротьбу як з політичним, так і карним бандитизмом. Під цим приводом ОДПУ стало по всій країні вести лінію на ліквідацію республіканських НКВС і підпорядкування міліції й карного розшуку. Спроби ці зустріли цілком виправданий опір багатьох тодішніх партійних і державних керівників і після довгої боротьби завершилися невдачею. Як компроміс в Україні було відновлено персональне поєднання посад голови ДПУ і наркома внутрішніх справ. З березня 1924 р. Балицький очолив і НКВС України¹⁷.

При цьому він наполегливо займався вдосконаленням й розширенням апарату свого відомства. Зокрема, 26 червня 1925 р. на закритому засіданні Політбюро ЦК КП(б)У він зробив доповідь про роботу ДПУ, після чого була прийнята розширена постанова. В ній, зокрема, підкреслювалася потреба збільшення коштів на «інформативну та контрдиверсійну роботу ДПУ УСРР», наголошувалося, що ні в якому разі не можна допускати зменшення

кількості «гласних працівників ДПУ», навпаки, слід підвищити їм зарплату, поліпшити матеріально-побутове обслуговування, прирівняти їхню службу до військової за всіма показниками¹⁸.

До речі, чи не єдина характеристика зовнішнього вигляду В. А. Балицького, яку нам вдалося розшукати, стосується саме 1925 р. У своїй книзі спогадів «Харків, Харків» О. Семененко пише: «Кінець 1925 року, уже настала зима. В цирку (колись Грікке) відбувається великий процес народних суддів Харкова: за хабарництва. Арену перетворено на судову залу... На першому засіданні в одній із лож можна було бачити Балицького і Скрипника, вище карне начальство — ГПУ і Наркомюст. Слідство в цій справі провадило ГПУ.

Балицький, високий чоловік років понад тридцять, з випещеним лицем, з поставою офіцера тих полків старої армії, що називалися дорогими, бо вимагало від офіцера певного, дорогого стилю життя. У нього м'які манери людини, що посідає велику владу, але знає, як мають поводитися справжні вельможі, стримано і навіть ласкаво. Шинель на Балицькому пошита з тим кавалерійським шиком, до якого я звик у Єлисаветі, де спеціалісти кравці вдягали випущених з «Южної Школи» офіцерів. Таких шинелів у піхоті не носили. Я потім не раз мав нагоду бачити, як чекісти любовно зберігали цей шинельно-мундирний шик старої Росії. Колись жандарми теж були підкреслено елегантні. Це очевидно належить до професії.

Скрипник у бобровій своїй шубі посмоктує цигарку, розмовляє з Балицьким¹⁹.

У середині 20-х рр. в діях Балицького стала досить помітною тенденція вийти із-під контролю не тільки прокуратури, а й вищих державних органів республіки. Голова ДПУ УСРР робив усе, аби вкрити ореолом таємності свою працю. Він навіть заборонив знімати художній фільм «ДПУ» за сценарієм колишнього голови Київської ЧК Я. А. Ліфшиця, оскільки «фільм може розкрити деякі таємниці праці чекістів»²⁰. Балицький добився, щоб плани роботи ДПУ не затверджувалися ВУЦВК або РНК УСРР. Зламав він також практику регулярних звітів ДПУ перед вищими органами державної влади республіки та місцевими Радами²¹. Запроваджувалася традиція «чекістові до всього має бути діло».

Про підвищення ролі ДПУ говорить і обрання 29 листопада 1927 р. В. А. Балицького на пленумі ЦК КП(б)У кандидатом у члени Політбюро. Після цього він практично перестав бувати на засіданнях уряду. Натомість посилюється його контакт з партійними органами.

Тісне єднання вищих партійних інстанцій і ДПУ яскраво уособлювалося діяльністю Балицького на посаді голови Комісії з судово-політичних справ при ЦК КП(б)У. Зауважимо принагідно, що взагалі робота цієї Комісії практично невідома навіть фахівцям, оскільки її матеріали ретельно ховались. Звернімось лише до одного характерного документа.

5 травня 1927 р. Балицький направляє секретареві ЦК КП(б)У І. Я. Клименку доповідну записку про характер постанов Комісії з судово-політичних справ, у якій зазначалося, що «конкретні директиви суду з приводу міри соціального захисту можуть даватися тільки щодо тих справ, що мають велике політичне значення і з яких влаштовуються показові процеси, причому директиви можуть надходити тільки від ПБ ЦК ВКП»²².

А далі Балицький писав: «...По всіх справах, що не мають суспільно-політичного значення, але по яких по суті необхідне застосування вищої міри соціального захисту (шпигунство, контрреволюція і т. д.), наші суди і, зокрема, Надзвичайні Сесії, за наявності нашої директиви про надання міри

соціального захисту на розгляд Суду, виносять досить правильні суворі вирокі і, зокрема, вищу міру соціального захисту — розстріл. При цьому Прокуратура Республіки веде за цими справами особливо пильний нагляд, яким цілком забезпечується можливість як пом'якшення надто суворих вироків, так і опротестування вироків м'яких.

Отже, по незначних справах правильність і суворість репресій цілком здійснюється самими судами, а по справах великого суспільно-політичного значення — нашими конкретними директивами, санкціонованими ЦК ВКП(б)»²³.

До речі, в роботі Комісії з судово-політичних справ в березні 1926 р. мав місце один надзвичайно характерний момент. Член Комісії М. Ф. Владимирський запротестував проти ведення засідання українською мовою, оскільки «він не може слідкувати за ходом засідання»²⁴. Після цього В. А. Балицький вносить пропозицію: «З огляду на те, що комісія в більшості складена з представників нацменшостей УСРР, деукраїнізувати виступ на засіданні...»²⁵. Цю пропозицію було прийнято, незважаючи на енергійний протест М. О. Скрипника, котрий керував цим засіданням.

Предметом особливого піклування В. А. Балицького та його відомства у 20-ті рр. була церква. Ми вивчили чимало документів, які засвідчують це. Знов-таки голова ДПУ завжди виступав у тісному єднанні з тодішніми партійними керівниками. Наприклад, 25 лютого 1926 р. на закритому засіданні Політбюро обговорювалися і затверджувалися «Пропозиції комісії в питанні про церковні справи». Назвемо окремі пункти ухвали:

«2. Вважати необхідним далі посилення роботи щодо охоплення інформативним апаратом тих угруповань, котрі досі ним ще достатньою мірою не були охоплені (автокефалія, католики, лютерани, меноніти).

3. Схвалити намічені Комісією репресії щодо керівників (Потіснка, Ярешенка і Шараєвського) автокефальної церкви, висвітливши у пресі їхню контрреволюційну роботу. Доручити комісії вести подальшу роботу щодо розкладання автокефалістів.

4. Стосовно католиків продовжувати курс на знищення існуючої залежності католицької церкви на Україні від польського уряду, використовуючи з цією метою радянськи настроєні частини польського населення, так само — уніатів, німців-католиків, чехів, литовців і т. д.

...6. Визнати можливим відкрити в Кисві церковно-обновленський навчальний заклад, за зразком Московської Академії, за умови утримання на власні кошти, з кількістю слухачів не більше 50 чол., під суворим контролем ДПУ.

7. Розмір коштів, що мають бути відпущені ДПУ на роботу серед духівництва, доручити встановити особливій комісії у складі тт. Чубаря, Затонського і Попова»²⁶.

Далі в документі аналізуються особливості діяльності різних релігійних угруповань на терені України станом на початок 1926 р., «антирадянські діяння» їхніх керівників, даються рекомендації, як ефективніше будувати і вести «антирелігійну розкладницьку» роботу.

Наступного, 1927 р. був усунений від керівництва 2-м Всеукраїнським Православним Церковним Собором (ВПЦС) митрополит В. Липківський, з чого, власне, розпочалася ліквідація Української Автокефальної Православної Церкви²⁷. Головою 2-го ВПЦС був В. М. Чехівський. У вересні 1928 р. ДПУ УСРР заборонило йому займатися будь-якою церковною діяльністю. Всього протягом 1926—1929 рр. в Україні було заарештовано п'ять ієрархів

УАПЦ²⁸, а всього в добу сталінізму було знищено її 34 єпископи, 2000 священників та інших церковнослужителів²⁹.

В сфері постійної уваги В. А. Балицького та його відомства була українська інтелігенція, особливо ті її представники, котрі повернулись з-за кордону, а також ті, хто співпрацював з більшовицькою владою, хоча був настроєний стосовно неї вельми критично. Ще у червні 1925 р. рішенням Політбюро ЦК КП(б)У було створено комісію «для вивчення питання про українську інтелігенцію.., тактики щодо них, зокрема щодо Академії і Грушевського, залучення до роботи і т. ін.»³⁰. До складу комісії увійшли Л. М. Каганович, В. Я. Чубар, О. Я. Шумський, Г. Ф. Гринько, В. А. Балицький.

22 лютого 1926 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про настрої серед української інтелігенції», причому доповідачів було три: Калюжний, Іванов і Балицький. У прийнятому рішенні зазначалося: «Вважати необхідним взяти курс на рішучу боротьбу з правими угрупованнями в середовищі української інтелігенції. Доручити тов. Балицькому через місяць подати доповідь про дальші заходи щодо розкладання правих угруповань в середовищі української інтелігенції. Доручити Оргрозподілу розробити заходи щодо виключення із складу кооперативних центрів найбільш правих представників української інтелігенції, антирадянськи настроєних»³¹.

Ця робота по «розкладанню» призводила, зокрема, до того, що активно загострювались і без того напружені стосунки між різними діями української науки, наприклад, між прибічниками академіків М. С. Грушевського та С. О. Єфремова. Все це сприяло комуністичній «облозі», а потім, наприкінці 20-х рр., й «штурму» Всеукраїнської академії наук (ВУАН), яку владні структури вважали одним із останніх бастионів «українського націоналізму».

В. А. Балицькому довелося безпосередньо працювати з трьома лідерами КП(б)У — Е. Й. Квірінгом, Л. М. Кагановичем, С. В. Косіором. Як свідчать факти, він завжди знаходив з ними спільну мову, насамперед за рахунок постійної підтримки дій того чи іншого лідера КП(б)У.

Зокрема, активно співпрацював він з Л. М. Кагановичем, котрий очолював парторганізацію України з квітня 1925 по липень 1928 р. Об'єктом їхньої спільної уваги в середині 20-х рр. став нарком освіти О. Я. Шумський, котрий 1925 р. в Москві під час бесіди із Сталіним порушив, як свідчив один з учасників розмови, питання про те, що «ЦК КП(б)У повинен контролювати і керувати національними і культурними процесами, що відбувались тоді на Україні, але з Москви надсилаються на Україну працівники, котрі не розуміють українських національних питань»³². На увазі нарком мав Л. М. Кагановича, а далі О. Я. Шумський заявив, що «українські комуністи вже вирости і можуть самі обирати керівників партії й уряду»³³.

Внаслідок цього з'явилася не просто персональна «справа Шумського», а цілий «націоналістичний ухил» (до одного з його проводирів пізніше зарахували й відомого письменника М. Г. Хвильового та економіста М. С. Волобуєва. Тим більше, що до активних дій надихнув сам Сталін своїм листом «Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У», від 26 квітня 1926 р., в якому дано благословення на нещадну боротьбу проти «націонал-ухильників». О. Я. Шумський, М. Г. Хвильовий, М. С. Волобуєв, а також літератори О. Ф. Досвітній та М. М. Яловий зазнали цькування. Для розправи із інакомислячими тривалий час використовувався ярлик «шумськизму», хоч ніякого ухилу як організованої ідейно-політичної течії не існувало.

О. Я. Шумського заарештують у травні 1933 р., обвинувативши в тому, що він був одним з організаторів і лідерів «Української військової організації». Буквально з перших днів арешту він розпочне активну боротьбу за власну реабілітацію, апелюючи до різних високих інстанцій і до самого Сталіна³⁴. У 1936 р. виникне така ситуація, коли поступово стане зрозуміло, що «націонал-ухильника» позбавили волі безпідставно. І ось тоді В. А. Балицький, як один з головних інспіраторів справи «УВО», дещо занервує. У березні 1936 р. він надсилає тодішньому наркомов внутрішніх справ Г. Г. Ягоді «слідчі матеріали про контрреволюційну діяльність Шумського Олександра Яковича». Фактично це були видобуті слідством, як правило, недозволеними методами, свідчення. Перелік осіб, котрі дали такі свідчення, досить значний (близько 30 чоловік), а відтак В. А. Балицький діяв безпрограшно: надто багато підтверджень «небезпечності» Шумського і йому не можна дати волю. Він так її і не дочекається. Вже по закінченню заслання у вересні 1946 р. його вб'ють за особистою вказівкою Сталіна і Кагановича³⁵.

У травні 1933 р. покінчить життя самогубством зацькований М. Г. Хвильовий. М. С. Волобуєва у 1934 р. за постановою Судової трійки при Колегії ДПУ УСРР буде заслано на п'ять років у Казахстан і вже всередині 50-х рр. він підтвердить застосовані проти нього антигуманні засоби видобуття зізнань у 30-ті рр.³⁶.

В. А. Балицький реально сприяв тому, щоб були придушені опозиційні сили в КП(б)У. В 1927 р. у виступі на її Х з'їзді він запевняв делегатів у тому, що «українська опозиція» має «підпілля» і «надпілля», причому у останньому «у них маленькі люди, ті, які зв'язуються із безпартійними і ті, які зв'язуються із антирадянськими партіями. Це тепер вже майже доведений факт» (підкреслено нами.— *Авт.*). Звинуватив Балицький опозицію і у тому, що її представники, які знаходяться на радянській роботі, роблять великі витрати, щоб дати матеріальну можливість «існувати підпіллю», а також встановлюють зв'язок («через меншовиків») із закордоном³⁷.

Невдовзі з лексику В. А. Балицького зникне слово «майже» і опозиціонерів вже будуть твердо вважати «п'ятою колоною» у партії, а їх зв'язок з антирадянськими силами чи іноземними розвідками стане ніби автоматично доведеним.

Збереглось чимало документів, які засвідчують це. Є багато підтверджень і того, що саме В. А. Балицький ініціював велику кількість каральних акцій проти опозиції. Так, наприклад, 27 липня 1928 р. на закритому засіданні Політбюро ЦК КП(б)У ухвалює: «1. Погодитись з пропозиціями тт. Постишева і Балицького про вилучення (так у документі.— *Авт.*) з Харкова кількох (3—4) особливо активних опозиціонерів, котрі здійснюють розкладницьку роботу.

2. Прийняти пропозицію т. Балицького про необхідність вилучення з інших округів України кількох особливо активних опозиціонерів, доручити т. Балицькому список опозиціонерів, котрі підлягають вилученню, узгодити з т. Медведєвим.

Питання про вилучення опозиціонерів доручити т. Балицькому узгодити з Москвою...»³⁸.

Загалом в Україні тих, хто підтримував, скажімо, троцькістську опозицію, за офіційними даними, було небагато: на 7 грудня 1927 р. з 147970 чол., котрі взяли участь у дискусії, за опозицію проголосував лише 741 чол. Згодом опозиціонерів почнуть активно виключати із лав КП(б)У, більшість з них загине у ході репресій 30-х рр. Характерно, що саме у ході

репресій чисельність тих, кого кваліфікуватимуть як опозиціонерів, зросте, адже тоді розпочнеться активний пошук «прихованих троцькістів».

Незаконні, а часто злочинні дії своїх підлеглих не раз намагався «теоретично» обґрунтувати В. А. Балицький. Так, у одному з виступів у 1929 р. він твердив, зокрема, що «зараз троцькістів, безумовно, не можна ніякою мірою, ні в якому разі відділяти від самої звичайної контрреволюційної групи». На його переконання, «питання про боротьбу з троцькізмом тому виходить у нас за звичайні партійно-громадські рамки. Ви знаєте, що боротьбу з троцькізмом ведуть й будуть вести і органи державної влади, котрі займаються боротьбою з контрреволюцією». Парадоксально, але факт: органам ДПУ нерідко простіше було організувати й вести боротьбу з різномасними «контрреволюціонерами», ніж обґрунтувати ці дії. Це вже партійним ідеологам доводилось вигадувати як «правий ухил», «правоопортуністична практика», «примиренство у становленні до правого ухилу», «правоопортуністичні дії» тощо.

18 грудня 1927 р. газета «Известия» надрукувала статтю В. А. Балицького, в якій він, зокрема, писав: «Особливо складною є робота ДПУ в наш час..., але чекісти йдуть на боротьбу з контрреволюцією такими ж бадьорими й міцними, як і у перші дні»³⁹.

У жовтні 1928 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову «Про уточнення функцій органів Державного політичного управління і прокурорського нагляду у справах, що перебувають у судочинстві органів Державного політичного управління УСРР», котрою закріплювалося право органів ДПУ порушувати кримінальні справи, вести дізнання і попереднє слідство. Їм надавалося право вживати запобіжних заходів до осіб, щодо яких перед особливою нарадою при колегії ДПУ УСРР порушено справу про адміністративне вислання. З часом права ДПУ ще більше розширилися: їм дозволялося конфіскувати майно зазначених громадян і т. ін. Фактично не залишилося державних сфер, котрими так чи інакше займалися ці органи. В полі їхнього зору були безпосередні результати господарської діяльності, кожна господарська кампанія (сівба, збирання врожаю, хлібозаготівлі) оголошувалась політичною акцією, забезпечення якої суворо контролювалося місцевими органами держбезпеки. Такий підхід активно заохочували тодішні політичні керівники України.

Наприкінці 20-х рр. господарські ускладнення, зокрема спад у закупівлях хліба у 1927—1928 рр. (його називають «хлібною кризою») були використані Сталіним і його оточенням для обґрунтування тези про посилення «класової боротьби», стимулювали згортання нової економічної політики і одночасно — пошуки «ворожих елементів» і «шкідників».

Складності із хлібозаготівлями спостерігались і в Україні. Розв'язання цих проблем тут також почали шукати у межах «надзвичайних заходів», що призвело до загострення ситуації на селі. 22 лютого 1928 р. академік С. О. Єфремов занотовує у своєму щоденнику: «В комуністичних кругах дуже невдоволені з хлібозаготовчої кампанії. Не дають хліба дядьки»⁴⁰.

13 червня 1929 р. він записує: «Був у Дзвонковій. Наслухався всього. Найбільше про хлібозаготівлю. Селяни вовками виють і здається навіть «незаможники». Побачили, що у того, хто має, забрано все, а їм з того нічого не прибуло... Силу переказують фактів: той після грабунку повисився, у тому селі хазяїн підпалив і те, що ще лишилось: хай нікому не дістанеться; там зрікаються з землі, що коло неї ходити, коли все одно заберуть... Такого одчайдушного настрою ніколи ще не було в селян»⁴¹.

І нарешті запис від 2 липня 1929 р.: «З сіл страшенні відомості: грабунок,

терор. Ніхто не розуміє, кому це й навіщо потрібно. Руйнують «куркуля», а разом руйнують всякий взагалі добробут. Якесь садистичне божевілля»⁴².

На свій кшталт ці спостереження С. О. Єфремова підтверджував В. А. Балицький та його відомство. Так, у червні 1928 р. він надсилав Л. М. Кагановичу доповідну записку, в якій зафіксована спроба створення обуреними селянами того самого «робітничо-селянського союзу», за який на словах стільки років виступали більшовики. Процитуємо уривки з доповідної, яка понад 60 років ховалась у «особливій папці» Політбюро ЦК КП(б)У і ніколи не була доступною для дослідників: «На ґрунті нестатку хліба за останні дні в м. Миколаєві почали збільшуватись хлібні черги.

11/VI — ц. р. 10 000 мешканців м. Миколаєва зовсім не одержали хліба. В цих чергах знаходилось багато селян.

12/VI селяни з навколишніх сіл м. Миколаєва, які перебували в чергах, під впливом агітації окремих осіб почали виявляти обурення невідпуском хліба й довгим простоюванням за відпуском такого.

В цей час робітники прямували на роботу на завод ім. Маркса. Селяни почали останнім скаржитись, у відповідь робітники запропонували попрямувати разом з ними на завод для розгляду наявного становища. Таким чином група селян біля 150 чол. підійшла до заводу. Зібрався багатотисячний натовп, оскільки робітники все прибували на роботу. Селяни зі сльозами на очах почали жалітись на своє злиденне становище, заявляючи: «Що голодують, влада на них уваги не звертає...»

Поговоривши з робітниками, селяни попрямували у Окрвиконком. По дорозі до них присиднались селяни, що знаходились у чергах, і до Окрвиконкому підійшов натовп у 500 чол. Там же в натовпі з'явився невідомий, котрий заявив: «Від імені робітничого класу ми підтримаємо» тощо...

Аналогічний випадок спроби безпосереднього звернення селян до робітників нами відмічено 7/VI ц. р. у м. Херсоні, куди на завод ім. Петровського прибула делегація селян з 5-ти найближчих сіл у складі 10 чол.

...Вжитими заходами вдалося відвернути виступ селян на заводі, спрямувавши їх у Окрвиконком.

В обох випадках Окрвідділами ДПУ вжиті відповідні заходи, зокрема по м. Миколаєву обережним шляхом заарештовані деякі підбурювачі»⁴³.

В травні 1928 р. В. А. Балицький зробив доповідь на закритому засіданні Політбюро ЦК КП(б)У. В резолюції, яку було розіслано у всі окружні партійні комітети, вимагалось від ДПУ посилити роботу з антирядянськими елементами на селі, які активно виступають..., застосовуючи до них заходи репресії»⁴⁴.

Активну участь взяло ДПУ УСРР і у проведенні форсовано-примусової колективізації та «розкуркуленні». Процитуємо один з документів того періоду — протокол засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 13 жовтня 1929 р.:

«Питання т. Балицького.

а) Доручити т. Балицькому терміново розглянути список, поданий Полтавою, на висилку за межі України куркульських та кол. поміщицьких сімей, які активно виступали проти наших заходів у царині хлібозаготівель, і вжити заходів до прискорення їхньої висилки.

б) Доручити т. Балицькому організувати вилучення в куркулів мисливських рушниць»⁴⁵.

За станом на 1 червня 1930 р. було «розкуркулено» 90 тис. господарств, а всього за роки колективізації — понад 200 тис. селянських господарств.

У вже згаданій доповіді В. А. Балицького в травні 1928 р. окрему увагу було приділено «посилению активності ворожих інтелігентських груп», а в

резолуції по доповіді вимагалось від ДПУ «посилити боротьбу з групами, що здійснюють активну антирадянську роботу, здійснюючи при цьому необхідні арешти...»⁴⁶.

У травні 1928 р. В. А. Балицький повідомляв про арешти в Донбасі⁴⁷, а в червні того ж року — про «очищення апарату Дніпробуду»⁴⁸. В серпні 1928 р. він зробив на закритому засіданні Політбюро ЦК КП(б)У повідомлення «про політичний стан країни»⁴⁹. Було зрозуміло, що він послідовно здійснює лінію на пошук «ворожих елементів», зокрема «націоналістичних контрреволюційних організацій», до яких включали насамперед представників старої національної інтелігенції. Найбільш одіозний приклад — фабрикація справи «Співки визволення України» та підготовка відкритого політичного процесу в цій справі.

За свідченням О. В. Снегова, котрий виконував відповідальну партійну роботу в Україні, основним організатором процесу «СВУ» було ДПУ УСРР на чолі з Балицьким, який безпосередньо виконував прямі вказівки Сталіна⁵⁰. Ще в 1929 р. В. А. Балицький інформував ЦК КП(б)У: «Організація об'єднувала антирадянськи настроєну інтелігенцію, колишніх визначних учасників петлюрівського руху, діячів автокефальної церкви та представників куркульства... Незважаючи на те, що багато учасників ліквідованої нині органами ДПУ України контрреволюційної організації «Співка визволення України» були в різний час амністовані Радянською владою, вони не відмовилися від подальшої злочинної контрреволюційної діяльності і створили організацію, що мала на меті об'єднати навколо себе українські антирадянські елементи і шляхом масової агітації, пропаганди і шкідництва, спираючись на підтримку міжнародної буржуазії, викликати повстання проти Радянської влади... Більшість обвинувачених уже зізналися в своїй злочинній контрреволюційній діяльності. Органами Державного політичного управління України ведеться енергійне слідство. Обвинувачені найближчим часом постануть перед пролетарським судом»⁵¹.

Підготовка цього грандіозного політичного спектаклю велася досить продумано. Ретельно підшукувалися відповідні дійові особи, здійснювалася копітка попередня «репетиторська» робота. Головна роль відводилася академіку С. О. Єфремову, визначному українському літературознавцеві, віцепрезиденту ВУАН, колишньому впливовому діячеві партії Українських соціалістів-федералістів, одному з керівників Центральної Ради. Це була людина, яка не приховувала свого негативного ставлення до Радянської влади. Все це, зокрема, він фіксував в особистому щоденнику, який, ставши завдяки свідченням студента М. П. Павлушкова здобиччю ДПУ, і фігурував як головний речовий доказ «лідерства» Єфремова в діяльності «СВУ».

В. А. Балицький протягом тривалого часу (з 1923 р.) спрямовував процес «відстежування» Єфремова, котрого заарештували 21 липня 1929 р. 18 грудня цього ж року Політбюро ЦК КП(б)У затвердило склад суду над учасниками «СВУ». 23 грудня Балицький у присутності заступника наркомату юстиції УСРР М. В. Михайлика допитав С. О. Єфремова.

У січні 1930 р. Політбюро ЦК КП(б)У обговорило лист Сталіна про справу «СВУ» (текст листа досі не розшукано, хоч немає сумніву, що саме цей лист відіграв вирішальну роль у підготовці і наслідках судового процесу). Відтак у вигляді спеціального документа були сформульовані «основні моменти» у справі «СВУ». Остаточну редакцію цього документа зробили В. А. Балицький, П. П. Любченко та С. В. Косіор.

Після засудження на відкритому процесі «СВУ» 45 представників української інтелігенції по Україні прокотилася хвиля пов'язаних з цією спра-

вою репресій. За даними деяких дослідників було заарештовано до 30 тис. чоловік⁵².

Самовіддана й копітка робота інсценізаторів і виконавців цього політичного фарсу була оперативна і щедро оцінена (заключний акт дійства). Буквально по кількох днях (28 квітня 1930 р.) після завершення судилища, коли ще не вщухли пристрасті навколо нього, Політбюро ЦК КП(б)У виносить ухвалу «Про нагородження робітників ДПУ за викриття «СВУ»: «Визнати за необхідне нагородження орденом Трудового Червоного Прапора за викриття СВУ — тт. Козельського, Брука, Ушакова, Горожаніна, Загорського, Іванова В. Т., Розанова, Леонюка. Доручити фр. Президії ВУЦВК'у внести відповідні пропозиції ЦВК СРСР»⁵³.

Натхненні успіхи процесу у справі «СВУ», В. А. Балицький і його колеги наполегливо займалися фабрикацією справи так званого «Українського національного центру (УНЦ)», а також нібито й його складової частини — «Української військової організації (УВО)». Вже під час слідства (а воно тривало протягом 1930—1931 рр.) справі надавалося яскравого політичного характеру. 22 березня 1931 р. Політбюро ЦК КП(б)У спеціально розглянуло питання про «УНЦ». Річ у тім, що майже тридцять звинувачуваних у причетності до міфічного «центру» раніше були членами Української партії соціалістів-революціонерів і Української соціал-демократичної робітничої партії, тобто політичних сил, які свого часу реально протистояли партії більшовиків. Доречно нагадати: за підсумками виборів до Установчих зборів в Україні (листопад 1917 р.) більшість здобули українські есери і соціалісти (3,9 млн. голосів проти 1,9 млн. за російських есерів).

Варто підкреслити й те, що група звинувачуваних, зокрема В. О. Голубович, І. М. Лизанівський, Н. А. Петренко, Ю. Ю. Ярослав та інші члени УПСР, ще за десять років до справи «УНЦ» (у травні 1921 р.) вже були учасниками судової «Справи членів ЦК УПСР», тобто старими «клієнтами» ДПУ. До речі, тоді, у 1921 р., створену Політбюро ЦК КП(б)У «Комісію у справі Голубовича» очолював В. А. Балицький⁵⁴.

Як і в ході підготовки справи «СВУ», за основу звинувачень бралися свідчення, що їх «добровільно» давали самі підсудні. Вірогідність таких свідчень під час попереднього слідства чи на засіданнях Колегії ОДПУ в 1930—32 рр. не перевірялась і якимись об'єктивними матеріалами не підтверджувалась.

В центрі справи «УНЦ» був поставлений академік М. С. Грушевський, котрий, власне, і виступив в ролі, сказати б, «Герострата», відмовившись від попередніх, даних В. А. Балицькому та його співробітниками під тиском свідчень, коли його привезли до Москви.

Тим не менш більшість обвинувачених в участі в «УНЦ» осіб (а серед них був і академік М. І. Яворський) закінчили своє життя трагічно, загинули в таборах, на засланні⁵⁵.

В центрі пильно слідкували за кар'єрою В. А. Балицького, за його діяльністю в Україні. Ця діяльність справляла позитивне враження. Імпонував «імідж» Балицького як серйозного, досвідченого чекіста, котрий не цурався чорної роботи, прагнув принагідно демонструвати спорідненість з простими «солдатами революції». Так, влітку 1929 р. він, а також начальник прикордонних військ УСРР М. М. Бистрих та секретар колегії ДПУ УСРР Письменний на чолі групи з 26 курсантів-прикордонників здійснили 500-кілометровий перехід на конях. У поході перевірялась витривалість коней та здібності вершників. 6 липня група фінішувала біля будинку Київського ДПУ⁵⁶.

В. А. Балицький завжди точно розумів, чого хотіли в Москві, яку лінію здійснювало керівництво центрального апарату ОДПУ. Саме сюди ще в 20-ті рр., коли виникла потреба, його викликали на кілька місяців попрацювати. І ось у серпні 1931 р.— новий виклик, його призначають заступником Голови ОДПУ СРСР В. Р. Менжинського (наступником Балицького в Україні став С. Ф. Реденс)⁵⁷.

Поява В. А. Балицького в Москві була не лише наслідком визнання його якостей, а й відчутних змін у керівництві тодішнього союзного ОДПУ.

(Далі буде)

¹ У истоков. Страницы истории органов госбезопасности Украины// Вечерний Киев.— 1989.— 10 января.

² Див.: Шляхами чекістської долі. Упорядник В. А. Попик.— К., 1988; М а й м е с к у л о в Л. Н., Р о г о ж и н А. И., С т а ш и с В. В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия. 1918—1922. Под ред. Н. М. Голушко.— 2-е изд., перераб. и доп.— Х., 1990.— 345 с.

³ О судьбе членов и кандидатов в члены ЦК ВКП(б), избранных XVII съездом партии// Известия ЦК КПСС.— 1989.— № 12.— С. 88.

⁴ Див.: З о л о т а р ь о в В., Ш а п о в а л Ю. «Гільйотина України»// Літ. Україна.— 1992.— № 36, 37.

⁵ Див.: Десять «железных» наркомов// Комсомольская правда.— 1988.— 29 сентября; А н т о н о в - О в с и е н к о А. Карьера палача// Звезда.— 1988.— № 9.— С. 141—164; 1989.— № 5.— С. 72—109; Н е к р а с о в В. Генрих Ягода// Советская милиция.— 1990.— № 1.— С. 16—23; Н е к р а с о в В. Николай Ежов// Советская милиция.— 1990.— № 2.— С. 21—25; Н е к р а с о в В. Лаврентий Берия// Советская милиция.— 1990.— № 3.— С. 18—24; Яма// Неделя.— 1990.— № 44.— Т о п о л я н с к и й В. Ежов: портрет палача// Независимая газета.— 1991.— 4 декабря.

⁶ У истоков. Страницы истории органов госбезопасности Украины// Вечерний Киев.— 1989.— 10 января.

⁷ В и н о г р а д с к и й В. М., Я к и м е н к о И. К. Полковник Шовкуненко рассказывает// Коммунист Украины.— 1990.— № 1.— С. 78. Див. також: На сторожі безпеки Вітчизни. Відповіді Голови Комітету державної безпеки Української РСР генерал-майора М. М. Голушка на запитання редакції газети «Радянська Україна»// Радянська Україна.— 1988.— 9 серпня.

⁸ Див.: М а й м е с к у л о в Л. Н., Р о г о ж и н А. И., С т а ш и с В. В. Назв. праця.— С. 48—49.

⁹ Д у к е л ь с к и й С. ЧК на Украине.— Вермонт, 1990.— С. 45.

¹⁰ Там же.— С. 77.

¹¹ Там же.— С. 80.

¹² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 6, спр. 34, арк. 123.

¹³ Там же, арк. 121.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Зокрема, у серпні 1919 р. було прийнято рішення Колегії ВУЧК про розстріл В. А. Жомпкевича. Головував на Колегії М. І. Лацис, а серед присутніх був В. А. Балицький, який поставив свій підпис під постановою. (Архів Служби безпеки України — далі СБУ, спр. 51241, арк. 3).

¹⁶ Месінг Станіслав Адамович

У органах ВЧК з 1918 р. Член Колегії ВЧК. Голова Московської губ. ЧК у 20-х рр. повпред ОДПУ Північно-Західної області, до 1929 р. очолював Ленінградське ДПУ. Згодом заступник голови ОДПУ СРСР, начальник Іноземного відділу ОДПУ. Потім на господарчій роботі.

¹⁷ У с е н к о І. Б. Позасудова репресія. Як це починалось// Комуніст України.— 1990.— № 2.— С. 48—49.

¹⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 178—179.

¹⁹ С е м е н е н к о О. Харків, Харків...— Х.— Нью-Йорк, 1992.— С. 76.

²⁰ Гудок.— 1989.— 29 декабря.

²¹ У с е н к о І. В. Назв. праця.— С. 51.

²² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 5, арк. 361—362.

²³ Там же.

²⁴ Там же, спр. 4, арк. 122.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же, спр. 2, арк. 77.

²⁷ З і н к е в и ч О., В о р о н и н О. Мартирологія українських церков.— Т. 1.— Українська православна церква.— Торонто—Балтимор, 1987.— С. 142—144.

²⁸ З і н к е в и ч О. Справи Української Автокефальної Православної Церкви на процесі Слідки Визволення України і її ліквідація у 1930 р.// Сучасність.— 1988.— № 7—8.— С. 225.

²⁹ Р о з т а л ь н и й В. Митрополит-мученик// Голос України.— 1992.— 19 червня.

³⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 179 (зв.).

- ³¹ Там же, спр. 2, арк. 136.
- ³² Архів СБУ, спр. 59881 фп, т. 118, арк. 30.
- ³³ Там же.
- ³⁴ Докладніше див.: Шаповал Ю. Клинок не дістав серця. Як колишній нарком освіти України боронив своє чесне ім'я// Вітчизна.— 1991.— № 9.
- ³⁵ Геворкян Н., Петров Н. Теракты. Действующие лица и исполнители// Московские новости.— 1992.— № 31.
- ³⁶ Архів СБУ, спр. 59881 фп, т. 119, арк. 62.
- ³⁷ Х з'їзд КП(б)У. 20—29 листопада 1927 р.: Стеног. звіт.— Харків, 1928.— С. 213.
- ³⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 318.
- ³⁹ Балицкий В. Десять лет борьбы с контрреволюцией на Украине// Известия.— 1927.— 18 декабря.
- ⁴⁰ Архів СБУ. Щоденник С. О. Єфремова за 1928 рік. На 169-ти стор.— С. 29.
- ⁴¹ Там же. Щоденник С. О. Єфремова за 1929 рік. На 64-х сторінках.— С. 59—60.
- ⁴² Там же.— С. 63.
- ⁴³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 337—338.
- ⁴⁴ Там же, арк. 51.
- ⁴⁵ Там же, спр. 7, арк. 56.
- ⁴⁶ Там же, спр. 4, арк. 52.
- ⁴⁷ Там же, арк. 125.
- ⁴⁸ Там же, арк. 335 (зв.).
- ⁴⁹ Там же, арк. 316.
- ⁵⁰ Медведев Р. А. О Сталине и сталинизме.— М., 1990.— С. 232.
- ⁵¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2994, арк. 185, 186, 190.
- ⁵² Докладніше див.: Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна// Укр. іст. журн.— 1991.— № 5.— С. 46—49; № 6.— С. 45—51.
- ⁵³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 184, арк. 87.
- Козельський Борис Володимирович**
1902 р. народження. Під час процесу «СВУ» — начальник II-го відділу ДПУ УСРР. З 1933 р. — начальник секретно-політичного відділу ДПУ — УДБ НКВС УСРР. Застрелився в листопаді 1936 р.
- Брук Соломон Соломонович**
У 1935 р. працював в УДБ Харківського обласного УНКВС, потім — оперуповноважений 4 відділу УДБ НКВС УСРР. Заарештований в липні 1937 р.
- Ушаков (Ушмирський) Зиновій Маркович**
1895 р. народження. Працював в ДПУ УСРР, потім (до січня 1933 р.) помічник начальника 5-го відділення Особливого відділу ОДПУ СРСР. Після цього працював в ДПУ — НКВС УСРР та у НКВС БРСР. У січні—червні 1937 р. — помічник начальника 5-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР І. М. Леплевського. Заарештований у вересні 1938 р. у Хабаровську.
- Горожанін Валерій Михайлович**
1889 р. народження. Вчився на юридичному факультеті Новоросійського університету. З 1919 р. — слідчий Одеської губернської ЧК, згодом — начальник секретно-оперативної частини Миколаївської ЧК. З осені 1920 р. у центральному апараті ВУЧК, начальник секретно-політичного відділу ДПУ УСРР, начальник слідчої частини ДПУ УСРР. Потім працював у Москві, репресований у 1937 р.
- Іванов Василь Тимофійович**
1894 р. народження. З 1920 р. в органах ВЧК в Україні, голова Харківської ЧК. В 1923 р. — секретар парткому ДПУ УСРР, до липня 1928 р. — голова Харківського обласного відділу ДПУ, потім — голова Київського обласного відділу ДПУ, з 1933 р. — начальник Донецького обласного відділу ДПУ — УНКВС. З квітня 1937 р. — заступник наркома внутрішніх справ УРСР. У серпні 1937 р. виведений зі складу ЦК КП(б)У як «ворог народу».
- Розанов Олександр Борисович**
1896 р. народження. З 1931 р. — начальник Київського обласного відділу ДПУ УСРР. З березня 1935 р. — начальник УНКВС по Одеській області.
- Леонюк Хома Акимович**
1892 р. народження. В 1930 р. начальник Дніпропетровського ДПУ УСРР. У 1933—34 рр. — начальник р. Одеського обласного відділу ДПУ, у 1937 р. — начальник УНКВС по Красноярському краю. Репресований у 1937 р.
- ⁵⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 14, арк. 55 (зв.).
- ⁵⁵ Докладніше див.: Украинский национальный центр: миф, обернувшийся трагедией// Союз.— 1990.— № 2; Шаповал Ю. Сталінізм і Україна// Укр. іст. журн.— 1991.— № 6.— С. 51—55, № 7.— С. 26—31.
- ⁵⁶ Кузьмин Г. Е. «Динамо», которое вы не знаете// Киевские новости.— 1992.— № 33.
- ⁵⁷ Реденс Станіслав Францович
1892 р. народження. З червня 1919 р. — заступник начальника відділу Київської ЧК, з січня 1920 р. — голова Одеської ЧК, з січня 1921 р. — голова Кримської ЧК. У 1927—1931 рр. — голова ДПУ Закавказзя. У 1931 р. — голова ДПУ Білорусії, у 1931—1933 рр. — голова ДПУ УСРР. З 1933 р. — голова ДПУ — начальник УНКВС по Московській області. З 1938 р. — нарком внутрішніх справ Казахської РСР. Репресований.

Л. П. Польовий (Київ), Б. В. Чирко (Київ)

Національні меншини українського села в умовах колективізації

Голодомор 1932—33 рр. був наслідком колективізації, хлібозаготівель та інших проявів сталінської економічної політики в Україні. Постраждали від них як українці, так і інші національні групи, що мешкали на території УСРР. Спираючись на архівні матеріали, в першу чергу документи Державного Політичного Управління, постанови Політбюро ЦК КП(б)У, рішення пленумів республіканської партійної організації, більшість яких вводиться у науковий обіг вперше, автори намагаються відобразити «національний» аспект проблеми (хлібозаготівлі, колективізацію, голод тощо), показати те, що відбувалося в українських, польських, німецьких, російських, єврейських селах в умовах «надзвичайщини» та терористичних методів здійснення на Україні сталінської економічної політики.

Зупинимось на характері здійснення політики «колективізації» сільського господарства. Досить показовими щодо темпів та методів проведення колективізації на Україні, а також їх наслідків щодо селянства, були події, що мали місце в Шепетівській окрузі в зв'язку з впровадженням там колгоспного «ладу». Відзначимо, що з 1927 по 1929 р. ступінь усупільненої землі в окрузі (за даними на вересень відповідного року) становила: 1,7 %; 3,2 %, 9,0 %. З 1 листопада по 10 грудня 1930 р. розміри усупільненої землі зросли з 12,8 % до 24 %, а за наступні півтора місяці (з 10 січня по 20 лютого 1930 р.) з 46,5 % до 80,5 %. Ці дані наводилися в доповідній записці «Про події у Шепетовській окрузі у зв'язку з колективізацією» (квітень 1930 р.). В записці, що була адресована Генеральному секретареві ЦК КП(б)У С. В. Косіору, голова Шепетівської окружної контрольної комісії відзначав: «До січня ріст колективів йшов більш-менш нормально, неймовірний стрибок росту колгоспів припадає на січень та першу половину лютого 1930 р. Бурхливий ріст колективізації йшов стихійно, без достатньої підготовки бідняцько-батрацького активу... замість якісної перевірки та укріплення організованих колективів почалася «гра в колективізацію», погоня за дутими кількісними показниками...»¹. Далі в документі підкреслювалося: «Зрозуміло, що «бурхливий» темп колективізації супроводжується масовими викривленнями лінії партії, порушенням добровільності при організації колективів, без відповідного оформлення «паперових» колективів...»². Додамо, що сказано про наслідки організації колгоспного ладу досить м'яко. В дійсності, те, що відбувалося в Шепетівській окрузі, мало настільки жакливі форми, що стало причиною масових виступів, що приймали подекуди характер дійсних селянських бунтів.

Те, що сталося в Шепетівській окрузі, привернуло увагу вищих ешелонів партійної та адміністративної влади у республіці. В зв'язку з селянськими бунтами в Шепетівській окрузі В. Балицький, керівник ДПУ, склав доповідну записку, в якій відзначалося: «Причиною заворушень є: найгрубіші

викривлення класової лінії, адміністративний та грубий тиск на селянство при проведенні колективізації та зборі засівматеріалу. Це в умовах Шепетівської округи, як прикордонної, тої, що має національні польські райони*, при засміченності округи антирадянським та контрреволюційним елементом, надзвичайною темнотою селянства, серед якого недостатньо була проведена політична робота,— вимагало прийняття в основному 2-х заходів щодо ліквідації заворушень: 1-е більш обережного розвороту (так в тексті — *авт.*) колективізації в окрузі, а де-інде в селах і ліквідації дутих, нав'язаних селянству колгоспів та 2-е — завдання удару по контрреволюційним, куркульським групам села³. Щодо конкретних «дій» місцевої влади, то В. Балицький писав: «Викривлення лінії партії, адміністрування з питань колективізації виражаються у формулі: «хай всі помруть, але ми колективізуємо округу на сто відсотків»⁴. Йшлося й про «божевільне керівництво» окружного комітету комсомолу, який запропонував проводити роботу так, щоб «ціла революція відбулася... тоді воно (населення — *авт.*) заговорить»⁵. В зв'язку з цим В. Балицький зазначає: «Воно дійсно «заговорило». «Наскільки був напружений стан,— відзначається у записці,— видно хоча б з того, що натовп чоловіків та жінок рушив до кордону для переходу у Польщу і тільки завдяки витримці прикордонників справа обійшлася без застосування зброї. Необхідно відзначити, що були випадки, наприклад у Куневі, звертання до прикордонників зі скаргами і на місцеву владу, і різких вигуків з натовпу проти Радянської влади.

Виступи з Плужанського району перекинулися в інші райони, причому в багатьох селах були вигнані сільради (так в тексті — *авт.*), розгромлені склади з засівними матеріалами, розібраний сільськогосподарський інвентар і т. інше»⁶.

Виступи селян жорстоко придушувалися. Повідомлення про придушення селянських бунтів нагадували зведення з театру військових дій. Наведемо телеграму, що була адресована керівним працівникам ДПУ України (Карлсону та Леплевському). В телеграмі, призначеній для подальшої передачі С. Косіору, відзначалося: «Вчорашній оперативний удар спричинив витверезлюючий вплив не тільки на Червоноповстанський район, але й на Фрідріх-Енгельсівський район**». Операції продовжуються. Населення само здає зброю і видає заводіїв та підбурювачів з куркулів. Виступи можна вважати остаточно ліквідованими. Дуже добрий вплив має розмножена стаття Сталіна та новий статут сільськогосподарської артілі, залишення корів, птиці та дрібної худоби — кращий спосіб ліквідації бабських виступів... Одеса. 5 березня 1930 року. Балицький»⁷.

Бузувірськими методами здійснювалися й хлібозаготівельні кампанії. Селянство відповідало масовими виступами проти організаторів хлібозаготівель та представників місцевої влади. Відчайдушні виступи селян мали місце у селах Ново-Лазорівка та Ново-Скелеватівка Казанківського району. По факту даних виступів та причинах їх виникнення Криворізький окружний відділ ДПУ вимушений був провести спеціальне розслідування, в ході якого були встановлені жахливі злочиння проти селянства, що мали місце під час хлібозаготівельних кампаній. В доповідній записці «В справі про масові виступи у Криворізькій окрузі» (1 січня 1930 р.), яка була направлена В. Балицьким на ім'я секретаря ЦК Л. О. Картвелішвілі, відзначалося: «Керівники хлібозаготівлями у названих селах, уповноваженні Бурдіно, при повній підтримці секретаря Казанківського райпарткому Басанського застосовували надзвичайно жорстокі методи по відношенню до селян усіх національних верств... Арештованих тримали цілі сутки в холод-

ному приміщенні, при чому, за розпорядженням Бурдіно, вікна та двері цієї в'язниці були забиті... Все населення три ночі підряд не спало. За наказом Бурдіно, у всіх хатах повинне було горіти світло. З селянами він поводився надзвичайно грубо...»⁸.

В записці навелися свідчення жительки села Ново-Скелеватівка Скирденко (в документі ім'я та побатькові не вказано — *авт.*), що заявила: «Ті, що приїхали (Бурдіно та Басанський — *авт.*) мене заарештували та кинули у льох... Там я просиділа до ночі. Кожних дві години мене брали на допит, а потім знову кидали у льох... Зі мною сиділи у льоху жінки — Савченко Дарья, Погрібна Наталія та Желтухіна Евдокія. У мене п'ятимісячне дитя. Але мені не дозволили піти і годувати його... приносили дитя у льох, де я його годувала і повертали знов. Випустили мене, коли я пообіцяла віддати останні 30 фунтів зерна...»⁹. В записці також відмічалось: «Розправившись таким чином з селянством у селах Ново-Скелеватівка та Ново-Лазарівка, — секретар Райпарткома Басанський рекомендував такі ж методи хлібозаготівель уповноваженому по 2-ій Миколаївській сільраді»¹⁰. Однак той від цього відмовився. Пізніше уповноважений Миколаївської сільради пояснив свою відмову таким чином: «Ми вирішили, що таку дику систему Секретар РПК застосовувати не міг, так як вона становить собою пряму контрреволюційну справу»¹¹.

Звернемо увагу і на те, під якими гаслами відбувалися селянські виступи у названих селах. В. Балицький писав: «Необхідно констатувати, що у своїх виступах селяни висували такі вимоги: По-перше. Відміна хлібозаготівель. По-друге. Визволення заарештованих. По-третє. Припинення репресій»¹². Як бачимо, не дивлячись на бузувірство певної частини представників партійних органів, уповноважених по хлібозаготівлях та інших ревних реалізаторів сталінських економічних кампаній, виступи селян не мали «антирадянського» характеру. Люди вимагали припинення терору та повернення до умов нормального людського життя.

Хвиля колективізації та хлібозаготівель прокотилася по українських, російських, німецьких, польських, інших селах. Для ілюстрації того, як проводились хлібозаготівельні кампанії в місцях компактного проживання національних меншин наведемо витяги з листа, якого відправлено з Новокраснівської (німецької національної) сільської ради. Відзначимо, що автором листа була мешканець села Калинівка*** О. Ф. Велемт, — член Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. В листі, що був адресований до приймальної ВУЦВК (лютий 1932 р.), відмічалось (редакцію тексту залишаємо в оригіналі — *авт.*): «Повідомляю Вам про роботу хлібозаготівки в Новокраснівській сільраді, план по Сільраді виконаний на 93,2 %, всі продукти, весь фураж, всі фонди, що тільки називається зерном вивезли геть, тільки одне насіння по п'ять пудів на га залишили. Для коней ми маємо силос, але для людей, я не можу собі уявити, де взяти хліба, організувати кухню, мобілізуємо від членів (колгоспу — *авт.*) всі продукти, але хліба немає, а хлібозаготівлю не виконали» (підкреслювання наше — *авт.*). І далі: «Душили їх (селян — *авт.*) по горлу. Побили їм морди, таскали жінок у льох, посадили їх, роздягши, в холодне приміщення і такими методами вони цілу ніч мучили людей, так що тієї ночі четверо колгоспників-середняків покинули все й утікли. Та ніч схожа на часи махновщини... Коли я сказала, що ці методи невірні, представники (влади — *авт.*) мене назвали підкуркульниця та зривник хлібозаготівки...»¹³.

Треба сказати, що «методи» здійснення хлібозаготівель (погрози, шантаж, незаконне утримання під вартою, знущання над жінками, побиття се-

лян і таке інше) були повністю ідентичними як в українських селах, так і в місцях проживання національних меншин. Наведені нами приклади найгрубіших порушень законності та поправня елементарних прав людини — не виключення з правила, а правило, що повсюдно здійснювалося на Україні по відношенню до сотень і тисяч українських, німецьких, польських, єврейських, грецьких, болгарських, а також інших національних сіл.

Репресивні методи вилучення у селян хліба супроводжувалися заходами економічного тиску. Села, яким не вдавалося виконати план по хлібозаготівлі, обкладалися різними штрафами і заносилися на так звану «чорну дошку». В результаті чого в цих селах продаж промислових товарів повсякденного попиту припинявся, а мешканцям заборонялося виїжджати з населених пунктів, що на ділі означало їх економічну блокаду. Не зупинялася влада і перед вилученням у селян насінневого фонду, який також йшов на потреби хлібозаготівель. В постанові виконкому Ново-Златопільського єврейського національного району (листопад 1932 р.) відмічалось: «По відношенню до колгоспу «Форойс»...: а) відібрати всі наявні натуральні фонди за винятком насінневого фонду на виконання плану хлібозаготівель; б) попередити колгосп «Форойс», що якщо в найближчі дні не буде зроблено рішучий поворот в виконанні плану хлібозаготівель ФВКом, буде поставлено питання перед Обласним Виконкомом про перерахування з насінневого фонду на виконання хлібозаготівель»¹⁴.

Слід сказати, що рознарядки на хлібозаготівлі були настільки великими, що нерідко набагато перевищували кількість зібраного селянами хліба. На нереальність планів по заготівлі хліба звернули, зокрема, увагу делегати пленуму виконкому Карл-Лібкнехтівського німецького національного району (серпень 1931 р.). Так, голова артілі «Пролетарій Ватерлоо» заявив: «Вся пшениця, крім засівматеріалу, вивезена під хлібозаготівлю до одного фунту, все ж план далеко не виконаний, і нема ніякої можливості виконати, так як цифри його перевищують фактичний врожай» (підкреслювання наше — авт.)¹⁵. В тих умовах «реалізація» планів хлібозаготівель значила б для селян тільки одне — неминучий голод. Для тих же, хто проживав у селах, що були занесені на «чорну дошку», і тому не міг знайти продуктів харчування десь в іншому місці, — виникала загроза голодної смерті.

Слід, однак, сказати, що в ці трагічні для України роки далеко не всі представники місцевої влади йшли на безоглядне виконання усяких нелюдських планів хлібозаготівель. Чимало голів сільрад і правлін колгоспів, членів хлібозаготівельних бригад, керівників партійних та радянських органів районної та обласної ланки, ризикуючи в умовах тоталітарного режиму не тільки власним благополуччям, а, можливо, й своїм життям, робили все, що було в їх силах, щоб якщо не нагодувати людей, то хоча б урятувати їх від голодної смерті. Подібна «жаліслива» позиція розглядалася організаторами хлібозаготівель як потакання «утриманським настроям» колгоспників, що, за їх думкою, могло поставити під загрозу виконання планів хлібозаготівель зерна. Докори на адресу тих, хто ще «по-більшовицьки» не взявся за виконання хлібозаготівель, пролунали на вже згадуваному нами пленумі виконкому Карл-Лібкнехтівського району, де відмічалось: «Виконання плану хлібозаготівель залежно від того як на місцях зуміли організувати роботу, наприклад, по Гальштаттській сільраді взялися по-більшовицьки за роботу і тому план по продкультурам колгоспами виконаний. Інакше в Карлсруєвській сільраді. В цій сільраді робітники, що працюють по хлібозаготівлях, самі шепочуть, що плани не реальні, і це відбивається на їх виконанні... У Вормс'кій сільраді один колгосп (так в

тексті — *авт.*) роздав своїм членам по 18 пудів пшениці і сільрада на це не реагувала, але коли приїхали робітники з району ця помилка виправлена» (підкреслювання наше — *авт.*). І далі: «Деякі уповноважені ФВКУ (Карл-Лібкнехтівського райвиконкому — *авт.*) тормозять в деякій мірі хлібозаготівлі, наприклад, від уповноваженого в нашій (Вормській — *авт.*) сільраді правління колгоспів вимагали офіційного розпорядження (підкреслювання наше — *авт.*) на вивоз всього засівматеріалу під хлібозаготівки. На таку вимогу уповноважений не міг відповісти. Такі уповноважені не допомагають роботі, а заважають»¹⁶. «Утриманські настрої» були відмічені також і в Ландауській сільраді****.

Ще більш різка критика тих, хто «плентався у хвості» утриманських настроїв висловлювалася на червневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У. Виступаючи на пленумі з питань поставок зерна, П. П. Постишев заявив: «...Я міг би навести одну з постанов Одеського обкому 1932 року, який напередодні збирання дав таке «жалісливе» гасло: «Перший гектар обмолоту — на громадське харчування»... Це гасло відсувало завдання хлібоздачі державі на другий план, висуваючи як першочергове завдання забезпечення громадського харчування. Невже це не яскравий зразок того, як деякі наші обкоми пленталися в хвості утриманських тенденцій колгоспників... Така «жалісливість», як вказав тов. Сталін, нічого спільного не має з більшовицькою боротьбою за те, щоб остаточно витягнути колгоспників з вікових злиднів одноосібного, відсталого, дрібновласницького господарства. Воно підводить колгоспників і веде до підриву колгоспного ладу»¹⁷.

Нападаючи на тих, хто намагався нагодувати людей, представники влади стверджували, що селяни просто не мають потреби в подібній «жалісливості», оскільки, мовляв, особливих проблем в забезпеченні населення продовольством не існує. Визнаючи, щоправда, що «в ряді районів був складний стан», зокрема «недостатнє годування частини населення»¹⁸, влада, однак, заперечувала найголовніше — те, що в республіці лютував голод. За офіційною версією на Україні був не голод, а «симуляція голоду», або ж інспіровані куркульством «голодні настрої»... «На Дніпропетровщині відбуваються страйки прополювальних бригад,— відмічалось на червневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У.— Колгоспниці висувають вимоги: «Дайте хліба, в іншому випадку не вийдемо на прополювання». Це що таке? Це куркульська спроба будь-якими методами викликати голодні настрої. Нам, очевидно, прийдеться зштовхнутися з тим, що ми мали весною, коли в багатьох місцях симулювали голод і створювали у колгоспників тривожні, панічні настрої. Це один з пунктів куркульської програми, розрахованої на те, щоб отримати моральне оправдання розкраданню врожаю. ...Агітація йде з усіх сил під таким стягом, що закон про хлібоздачу — це закон не твердий. Більшовики підведуть, хліб заберуть весь, колгоспнику нічого не залишиться»¹⁹.

На Україні були не «симуляція» голоду і голодні «настрої», а жажливий голодомор, що загнав у могилу мільйони громадян республіки. Матеріали архівів, опубліковані документи, спогади очевидців малюють перед нами жахливі прояви голоду: нелюдські страждання людей, спустошені косою смерті українські, російські, німецькі, польські, єврейські села, канібалізм...

Наведемо один з листів, що був адресований німецькій республіканській газеті «Дас нойе Дорф». Доведений до відчаю і збожеволівший від трагедії, що з ним сталася, селянин, німець за національністю, писав: «Я, Йоган Завадський, протестую проти брехні, що пише «Німецька Центральна Газета». Не вірно, що у нас мається надлишок чого їсти. В нас в СРСР найбільший у світі голод та злидні. В нашому селі раніше було 103 родини, а зараз

залишилось тільки 18. Я сам задушив та з'їв свою трьохрічну доньку. Після цього у мене нема більше бажання жити. Все це приніс з собою радянський лад — за це ми можемо йому дякувати. Раніше я служив у відомого куркуля з нашого села Карла Брандта і отримував харчі кращі ніж мають інженери, до того ж гроші, квартиру, одяг. Зараз же приходиться подихати з голоду. В нашому селі ще не почали косити, все ще знаходиться на полі. Іноді приїздять з міста люди, працюють цілий день і знову від'їжджають. З нашими людьми нема чого думати працювати, так як вони всі розпухли від голоду та хвороб. Далі не можна витримати цього, це повинно змінитися. Геть Радянський Уряд. Хай скоріше почнеться війна і ми тоді покажемо, що то значить знущатися з людей. Вам чортам ми покажемо. Такий же лист я написав до Німеччини. Нехай робітники його прочитають і тоді у них пройде бажання робити революцію, так як це ми дурні зробили. Я нічого не боюся, і даю свою адресу. Поштовий відділ Івангород Хортицького району, село Морозово. Йоган Завадський. Дайте відповідь на це «Центральній Німецькій газеті». 14.VIII.1933 р.»²⁰.

Про голод сповіщалося також з українських, російських, польських, єврейських сіл. В той же час з трибуни партійних форумів з одержимістю божевільних продовжували стверджувати, що голоду «нема» і бути «не може». ...У розпалі голод, а з трибуни червневого (1933 року) пленуму ЦК КП(б)У лунало: «Інтереси кожного колгоспника оберігаються та захищаються політикою нашої пролетарської держави. Колгоспне будівництво під керівництвом партії гарантує найкращі умови ведення соціалістичного господарства і найкраще забезпечення інтересів самих колгоспів і колгоспників, гарантує здійснення гасла тов. Сталіна про перетворення кожного колгоспника в заможного»²¹.

Наведені нами факти лише незначна частина того, що відбувалося на сцені театру абсурду у п'єсі, що була поставлена сталінським режимом. Тільки, на відміну від театру, страждання та загибель людей були справжніми. Минулого не змінити. Але знати про нього — наш моральний та людський обов'язок.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань (далі: ЦДАГО) України, ф. 1, оп. 20, спр. 3184, арк. 108 звор.

² Там же, арк. 109 звор.

* Маються на увазі польські національні сільські ради — авт.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3184, арк. 17.

⁴ Там же, арк. 18.

⁵ Там же.

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3184, арк. 20.

⁷ Там же, спр. 3154, арк. 7.

** Фрідрих-Енгельсівський німецький національний район.

⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3481, арк. 1.

⁹ Там же, арк. 3.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же.

¹² Там же, арк. 5.

*** Село Калинівка входило до складу Новокрасновської німецької національної сільради Люксембурзького німецького національного району.

¹³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі: ЦДАВО) України, ф. 1, оп. 8, спр. 117, арк. 371—372.

¹⁴ Там же, спр. 311, арк. 305.

¹⁵ Там же, оп. 7, спр. 1107, арк. 17.

¹⁶ Там же, арк. 16.

**** Ландауська німецька національна сільрада.

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 413, арк. 43 звор.

¹⁸ Там же, арк. 63 звор.

¹⁹ Там же, спр. 413, арк. 22.

²⁰ Там же, спр. 2130, арк. 39.

²¹ Там же, спр. 413, арк. 33 звор.

Володимир Косик (Франція, Париж)

Про шляхи розвитку церкви в Україні і Росії (XI—XVI ст.)*

У Константинополі митрополія називалася «митрополією Русі». Її юрисдикція простягалася також на всі ті землі, які Руссю не називалися. Після розпаду імперії в 1135 р. ці землі стали окремими державами. Отже, відтоді митрополія поширювалася на території різних держав і тому, мабуть, необхідно було уточнення в титулі митрополитів. Отже, йшлося не про митрополію одного народу чи в одній державі (так само як у титулі «папа римський»).

Друга половина XII ст. і перша половина XIII ст. позначаються формуванням двох різних світів на території митрополії. Хоча Київ залишився славним історичним центром, духовний і політичний центр Русі-України пересунувся на захід, до Галича. Українська Галицько-Волинська держава, яка простягалася від Засяння до Києва, продовжувала політику Києва.

У Галицько-Волинській державі, як писав М. Грушевський, бачимо «сполучення руських культурних елементів із західними»⁹⁷. Для русинів-українців католики також християни⁹⁸. Як раніше в Кисві, в Галицько-Волинській державі митрополит був часто посередником у спорах, але не був зняряддям князя.

У Володимиро-Суздальській державі прищеплювалася ідея походження влади від Бога, якій не можна противитися⁹⁹. У цей спосіб політичні інтереси князя були поставлені понад християнську мораль.

Галицько-Волинська держава підтримувала зв'язки з Візантією і з Заходом. Наприклад, до Романа приїздив візантійський імператор Олександр, а папа Інокентій III пропонував Романові корону¹⁰⁰. Зв'язки із Заходом продовжувалися до занепаду Галицько-Волинської держави в середині XIV ст.

Звертаючись у 1207 р. до «архиепископів, єпископів та загалу духовних і світських на Русі», папа Інокентій III уважав, що Русь не відколота від Рима, а скоріше відчужена, віддалена¹⁰¹. У 1214 р. угорський король Андрій, син якого деякий час панував у Галичі, просив у папи королівської корони для свого сина, запевняючи, що князі і народ Галичини «будуть постійно перебувати в єдності та послуші святійшій римській Церкві»¹⁰².

Увесь цей час єпархії Галицько-Волинської держави належали до Київської митрополії. Київський митрополит грек Матвій (1200—1220 рр.) мусив рахуватися з толерантним ставленням русинів-українців до західного світу¹⁰³ і немає даних про будь-які труднощі з цього приводу на півдні митрополії.

Однак згодом розпочалися конфлікти. Погіршення співвідношення на релігійній ниві спричинило місіонерство польських домініканців (а також францісканців). За розпорядженням папи Григорія IX, вони вимагали, щоб католики відокремилися в приватному житті від «невірних» русинів і забороняли мішані подружжя з ними¹⁰⁴. У відповідь київський митрополит Кирило переконав київського князя заборонити домініканцям перебувати в Києві і наказав «перехрещувати» католиків перед шлюбом¹⁰⁵.

У першій половині XIII ст. відбувалися важливі політичні зміни на Сході Європи. Саме тоді утворилася Литовська держава, а із сходу, з Азії, почалося татаро-монгольське нашествя. В 1240 р. татари здобули і зруйнували та-

кож Київ. Владимиро-Суздальська держава втратила своє значення і розпалася на ряд князівств. На перше місце висунулися два політичні центри: Твер і Москва. Однак духовно-релігійним центром ще якийсь час залишився Владимир.

У цей час не переривалися контакти Галича з Римом. Після татарської навали Галич покладав надії на протитатарську коаліцію християнських держав Європи, а Рим сподівався на приєднання русько-української Церкви. Єпископ (за деякими джерелами, архієпископ або навіть київський митрополит) Петро Акеревич їздив на Захід, до Рима, а потім на I Вселенський собор у Ліоні (1245)¹⁰⁶. Переговори тривали до кінця 1246 р. і наступного року дійшло до церковного порозуміння між Римом і Галичем¹⁰⁷.

Ще перед татарською навалою митрополити, які титулювалися «митрополит київський і всієї Русі», дедалі більшу увагу звертали на північну частину митрополії. Митрополит Кирило (1224—1233) не сидів постійно в Києві, він жив теж в Суздальщині, у Владимирі¹⁰⁸. Митрополит Кирило II (1250—1281), який розійшовся з князем (королем) Данилом у питанні про унію, ще більше їздив на північ, ніж його попередник, жив там довгі роки і помер у Суздальській землі¹⁰⁹. Митрополит Максим (1285—1307) також часто перебував на півночі, а в 1299 р. остаточно покинув Київ «з усім своїм крилосом і всім житієм» і переніс осідок митрополії до Владимира¹¹⁰. Там він став союзником тверського князя. Після його смерті в 1307 р. тверський князь Михаїл направив до Константинополя свого єпископа Геронтія з проханням поставити його митрополитом¹¹¹. Однак патріарх висвятив іншого кандидата — Петра.

Ігумен Петро Ратинський (з монастиря над Ратою, біля Сокаля) був спочатку митрополитом галицьким (1305—1308 рр.), а в 1308 р. патріарх Атанасій, мабуть, сподіваючись об'єднати митрополію, призначив його митрополитом київським і всієї Русі (1307—1326 рр.)¹¹². Однак митрополит Петро лише зупинився у Києві проїздом до Владимира. Там московський князь Юрій приклонив його на свій бік. Тоді тверський єпископ Андрій обвинуватив Петра в симонії**, але в 1311 р. з'їзд князів і єпископів виправдав його. У 1315 р. Петро добився усунення єпископа Андрія і призначення в Твері його кандидата. Він підтримував добрі стосунки з ханом Узбеком, якого приклонив на бік московських князів. Між ними і Петром існували постійні тісні зв'язки. Він жив переважно в Москві, а в 1325 р. офіційно переніс туди осідок митрополії з Владимира. Цього ж року в Москві було збудовано соборну церкву Успення, подібну до Владимирської. Митрополит Петро помер у 1326 р. Його смерть і похорон московські князі використали в політичних цілях. За допомогою оповідань про чудо на його гробі вони намагалися закріпити значення Москви як вищого від Владимира церковного релігійно-духовного центру¹¹³.

Після перенесення осідку митрополії до Владимира галицький князь Лев добився у патріарха Анастасія створення митрополії для Галицько-Волинської держави¹¹⁴. Існуючий фактичний поділ давньої митрополії Русі, що існував фактично, таким чином одержав перше юридичне оформлення. Саме відтоді починається боротьба митрополитів, що сидять у Москві, за контроль над Церквою в Україні, як також у Білорусії і Литві.

Першим галицьким митрополитом став Ніфонт (1303—1305 рр.). Нова митрополія, яку греки називали «митрополією Малої Русі» і яка в історіографії відома як галицька митрополія, проіснувала з 1302 р. до 1347 р.¹¹⁵, отже, практично до занепаду Галицько-Волинської держави.

Політична структура на сході Європи не могла не впливати на структуру

Церкви. На північному сході, де оформилася Московська держава (майбутня Росія), вважали, що там повинна бути митрополія. Галицько-Волинська держава також добилася своєї митрополії. Після занепаду цієї держави в 1349 р. і прилучення Галичини до Польщі польський король Казимир, не бажаючи, щоб русини-українці залежали від митрополита, що сидів у ворожій йому державі, подбав у 1370 р. про відновлення Галицької митрополії, яка проіснувала до початку XV ст.¹¹⁶. Оскільки Волинь і решта української (а також білоруської) території опинилися в Литовській, чи радше Литовсько-Руській державі, там також виникла потреба у своїй митрополії.

Хоча за канонами Вселенських соборів межі митрополій повинні збігатися з державними¹¹⁷, візантійські імператори і константинопольські патріархи з різних причин (політичних і матеріальних) були проти поділу «митрополії Русі», а якщо поступалися, то лише під тиском політичних сил. Проти існування двох митрополій на території колишньої київської активно виступав наприклад імператор Іван Кантакузен у 1347 р. в листі до волинського князя Любарта-Дмитра¹¹⁸.

Митрополит-грек Теогност, який прибув до Москви в 1328 р., повністю прийняв сторону московського князя. Як і його попередники, він займався лише справами північної частини колишньої київської митрополії, призначав прихильних Москві єпископів, відлучив від Церкви весь Псков через те, що туди втік тверський єпископ, його противник¹¹⁹.

Після смерті Теогноста в 1353 р. до Константинополя поїхали на «поставлення» кандидат московського князя Олексій і кандидат литовського князя Ольгерда — Роман. Патріарх спочатку вважав, що «вся Русь повинна бути в завідуванні однієї, нероздільної митрополії з осідком у місті Володимирі»¹²⁰, але під тиском князя Ольгерда погодився висвятити двох митрополитів — Олексія як «київського і всієї Русі» і Романа з осідком у Новогрудку. Однак Роман також мав титул «всієї Русі» і навіть переніс свій осідок до Києва¹²¹. Тоді, підтримуваний Москвою, Ордою і патріархом митрополит Олексій поїхав до Києва відстоювати своє право на київський митрополічний стіл, але його не прийняли, і він ледве врятувався втечею від арешту і, мабуть, смерті¹²².

У цей час, зокрема від початку XIII ст., два визначні елементи мали вплив на церковне і політичне життя на сході Європи. З одного боку, в термінології Константинополя «Русь» — це вся територія колишньої Київської імперії, а з другого — митрополити перенесли свій осідок з Києва за межі давньої Русі, за кордон, до Володимира, а потім до Москви і при цьому залишили за собою титул «митрополит київський і всієї Русі».

У цей спосіб була перенесена на північ, до чужої держави назва «Русь», через що там виник ґрунт для прищеплювання згодом ідеї про безпосередній зв'язок Москви з Києвом і Руссю та для оформлення претензій Московщини-Росії до спадщини Києва.

П. Н. Третьяков відзначає, що, «особливо починаючи з часу татаро-монгольської навали, Руссю почали називати всю територію держави з руським народом — все населення, що розмовляло російською мовою»¹²³. Це твердження не зовсім відповідає дійсності бо, як відомо, під час татарської навали і після неї, тобто більш як 115 років після розпаду Київської імперії (чи Київського союзу держав), на сході Європи існувала не одна, а кілька держав, у тому числі на українській території з центром у Галичі, в якій населення, очевидно, не говорило «російською мовою».

Навіть у час функціонування Київської держави не існувало однієї мови на всіх її територіях. Російський академік В. Янін на підставі археологічних

й історичних досліджень стверджує, що «мова новгородців відрізнялася від мови киян навіть у IX ст., причому більш істотно, ніж у пізніші часи»¹²⁴. Природно, мовні відмінності між суздальсько-московсько-російським народом з одного боку, і українським та білоруським з іншого, посилилися після розпаду Київської імперії в 1135 р.

Перенесення митрополичого престолу до Москви мало величезне політичне значення для Московського князівства. Церква стала союзником і зняряддям московських володарів у їх боротьбі за гегемонію Москви. Князь Іван Калита з допомогою митрополита вирішив зробити з Москви такий духовний і культурний центр, який перевищував би Владимир. У 1325 р. він побудував там Успенський собор, а в 1327 р. скликав у Володимирі собор єпископів з метою канонізації митрополита Петра — того митрополита, котрий переніс осідок митрополії з Владимира до Москви. Канонізацією Петра князь започаткував культ місцевих — московських — святих¹²⁵.

Невдовзі після собору з'являється «Сказання» про життя і смерть митрополита Петра, в якому йому приписуються вселякі чудеса. Творцем цього твору вважають самого Івана Калиту¹²⁶. Згідно із «Сказанням», канонізацією Петра Бог «просвітив Землю суздальську і місто Москву»¹²⁷.

Треба відзначити, що «Сказання» ніяк не пов'язує Петра чи Москву з Руссю або Києвом. Петро є лише московським святим. Наприкінці XV і на початку XVI ст., коли московські князі титулуватимуть себе «государями всея Руси», почитання Петра як святого будуть поширювати і на інші території¹²⁸. Тому російський історик В. А. Кучкін правильно відзначає, що в діяльності московських князів першої половини XIV ст., тобто на початковому етапі творення московської (російської) держави, не було ніяких «загальноруських помислів». Перші московські ідеологи мали на увазі лише місцеві інтереси Москви¹²⁹. Іншими словами, Москва тоді і якийсь час пізніше боролася лише за те, щоб бути спадкоємницею Владимира, а не Києва.

Після смерті митрополита Романа литовський князь Ольгерт, вимагаючи у патріарха митрополита для київської митрополії, погрожував, що у випадку відмови православна Церква в його державі «перейде до іншої Церкви»¹³⁰. У 1375 р. патріарх Філофей висвятив митрополитом болгарина Кипріяна. Після смерті в Москві митрополита Олексія у 1378 р., московський князь вимагав, щоб був висвячений його ставленик, чернець Митяй, який став фактичним керівником московської митрополії, або архімандрит Пімен. Патріарх остаточно призначив Пімена митрополитом «Києва і Великої Русі», а Кипріяна залишився митрополитом Литви і «Малої Русі»¹³¹, але жив у Києві.

Болгарин Кипріян дивився на справи Церкви з точки зору інтересів не місцевих народів, а східної Церкви, православ'я. Тому після смерті Олексія, вважаючи себе його наступником, він поїхав до Москви, але його звідти дуже скоро вигнали¹³². Однак дослідники вважають, що вже тоді Кипріян мав вплив на оформлення і активізацію так званої «загальноруської програми», в якій керівна роль відводилася Москві¹³³. Кипріян виявився гарячим прихильником єдності «загальноруської митрополії»¹³⁴ і, отже, державно-політичної єдності Східної Європи у рамках однієї держави.

У 1389 р. він добився від патріарха призначення у Москву і титула «митрополит київський і всієї Русі». Прибувши туди наступного року, він активізував духовне життя, призначив шість нових єпископів, сприяв шлюбу князя Василя I з дочкою Вітовта, з яким підтримував зв'язки, помири-

Вітовта і Василя з Новгородом. За нього народжується так зване «загально-руське» зведення літопису — «Летописец великий русский» (1382). З'являється «Слово о житії Дмитра Івановича» та ряд інших творів, в яких автори вже починають утверджувати безпосередній зв'язок з Київською державою XI—XIII ст.¹³⁵.

У 1396 р., коли внаслідок турецької агресії на посілості Візантії патріарх Антоній закликав держави Центральної Європи до антитурецької коаліції, Кипріян погодився переговорити з королем Ягайлом про необхідність об'єднання грецької Церкви з римською, і в такому дусі звернувся до патріарха¹³⁶.

Болгарський історик І. Снгаров зазначає, що «вихований у дусі візантійського цезаропапізму, Кипріян ставився до московського великого князя як до покровителя Церкви, визнаючи, що Церква, подібно як у Візантії, Болгарії й інших православних державах, повинна співпрацювати в укріпленні влади «поставленого від Бога» государя¹³⁷. Кипріян уважав, що центром Русі є Москва і мав на думці об'єднання «руської Церкви» як передумову об'єднання «всієї руської землі»¹³⁸. Візантійський імператор і константинопольський патріарх були гарячими прихильниками цієї ідеї¹³⁹.

Однак Кипріян мав ще більші амбіції і плани, які не завжди збігалися з інтересами Візантії. Він хотів закріпити за собою також Церкву Галичини, Молдавії і Болгарії. Коли переговори з польським королем у справі унії не дали ніяких результатів, а Кипріян потрапив у конфлікт з Константинополем з приводу проєкту унії і підпорядкування йому Галичини, Молдавії й Болгарії, він направив у 1397 р. окрему місію до Константинополя. Деякі дослідники припускають, що для цієї місії він наказав виготовити «Список руських міст», в якому називаються міста болгарські, молдавські, подільські, київські, волинські, галицькі, литовсько-руські, смоленські, рязанські, суздальські й новгородські¹⁴⁰.

Мабуть, у цей спосіб він хотів надати особливої ваги ідеї поширення своєї митрополії і реорганізації православної церкви в Східній і Південно-Східній Європі¹⁴¹. Російські автори пов'язують її з ідеєю перенесення центру православного світу з Константинополя, якому постійно загрожували турки, на територію слов'ян. Так, у середині XIV ст. болгарське місто Тирново вважало себе «новим Константинополем», столицею «царства болгар і греків»¹⁴².

Після смерті Кипріяна Константинополь направив у Москву митрополита грека Фотія. Починаючи з 1407 р., литовський князь Вітовт знову домагається висвячення глави київсько-литовської митрополії. Єпископи останньої не визнали Фотія, що прибув до Москви у 1410 р. і висловили бажання мати власного митрополита¹⁴³. Коли Фотій прибув на Литву, його прогнали. Восени 1414 р. собор єпископів у Новогрудку вибрав київським митрополитом Григорія Цамблака, болгарина, родича Кипріяна¹⁴⁴.

Вибір цей вони підтвердили і оголосили наступного року. Митрополит Фотій і патріарх відмовилися визнати Кипріяна, «відлучили» його від Церкви і віддали його анафемі¹⁴⁵. Митрополит Григорій взяв участь у соборі в Констанці в 1418 р., на якому дискутувалося питання про поєднання Церков, і був прийнятий папою¹⁴⁶. Григорій намагався поширити вплив своєї митрополії на Новгород і Псков. Він помер у 1420 р.¹⁴⁷. Його наступник, митрополит київський Герасим (1432—1435), якого висвятив патріарх, але якого не визнав московський князь, продовжував справу свого попередника в питанні об'єднання Церков¹⁴⁸.

Після смерті Фотія в 1431 р. Константинополь призначив у 1436 р. на посаду митрополита у Москві грека Ізидора. Це був час, коли імператор і

патріарх, сподіваючись на допомогу проти турків, прихилилися до ідеї поєднання Церков. У 1437 р., через кілька місяців по приїзді до Москви, митрополит Ізидор виїхав на Вселенський собор у Феррарі, який продовжувався у Флоренції. В 1439 р. собор схвалив єдність східної і західної Церков. Документи про це, крім імператора і папи, підписав також митрополит Ізидор. Коли він вже у званні кардинала повернувся в березні 1441 р. до Москви, князь Василь II назвав його єретиком і заарештував. Ізидор врятувався від кари лише втечею¹⁴⁹.

Василій II у листі до патріарха засудив унію і повідомив, що Москва хоче сама обирати свого митрополита, бо князь має право «в ім'я оборони православ'я» порвати відносини з патріархом-«віровідступником»¹⁵⁰. У 1448 р. собор єпископів Московської держави обрав рязанського єпископа Йону митрополитом «всієї Русі» без згоди Константинополя, за волею великого князя Василя¹⁵¹. Відтоді офіційно датують автокефалію Російської православної Церкви. Йона ще носив титул «митрополит київський і всієї Русі» до 1458 р.¹⁵², а потім цей титул змінено на «митрополит всієї Русі» чи, точніше, «митрополит московський і всієї Русі»¹⁵³.

Коли представники Новгороду просили польського короля Казимира, щоб київсько-литовський митрополит висвятив їм єпископа, московський князь Іван III, вважаючи, що новгородська Церква хоче відділитися від московської, пішов у 1471 р. походом на місто. Митрополит Филип благословив цей похід, оскільки, мовляв, новгородці хотіли відійти від православ'я до латинників. А літописець записав, що «пішов на них князь великий не як на християн, а як на іноязычників і відступників від православ'я»¹⁵⁴. Так експансія московського князя набрала форми ідеологічної боротьби за чистоту віри православної.

У Росії (цей термін почали вживати деякі автори в Московщині наприкінці XV ст.¹⁵⁵, але він офіційно утвердився за Петра I) глибоко вкоренилася ідея виключності православної релігії, розгорнулася боротьба проти всіх інших релігій, зростала ворожість до інших народів, до всього чужого, зокрема до «латинства»¹⁵⁶. Наприкінці XV ст., коли Москва вже захопила під свою владу ряд сусідніх князівств, у тому числі Новгород (1478) і Твер (1485), митрополит Зосима називає Івана II «новим царем Костянтином», а Москву — «новим Константинополем»¹⁵⁷. Іван III у своїх листах висловлював переконання, що він, як і його предки, «поставлений Богом»¹⁵⁸.

У зв'язку з проголошеною князем «коронацією» Дмитра в 1498 р. було створено «Сказання про князів владимирських», в якому відзначалося, що Рюрик походив «з роду римського Августа царя», отже і московські (владимирські) князі походять з того ж роду, а «цар Костянтин Мономах» передав Володимирові Мономахові «царський вінець», яким «відтоді і донині вінчаються великі князі владимирські»¹⁵⁹. В дійсності імператор Костянтин помер приблизно тоді, коли Володимир Мономах тільки народився. Атмосфера для політичних претензій московського князя Івана III вже була створена. Він почав стверджувати, що «вся Руська земля ізстарі від наших предків наша вітчизна»¹⁶⁰. Це початок XVI ст., тобто 4 ст. після занепаду Київської імперії, 3 ст. після занепаду Кісва і близько 2 ст. — незалежної Галицько-Волинської держави.

У першій чверті XVI ст. московський чернець Філофей у своїх листах до Василя III і Місюря Мунехіна розвиває теорію про «Москву — третій Рим». За нею, римська Церква занепадала через єресь, «латини» відійшли від правдивої християнської віри. А Константинополь (другий Рим) завоювали

турки в 1453 р. по волі Божій, бо греки «продали православну віру в латинство». Таким чином «два Рими впали, третій — Москва — стоїть, а четвертому не бути». З усіх християнських царств залишилося, згідно з пророчими книгами, «лише царство нашого государя — Російське царство»¹⁶¹. Москва, яка не визнала Флорентійської унії, стала світовим центром християнства, оскільки тільки православне християнство є правдивим, усі інші віровизнання є фальшиві і «противні Богові». Москва обрана Богом, вона є єдиним законним нащадком Рима¹⁶².

Теорія «Москва — третій Рим», оформлена в 1504—1524 рр., лягла в основу ідеї світового значення Російської держави і виключності значення Церкви в Росії. Інтронізуючи шістнадцятирічного Івана IV царем у 1547 р., митрополит Макарій називав його «Богом возлюбленим», «Богом вибраним», «Богом вінчаним», спорідненим з римськими і візантійськими імператорами, нащадком Августа¹⁶³.

Митрополит Макарій (1542—1563) відіграв основну роль у процесі перетворення ідеї III Риму у державну теорію Московського царства. За нього Московську державу офіційно проголошено царством, у 1547 р. відбулися царське вінчання Івана IV та важливі церковні синоди 1547 і 1549 рр., Стоглав 1551 р. і були видані такі великі збірні твори, як Четві-Мінсі, «Степенная книга», «Царственная книга», кодифікація літописів. У всіх цих творах, як і в посланнях Макарія, «послідовно і яскраво проведена ідея єдності «руської» історії, держави, церкви, династії й царської влади як теократичної монархії»¹⁶⁴. Так було штучно створено, головним чином за ініціативою Макарія, ідею «єдності Русі» (згодом «трисидної Русі»).

Тим часом у 1570 р. Москва розгромила новгородську Церкву; скарби і всі багатства церков вивезено до Москви, архієпископа Пімена ув'язнено¹⁶⁵. Спроба зближення з Римом (місія А. Поссевіно в 1581 р.) Москва використала лише для своєї власної користі. Вона не допускала в себе західних впливів, не бажала релігійного зближення і союзу з католицькими державами¹⁶⁶.

Прагнучи заступити візантійське царство, Москва вважала, що в неї має бути голова православної Церкви — патріарх. Коли в Москві переговори в цій справі, які велися в 1586 р., не дали бажаного результату, в 1588 р. московські власті, скориставшись з візиту до Москви константинопольського патріарха Ісраїї, добилися висвячення свого патріарха. Зробили це не без застосування насильства. Борис Годунов вирішив не випускати патріарха доти, доки він не виконає волі Москви. Москва тримала його в себе насильно майже рік практично в ув'язненні і в повній ізоляції та примусила висвятити патріарха в 1589 р. Ним став митрополит Йов.

У патріархії було створено чотири митрополії (всі в межах Московської держави): новгородську, ростовську, казанську і крутицьку. Тоді ж вирішили, що обраного на соборі російських єпископів патріарха затверджує цар. Отже, грамота про створення патріархії стала документом незалежності Російської Церкви від Константинополя, але в ній зафіксована залежність Церкви від державної влади, від царя¹⁶⁷. Церква і надалі залишилася допоміжним чинником у розвитку абсолютизму в Росії¹⁶⁸.

У середині XV ст., після того, як московські митрополити перестали носити титул «митрополит київський», константинопольський патріарх, з'єднаний з Римом, висвятив на київського митрополита Григорія Болгарина, а до київської митрополії долучив усіх православних на території Литви і Польщі (західноукраїнські і білоруські землі). Однак Григорій почав

вживати заходів для того, щоб нез'єднаний константинопольський патріарх Діонісій затвердив його і присєднав до православ'я¹⁶⁹.

Після Григорія в 1473 р. собор єпископів і станів обрав митрополитом смоленського єпископа Мисаїла, але Константинополь прислав свого митрополита Спиридона-«Сатану», якого Казимир IV наказав ув'язнити. Двох наступників Мисаїла — Йону і Макарія — обрав собор єпископів з дозволу князя. Після смерті митрополита Макарія в 1498 р. митрополита наставляв князь, а патріарх лише «благословляв» його. Тоді митрополія Київська, Галицька і всієї Русі перетворилася в бенефіцію¹⁷⁰, якою розпоряджався польський король.

Таким чином, паралельно з постійним зменшенням впливу константинопольського патріарха посада митрополита щораз більше залежала від литовського великого князя, а потім польського короля, які згодом призначали митрополитів навіть без скликання собору. Однак ця система не перетворила Церкву в політичне знаряддя влади, а сприяла її духовному занепаду. Система «передавання» кафедри митрополита поширилася також на кафедри єпископів.

На Берестейському соборі в 1596 р. Церква в Україні остаточно поділилася — частина її прийняла унію, інша залишилася православною. Цей поділ існує донині.

Протягом свого існування з XI до XVI ст. Церква в Україні і Росії розвивалася згідно з різними державно-політичними обставинами і різним суспільно-культурним життям народів. Існування відмінних народів і держав на території Київської митрополії XI—XII ст. стало вирішальним фактором в житті Церкви. Тому шляхи розвитку Церкви в згаданих двох країнах не могли бути і не були однаковими. Безперечним залишається те, що релігійно-політичні концепції, ідеї, теорії російського православ'я лягли в основу російського політичного імперіалізму та що Російська православна Церква пов'язала себе з агресивною і невиправданою політикою так званого «збирання руських земель», з політикою експансії, анексії і поневолення Московщини-Росії.

* Продовження. Початок див.: УІЖ.— 1992.— № 2

⁹⁷ Грушевський М. Назв. праця.— Т. 2.— С. 483.

⁹⁸ ПСРЛ.— Т. 2.— С. 809; Чубатий М. Історія...— Т. 1.— С. 547.

⁹⁹ Там же.— С. 530.

¹⁰⁰ Греков Б. Д. Избранные труды.— Т. 2.— М., 1959.— С. 487.

¹⁰¹ Doc. Pont. Rom. Hist. Ucrainae. Anal. OSBM, Romae v. 1, p. 11—12; Чубатий М. Назв. праця.— С. 571.

¹⁰² Цит. за: Чубатий М. Назв. праця.— С. 578—579.

¹⁰³ Там же.— С. 573.

¹⁰⁴ Doc. Pont. Rom. Hist. Ucrainae, op. cit., donc. № 7; Чубатий М. Назв. праця.— С. 593.

¹⁰⁵ Там же.— С. 594.

¹⁰⁶ Пашуто В. Т. Внешняя...— С. 284, 286; Дорошенко Д. Нарис історії України.— Мюнхен, 1966.— Т. 1.— С. 89; Полонська-Василенко Н. Історія...— Т. 1.— С. 185; Чубатий М. Назв. праця.— Т. 1.— С. 603—612.

¹⁰⁷ Великий А. Г. Назв. праця.— Т. 1.— С. 153—157.

¹⁰⁸ ПСРЛ.— Т. 10.— С. 93.

¹⁰⁹ Там же.— С. 158.

¹¹⁰ Там же.— С. 172.

¹¹¹ Сахаров А. М. Образование и развитие Российского государства в XIV—XVII вв.— М., 1969.— С. 48.

** Симонія — купівля-продаж церковних посад або духовного сану (засуджувалося).

¹¹² Грушевський М. Назв. праця.— Т. 3.— С. 271; Полонська-Василенко Н. Історія...— С. 235.

¹¹³ Греков И. Восточная Европа и упадок Золотой Орды.— М., 1975.— С. 41—43; Церковь в истории...— С. 62—64; Великий А. Г. Назв. праця.— Т. 2.— С. 206—207.

- 114 Коструба Т. Нариси...— С. 107—113; Чубатий М. Назв. праця.— Т. 1.— С. 667.
- 115 Там же.— С. 669, 700—702; Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV—XVI вв.— М., 1963.— С. 19.
- 116 Полонська - Василенко Н. Историчні підвалини...— С. 40.
- 117 Чубатий М. Назв. праця.— Т. 1.— С. 526.
- 118 Там же.— С. 700—702.
- 119 Церковь в истории...— С. 64.
- 120 Цит. за: Греков И. Б. Очерки по истории...— С. 48.
- 121 Греков И. Б. Восточная Европа...— С. 191; Сахаров А. М. Образование и развитие...— С. 57.
- 122 Там же.— С. 57.
- 123 Третьяков П. Н. У истоков...— С. 73.
- 123а М. Брайчевський уважає, що після монгольської інвазії існували: Золота Орда (до складу якої входила Суздальська Русь), держава Данила Галицького, яку він називає Першим українським королівством, Велике князівство Литовське (до складу якого за Ольгерда потрапила основна частина українських і білоруських земель), а також вільне (гензейське) місто Новгород, яке зберігало свою незалежність до 1570 р. (Архів автора).
- 124 Інтерв'ю в тижневику «Неделя», Москва, 20—26 жовтня 1986 р.— С. 10.
- 125 Кучкин В. А. Сказание о смерти митрополита Петра // Труды Древнерусской литературы, XVIII.— М.; Л., 1962.— С. 59—73.
- 126 Там же.— С. 74.
- 127 Там же.
- 128 Там же.— С. 75.
- 129 Там же.— С. 79.
- 130 Голубинский Е. История русской Церкви.— Спб., 1900.— Т. 2.— С. 212; Греков И. Б. Очерки по истории...— С. 63.
- 131 Снегаров И. К истории культурных связей между Болгарией и Россией в конце XIV — начале XV вв. // Международные связи России до XVII в.— М., 1961.— С. 263; Греков И. Б. Очерки по истории...— С. 63—64.
- 132 Снегаров И. Указ. соч.— С. 262.
- 133 Греков И. Б. Восточная Европа...— С. 322—323.
- 134 Там же.— С. 347.
- 135 Там же.— С. 323—324, 332—333.
- 136 Греков И. Б. Очерки по истории...— С. 75—76; Снегаров И.— С. 263—264.
- 137 Там же.— С. 265.
- 138 Там же.— С. 263, 266, 267.
- 139 Там же.— С. 263.
- 140 Греков И. Б. Восточная Европа...— С. 363—364.
- 141 Там же.— С. 374. За М. Брайчевським, т. зв. «Список городам русским ближним і дальнім» був укладений за Володимира Ольгеродовича (Друге українське кролівство). Архів автора.
- 142 Там же.
- 143 Снегаров И. Указ. соч.— С. 272.
- 144 Греков И. Б. Восточная Европа...— С. 295.
- 145 Греков И. Б. Очерки по истории...— С. 110; Снегаров И. Указ. соч.— С. 273—274; Греков И. Б. Восточная Европа...— С. 296.
- 146 Великий А. Г. З літопису...— Т. 3.— С. 58—62; Греков И. Б. Очерки по истории...— С. 112.
- 147 Греков И. Б. Восточная Европа...— С. 299.
- 148 Великий А. Г. Указ. соч.— С. 64—65.
- 149 Церковь в истории...— С. 68; Греков И. Б. Очерки по истории...— С. 144—146; Великий А. Г. Указ. соч.— С. 67—87.
- 150 Церковь в истории...— С. 69.
- 151 Там же.— С. 69; Титов В. Е. Православие.— С. 83; Полонська - Василенко Н. Историчні підвалини...— С. 48; Чубатий М. Історія...— Т. 2.— С. 213.
- 152 Грушевський М. Історія...— Т. 5.— С. 406; Полонська - Василенко Н. Историчні підвалини...— С. 48.
- 153 ПСРЛ.— Т. 12, 114, 116, 127, 131; Укр. іст. журн.— 1982.— № 10.— С. 125.
- 154 Церковь в истории...— С. 70; ПСРЛ.— Т. 25.— С. 288.
- 155 Тихомиров М. Н. Российское государство XV—XVIII веков.— М., 1973.— С. 13; Сахаров А. М. Образование и развитие...— С. 66.
- 156 Церковь в истории...— С. 77.
- 157 Дмитрев А. Церковь и идея самодержавия в России.— М., 1930.— С. 103; Титов В. Е. Православие.— С. 81.
- 158 Ключевский В. О. Курс русской истории.— М., 1965.— Т. 2.— С. 127; Титов В. Е. Указ. соч.— С. 81.
- 159 Зимин А. А. О политических предпосылках возникновения русского абсолютизма // Абсолютизм в России.— М., 1964.— С. 36; О, русская земля! — М., 1982.— С. 107—108, 291—293.
- 160 Полонська - Василенко Н. Дві концепції історії України і Росії.— Мюнхен, 1964.— С. 26.
- 161 Зимин А. А. Россия на пороге нового времени: Очерки политической истории и

- России первой трети XVI в.— М., 1972.— С. 340—342; Оглоблин О. Московська теорія
III Риму в XVI—XVII ст.— Мюнхен, 1951.— С. 25—26.
- ¹⁶² Церковь в истории...— С. 86.
- ¹⁶³ Там же.— С. 94—95.
- ¹⁶⁴ Оглоблин О. Назв. праця.— С. 32.
- ¹⁶⁵ Церковь в истории...— С. 114.
- ¹⁶⁶ Там же.— С. 117.
- ¹⁶⁷ Там же.— С. 123—124.
- ¹⁶⁸ Титов В. Е. Православие.— С. 85.
- ¹⁶⁹ Грушевський М. Історія...— Т. 5.— С. 406—409; Полонська -
Василенко Н. Історія...— Т. 1.— С. 377; Полонська - Василенко Н.
Історичні підвалини...— С. 49.
- ¹⁷⁰ Грушевський М. Історія...— С. 407—417; Полонська - Василенко
Н. Історія...— С. 377—379; Полонська - Василенко Н. Історичні підвалини...—
С. 50—51.
- *** Бенедикція — земельні володіння (надані у довільне користування).

Дмитро Дорошенко

Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918)

Частина друга З початків відродження української державності (Доба Центральної Ради)*

VI

В Києві під большевиками. Юрко Коцюбилський.

На чашій вулиці цілий день було тихо. Вже надвечір дивлюсь — купка мешканців нашого двору зібралась біля фіртки й виглядає на вулицю. Біля воріт інших сусідських будинків так само. Я не втерпів і собі вийшов з дому, вдягшись у старе пальто і стареньку облізлу шапку, щоб не звертати нічій уваги занадто буржуазним виглядом. Помалу люди осмілились і почали купчитись вже на тротуарі. Коли раптом в кінці вулиці показалося чорне авто з озброєними людьми. Швиденько примчало воно до нашої околиці й зупинилося біля сусіднього дому. Там щось розпитали, тоді один з тих, що сиділи в авто, стрільнув з рушниці у повітря так, щоб нагнати страху, і авто помчало далі. Це були большевицькі розвідники. Знову стало тихо. Чую, в сусідній купці йде якась голосна розмова, чути слова: «Центральна Рада», «Грушевський». Я підійшов: в середині купки якийсь пристаркуватий чоловік, виглядом бувший поліцейський «околодочний» або канцелярист, лає Грушевського, оповідаючи в прибільшених рисах про його багатство, а також про те, що він був у змові з австріяками і збиравсь «погубити Україну і Росію». Аудиторія слухала з видимим співчуттям. Ось далеко на тротуарі показалась самотня людська фігура, наближається до нас; бачимо — молодий хлопець в обшарпаній солдатській шинелі й баранячій шапці, за плечима рушниця, через плече навхрест ремені з набоями; підходить, здоровкається, розбадакавсь. Почав лаяти «українців», що замкнули його до арешту і три дні не давали їсти. Хтось з юрби висловився так, мов от: «Пропала вже тая Україна!». «Як пропала?» — живо відгукнувся вояка і почав балакати чистісінькою українською мовою: зовсім не пропала, а тепер тільки й почне жити; тепер тільки й настане гарне життя для бідного народу, все буде дешеве: і хліб, і сало, і м'ясо. «Я,— каже,— сам українець, але ж я був проти Центральної Ради, бо вона злигалась з німцями та буржуями і продала народні інтереси!». Постоявши трохи й побалакавши так, вояка попрощався з нами й рушив далі «додому», на Лук'янівку. Ми слухали й вухам не вірили: так оце вони, ті страшні большевики?! Аж ось загуділа земля і показалась артилерія. До нашого дому (тут на Львівську вулицю виходить Полтавська, круто спускається вниз і одкриває вигляд на Шулявку й на т. зв. Луцькі казарми) над'їхала ціла батарея, випрягли коней, наставили

гармати на Луцькі казарми, кажуть, будуть стріляти, якщо виявиться, що там засіли українці, післали вперед розвідку. Всі у нас так і задерев'яніли: от тобі масш! Це ж як почнуть стріляти, то у нас усі шибки, які ще цілі, повилітають! — «Ей, панове, одчиняйте кватирки у вікнах, а то шибки повискакують!» — кричить старший над батаресю, видко, бувший офіцер з гарним, але дуже неприсмним обличчям, говорить з виразним московським акцентом. На щастя, виявилось, що в Луцьких казармах нікого вже давно нема. Гармати постояли, і за якусь годинку їх забрали. Всі солдати біля них дуже молоді і як один — кацалчуки. Але ні: один був українець. Чорнявий, не дуже вже молодий, командував якоюсь гарматою. Цей теж потішав усіх українською мовою, що Україна тепер буде добре жити, що подешевшають кам'яний вугіль (мабуть, він був з Харківщини, бо все налягав на той вугіль і докладно вичисляв нам ціни) і всі взагалі продукти. Коли йому сказали, що тут в сусідньому домі одна старенька пані плаче, почувши, що збираються стріляти з гармат, він зліз з коня і пішов розшукувати ту паню, щоб її заспокоїти. Большевики забралися вже смерком, цілком причарувавши нашу улицу. Де ж так! Стільки оповідали про їхні звірства, а вони — он як... У мене самого закрався сумнів. Може, й справді не такий страшний чорт, як його малюють!

Я переспав цілу ніч спокійно і на другий день ранком пішов на Несторівську вулицю до своїх родичів; а Ганжа — шукати своїх партаймонів¹ — меншовиків, щоб довідатись, що діється. Вулиці, чим ближче до центру, носили ознаки недавнього руйнування: порвані і сплутані телеграфні дроти, розбиті роги й фасади будинків, повибивані шибки. Я пішов через Сінний базар. Там було повно народу і багато солдатів з рушницями, все молоді безвусі хлопчачки, балакають і лаються по-московськи. Ведуть кудись старенького, сивого, обшидованого генерала, підштовхуючи в плечі. Якийсь немолодий з рябим обличчям матрос почав розпитувати мене, як пройти на котрусь вулицю, і, побачивши у вікні земської книгарні портрет Шевченка, радісно гукнув: «Батько Тарас!». Взагалі якась мішанина людей і понять...

Але як тільки я прийшов до своїх родичів, там, як побачили мене, то перелякались, мов угледіли вихідця з того світу, замахали руками, загукали: «Ви тут?! Ви ходите по вулицях?! Хіба Ви не знаєте, що діється?!». І тут тільки я довідався, що діялось учора і відбувалось ще й сьогодні на Печерську, в Липках і взагалі в південно-східній частині міста. Большевики ввійшли до міста з боку Печерська й Липок — багатших кварталів міста, де мешкали звичайно багатші військові й цивільні урядовці, взагалі заможні люди, і справили тут криваву баню. Вривались в помешкання, витягали звідти генералів, офіцерів і просто дорослих мужчин і вбивали їх тут же або вели до був. царського палацу і розстрілювали там або й по дорозі. І от цікава річ: боронили Київ українці, вся злоба була звернена на українців, а окошилась майже виключно на російських офіцерах і взагалі на російському панстві й буржуазії. З більш-менш відомих українців вбито було тільки журналіста Ісака Пугача², членів Центральної Ради О. Зарудного (один час був міністром земельних справ)³ та Леонарда Бочковського. Трохи згодом вбито ще д-ра М. Орловського. Вбито ще кількох українців, але більш-менш випадково: тому що знайшли червоне посвідчення (такі посвідчення були недавно роздано всім військовим, і за моїм підписом, наприклад, було роздано понад дві сотні їх офіцерам, урядовцям і писарям з Галицько-Буковинського комісаріату) чи так якось виявилось, що це людина причетна до Центральної Ради або до українського війська. Чому так сталося, що вся помста й терор большевиків обернулися проти тих, хто фактично тримав

«нейтралітет»? Діло в тім, що Київ узяли прийшли московські большевики, яких заздалегідь розагітували й цькували проти «буржуїв» та «офіцерів». Допавшись до Києва, вони не розбирались, хто саме бився проти большевицької влади, чи таки дійсно «буржуї» чи хтось інший, і вилили свою злобу й жадобу помсти на заможніші квартали, на заможніші будинки й помешкання, де було при тім і що пограбувати. Українці переважно належали до середніх і малозаможних кругів, мешкали в скромних хатах і по інших кварталах; частиною вони приховались і, якщо хто з сусідів не робив доноси, звичайно могли залишитись по своїх домівках або перейти часово мешкати до приятелів чи знайомих. Багатьох не знали в обличчя, розвідка в цей прихід большевиків була дуже слабо налажена, арешти проводили переважно зайшли москалі, тим і пояснюється, що навіть коли, трохи згодом, почали розшукувати тих чи інших людей, то майже завжди удавалось уникнути арешту**.

Однак, коли я спершу довідався від родичів про те, що діється, мені стало моторошно і я послухав їхньої ради: йти додому й сидіти тихо, нікуди не показуючись. Вертаючись додому, я зайшов по дорозі до начальника канцелярії Галицько-Буковинського генерал-губернаторства п. К. Він трусивсь, як осиковий лист. «Знаєте,— казав він мені,— Базарова розстріляно, полковника Домажирова розстріляно, генералів Палібіна і Ільїна так само...». Все це були мої співробітники, і ця звістка дуже мене стурбувала. Я засів в хаті і нікуди більше не показувався. Ганжа від своїх товаришів повернувся також з невеселими звістками: заяви большевицького головнокомандуючого, які той поробив в Раді робітничих депутатів чи десь-інде, дихали звірчою жорстокістю й усякими погрозами. Взагалі всі розпорядження, які поробили большевики на перших порах, не віщували нічого доброго, а практика їхніх агентів і війська дуже скоро знищила серед обитателів усякі до них симпатії, якщо хто їх на початку мав. Грабування селян, що поприїздили на базар, або примушування продавати продукти по малих цінах мали своїм наслідком те, що взагалі припинився всякий довіз з продуктів, і ціни зразу на все підскачили.

Виявилось, що старі генерали — і Полібін і Ільїн — живі, бо другий навіть обізвався до мене по телефону, але бідний С. А. Базаров був таки дійсно замордований вкупі з полковником Домажировим, що служив при мені в Чернівцях. Їх убивство навело переляк взагалі на всіх службовців нашого галицько-буковинського управління. До канцелярії, яку ще восени перенесено було з будинку Комерційного інституту на Печерськ, боялися й навідатись, а телефонічне сполучення було перерване. На третій чи четвертий день приходу большевиків «головнокомандуючий узброєними силами Української Радянської Республіки» Юрко Коцюбинський⁴ видав наказ, щоб усі військові старшини й урядовці стали до роботи по своїх інституціях, загрожуючи розстрілом тим, хто не з'явиться в триденний термін. До мене прийшли делегати від служачих галицько-буковинської управи й питали, що їм робити? Вони хотіли явитись на службу, щоб докінчувати ліквідацію, та боялись... Знов же боялись і не послухатись грізного наказу. До того ніхто не одержував платні, хоч минуло два тижні від терміну, коли звичайно сплачувано, і всі сиділи без грошей. Правда, в нашій скарбниці були ще гроші, але скарбник боявся виплачувати. Отже, надумались прохати мене, щоб я, як шеф інституції, звернувся до самого Коцюбинського і вияснив: чи дозволить він нам докінчити своє діло по ліквідації Галицько-Буковинського комісаріату, чи ні; і коли дозволить, то щоб дав щось подібне до охоронної грамоти, аби люди могли спокійно працювати. Йти мені до Коцюбинсько-

го — значило так, мов би йти в пашу леву. але відмовити проханню слугачих я не міг, бо почував, що на мені лежить обов'язок і перед ними, і перед самою інституцією. Обіщав піти.

Юрка Коцюбинського особисто я не знав, хоч з покійним його батьком був добре знайомий, листувався з ним, одвідував його в лікарні в Києві, коли він лежав там уже тяжко хворий. Моя жінка їздила на похорон М. М. Коцюбинського до Чернігова, і Юрко Коцюбинський, тоді ще гімназист, як вона мені оповідала, помагав їй шукати садівництво, щоб купити живих квіток на вінок. Добре я був знайомий і з Вірою Юстинівною, матір'ю Юрка, під час свого перебування в Чернігові; вона була неодмінною учасницею наших щонедільних зборів громади есефів у моїй хаті. Можливо, що про мене Юрко К-ий чув щось від батька або від матері. Те, що мені оповідали тепер про нього, ніби він являє з себе якогось грізного розбишаку, не в'язалося в моїй уяві з образом його покійного батька, людини у високій мірі лагідної й делікатної. Ганжа звідкись приніс звістку, ніби Коцюбинський приймає одвідувачів, тримаючи набитий револьвер на столі, на одному коліні тримає шматок сала, одриває його зубами й їсть, рикає, як звір, на прохачів. Це було якось не схоже на сина М. М. Коцюбинського, але чого в світі не буває?

Але попередю ніж зважитись іти до Коцюбинського, треба було мені добути якийсь папірець, щоб якось легалізувати свою особу і не наражуватись на те, що мене пізнають і схоплять на вулиці, бо вже такі випадки де з ким бували. За порадою Ганжі я рішив звернутись до знайомого мені адвоката Л. М. Слуцького⁵, соціал-демократа, який мав якісь стосунки з большевиками. Колись я робив йому деякі послуги і тепер сподівався, що й він мені допоможе. Дійсно, Слуцький дуже охоче взявся допомогти в моїй справі. Я прийшов до нього до хати (на Лютеранській вулиці), він звелів покликати візника, й ми поїхали до Царського палацу, де містився «Ревком». Ніколи не забуду тієї картини, що я там побачив: у середній великій залі стояло кілька одкритих домовин з тілами «жертв революції», себто ябитих у недавніх боях большевиків. Біля них горіли свічки й голосили ридички. Тут же поруч в бічній залі стояли просто на паркеті походні кухні, і в них солдати варили кашу, приспівуючи, а один навіть пригравав на гармоніці. А там, в другій кімнаті, стерегли арештованих, може, мали їх зараз розстріляти, бо звичайно розстрілювали тут же, поруч в саду. Кругом — повно всякого народу, шум, гамір: ярмарок — не ярмарок, не то військовий табір, не то збіговисько після пожежі... Слуцький провів мене коритаром до одної зали й казав тут дождатись біля дверей до сусіднього покою. Я провів дуже неприємну цілу годину, шохвилини сподіваючись, що ось-ось мене хто-небудь пізнає, бо в залі було повно людей, якихось прохачів. Нарешті, Л. М. Слуцький вийшов і подав мені папірець, текст якого й досі пам'ятаю. Ось він в оригіналі; «Товаришъ Дмитрій Ивановичъ Дорошенко заслуживаетъ уваженія со стороны всякой истинно-демократической власти и потому ему разрѣшается свободное пребывание въ г. Киевѣ. Предсѣдатель совѣта солдатскихъ и рабочихъ депутатовъ Ивановъ». На друкованім бланкеті з печаттю. Чудний документ, що й казати! Але зоставалось тільки подякувати Слуцького за те, що він його мені добув. Слуцький був настільки ласкавий, що запропонував мені завтра вкупі пройти до Коцюбинського***.

На другий день ми зішлись біля будинку колеги Павла Галагана, де раніше містилося Українське військове міністерство, а тепер — «Народний комісаріат військових справ». Над будинком висів червоний прапор, але в куточку, зверху біля деревка були нашиті дві смужки — жовта й блакитна.

Коцюбинський в той день не приймав, і ми звернулись тоді до начальника військової округи чи до якогось іншого високодостойника. Це був молоденький хлопець років 20; він прийняв нас дуже чемно, зважаючи, очевидно, на Л. М. Слущкого з його довгою ассирійською бородою, але сам нічого певного сказати не міг і радив звернутись безпосередньо до Коцюбинського.

Я прийшов на другий день уже сам і став у чергу. Прохачів було дуже багато, і «хвіст» починався ще на вулиці. Після довгої одлиги вдарив морозець, і всі, хто стояв на вулиці, добре померзли. Але не тепліше було і в будинку, давно неоплоному, з побитими подекуди шибками. Я стояв біля двох годин, поки дійшла моя черга. Ніхто не опитував, хто й чого, а просто самі заходили по черзі до покою, того самого, де ще пару тижнів перед тим приймав Жуковський. Нарешті, і я ввійшов до того покою. Передо мною був високий молодий чоловік, з русявою борідкою, в офіцерській шинелі і хутрянній шапці з навушниками, дуже схожий на свою матір В. Ю. Коцюбинську. Я представився, як крайовий комісар Галичини й Буковини, і назвав себе. Коцюбинський дуже чемно попросив мене сісти. Говорив по-українськи. Я коротенько розповів про свою справу, з'ясував через що важно, щоб ліквідація відбулась планово і в порядку, бо треба було впорядкувати справи реквізицій, різних матеріальних претензій, вивезені судові акти і т. ін. Крім того, важно впорядкувати й архів, який матиме велику історичну вагу, а також дати раду з персональним складом. Отже, коли нова влада нічого не має проти, то ми б продовжували наше діло до кінця, коли ж ні, то хай нам скажуть, куди й кому передати справи. «А скільки вам ще треба часу для закінчення?» — спитав Коцюбинський. Я відповів, що не менше як місяць або півтора. «Ну, добре, кінчайте». Тоді я попросив дати дозвіл на письмі, а також дозволити видати служачим платню. Щодо першого, то зразу ж зробив, а щодо платні, то прохав принести показати наші «штати», а тимчасово дозволити видати всім служачим зверху донизу, всім рівно, по 300 карбованців. З тим і попрощались.

Серед моїх служачих наслідки розмови з Коцюбинським викликали велику радість, а у моїх знайомих, кому я розповів, — велике здивування. Між іншим, я розказав про це й Ол. Кн. Лотоцькому, котрий також залишився в Кисві і сидів в хаті пок. Ф. П. Матушевського, дожидаючи своєї долі. Його становище було тим небезпечніше, що він довгий час був генеральним писарем, підписував усі відозви і закони. Він тільки недавно покинув писарство і збирався їхати до Константинограда, де була розташована канцелярія Буковинського губернаторства, за ліквідацією котрого він доглядав з Кисви. Там же перебувала й його родина. Лотоцький згодився зі мною, що Коцюбинський добре знає, хто я, але мовчить про це перед своїми товаришами, не бажаючи наражати мене, як українця, на небезпеку. Отже, він подав мені думку попросити дозволу йому — Лотоцькому — на виїзд до Константинограда, як буковинському губернiальному комісару. В одне з дальших побачень я і заявив Коцюбинському, що так і так: застряв у Кисві Лотоцький, губернiальний комісар Буковини; йому треба їхати до Константинограда, до своєї канцелярії, то дайте офіціальну перепустку й посвідчення. «Який це Лотоцький, — питає, — той що був писарем Центральної Ради?» — «Той самий, — кажу... — Добре, будь ласка, йдіть до моєї канцелярії і скажіть, щоб написали, що Вам треба».

Пішов я до канцелярії. Там уже все прибрано, чистенько, сидять паночки і стукають на машинках, крутяться молоді писарчуки. Раніше тут була канцелярія Військового міністерства і завідував нею матрос Письменний;

сидить, бувало, розвалившись у кріслі, мов китайський мандарин, і нічого в нього не доб'єшся, не допросишся. До мене звернувся один урядовець чи просто писар, запитав, що мені треба? Я сказав.— «Який це Лотоцький, чи не писар Центральної Ради?» Тут я був запнута, але відповів: так, той самий.— «Добре, зараз! Вам на якому бланкові написати, на українському, чи на російському?».— Пишіть уже,— кажу,— на українському». Все зробили, написали, поставили печатку також з українським текстом. Поніс я Коцюбинському на підпис. Несучи, надумався: чи не прохати й собі перепустки на той бік, на лівий берег: може, доведеться тікати, то все краще, як матиму якийсь офіційне посвідчення. Справді, попрохав, кажу, що хотів би поїхати у відпустку на тиждень. Дав мені Коцюбинський і відпустку: так само, як для Лотоцького, написали в канцелярії папірець і мені.

Поводження Коцюбинського щодо мене й Лотоцького було чисто дженгельменське: Слово «Центральна Рада» було в ті дні страшним словом, за приналежність до неї просто розстрілювали без довгих розмов. А тут перед ним член Ц. Ради (я) і генеральний писар! Коцюбинський, як українець, очевидно, не бажав нашого загину й, може, навіть догадуючись, давав нам спосіб рятуватись. Досить було справді якогось натяку з його боку своїм товаришам, і нам був би капут. Але він, видно, цинив також довір'я, з яким ми звертались до нього. Мені потім було невимовно соромно, коли я довідався, що першим кроком української влади, коли вона вступила за допомогою німців до Чернігова, було арештування матері Ю. Коцюбинського, української діячки й удови знаменитого українського письменника. Якийсь комедант арештував її за те, що вона нібито переховувала в себе свого сина — Ю. Коцюбинського! Правда, по телеграмі з Києва її негайно випущено, але цей випадок, безумовно,— чорна пляма на діяльності військової влади Української Народної Республіки.

Примітки

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1992.— №6, 7—8, 10—11, 12; 1993.— № 1—2.

¹ Партеймони (очевидно, від нім. Partei — партія і Mann — чоловік) — тут: члени партії, однопартійці.

** Загальне число жертв, замордованих більшовиками в перші ж дні по здобутті Києва, обчислювано різно: загальнопризнана цифра — коло 5000 людей. Чинні змінювали цю цифру до 2000. Ніякої точної статистики проведено не було, ні тоді, ні пізніше. — Авт.

² Пугач Ісаак Михайлович — член ЦК УНРС і ЦК Селянської спілки, входив до Центральної Ради від Всеукраїнської Ради селянських депутатів. Один з редакторів «Народньої волі» Розстріляний більшовиками в лютому 1918 р. у Києві.

³ Зарудний Олександр (1891—1918) — український есер, член Центральної Ради, з 21 грудня 1917 р. виконував обов'язки генерального секретаря земельних справ. Розстріляний більшовиками в лютому 1918 р. у Києві.

⁴ Коцюбинський Юрій Михайлович (1896—1937) — син українського письменника М. М. Коцюбинського. Член РСДРП(б) з 1913 р. Державний і військовий діяч. Командував радянськими військами, які в січні 1918 р. наступали на Київ. Заступник, а згодом народний секретар у військових справах, у лютому—квітні 1919 р. — член Раднаркому УСРР, з 1920 р. — на дипломатичній роботі.

⁵ Слуцький Л. М. — меншовик, присяжний повірений, гласний міської думи, член виконкому Київської ради робітничих депутатів, входив до секретаріату Центрального бюро професійних спілок Києва.

*** Л. М. Слуцький, як я недавно довідався, уже небіжчик, помер у Києві 1921 або 1922 року. В 1918 р. я мав нагоду йому віддячитись під час якихось часових арештів за Гетьманщини: мені удалось негайно визволити його з тюрми. Він прислав мені після того дуже сердечного, милого листа з подякою. Авт.

VIII.

Залишення більшовиками Києва. Вступ українського війська і поворот української влади.

Большевики, як звісно, пробули в свій перший прихід до Києва дуже недовго — всього три тижні. За цей короткий час вони не змогли ні переробити по-своєму всі суспільні порядки, ні взагалі виявити якусь планову акцію. В усьому видко ще було непевність і неусталеність практики. Але гармидеру встигли наробити багато. Заборонили вживати українські гроші й наказали примусово вимінювати їх на російські. «Націоналізували» банки, себто попросту пограбували. Повідникали сейфи. Та більше поки що обмежувалися погрозами й дрібничковими причіпками. Торгівля відбувалась вільно, якщо де не пограбували крамниць. Вільно торгували книгарні. З газет припинено «Кіевскую мысль» та «Кіевлянина», але «Последніе новости»¹ і навіть «Нова рада» виходили, хоч правда не зовсім регулярно. В «Новій раді» писав свої сміливі статті С. Єфремов. Часами в його хаті сходились земляки, і ті, що ховались по чужих хатах, і ті, що сиділи в себе вдома. Пам'ятаю, застав у нього А. В. Ніковського, Ол. Гн. Лотоцького, В. К. Прокоповича² та інших. Більшість наших старих діячів взагалі залишилась у Києві: діячі Ц. Ради, тікаючи з Києва, не подумали про те, щоб і їх вивезти, принаймні хоч сповістити, що тікають. Ходячи вулицями, я раз у раз зустрічав знайомих. Ми здебільшого робили вигляд, що не знаємо один одного, треба було додержуватись конспірації, щоб якось не потрапити до хижих рук.

Вже в кінці другого тижня перебування більшовиків в Києві стало помітно, що з їхніми справами не все гаразд. Почали ходити якісь неясні чутки про те, що Центральна Рада веде переговори з німцями, що вже заключила з ними мир. Пішовши якось до Коцюбинського по справах свого комісаріату, я не застав його, а в будинку було помітно якусь метушню, знайомий мені з досвіду «евакуаційний настрій». Виходячи, я зустрів дуже стурбованого Нероновича³, який дуже скоро біг вгору по східцях. Я був задоволений, що він мене не пізнав, ми зустрічались з ним в Центральній Раді. Повернувшись додому, я застав гостей: прийшло два солдати, один з них був шофер Ів. Ігн. Красковського (котрий в кабінеті Винниченка зайняв був пост товариша міністра внутрішніх справ)⁴. Він розказав мені, що Красковський перебуває разом з урядом, пробившись до нього вже з-під більшовиків, і що українці вже наступають на Київ і може за тиждень будуть тут. Він сам з своїм товаришем пробився з-під Житомира до Києва, щоб попередити «своїх» про скоріє визволення з-під більшовицького ярма.

Та вже незабаром кожному стало помітно, що большевики довго не вдержаться. Ні я, ні Лотоцький не думали вже виїздити з Києва, щоб бува не потрапити в таке становище, що опинимось справді відрізані від своїх. Большевики почали вже евакуювати Київ. Тепер настав мені клопіт нового сорту: за кілька днів до виходу більшовиків з Києва розійшлася чутка, що вони братимуть закладників. Хтось бачив своїми очима список намічених закладників, і в тому списку ніби стояло і моє ім'я. Всі близькі й знайомі почали мені радити заховатись хоч на ці останні дні, поки большевики не залишать міста. Я послухався, але куди сховатись, до кого? У своїх — це ніяка не схованка; я згадав про свого колегу по службі в Союзі міст Н. В. Луначарського. У нього був власний будинок на тихій Трьохсвятительській вулиці⁵. Пішов до нього. Приймають дуже радо. Особлива зручність тут ще в тому, що недавно покинула дім прислуга, отже, нікого з чужих нема, сама родина Н. В-ча. Тут я й просидів дві доби. Нарешті, не

втримав, пішов додому, хоч ще большевики не покинули міста. Але вже покидали. Коли я увечері пізно прийшов на свою Львівську вулицю, у нас у дворі ніхто не лягав спати. Всі чоловіки були мобілізовані й стерегли будинок. По сусідніх дворах те саме. Майже цілу ніч ніхто не спав, так наче на Великдень. У всіх піднесений, радісний настрій. Ті самі, що тишились в перші дні з приходу большевиків, тепер скрегочуть проти них зубами. А з Шулявки, з Бібіковського бульвару⁶ доноситься непереривний шум, риплять вози, стукають колеса: то відступають большевицькі обози. Раз по раз чути постріли. Але це нікого не бентежить: оця нічяна стрілянина, без цілі, просто, мабуть, у повітря, тяглася весь час перебування в Кисві большевиків, і до неї всі звикли. Я прилучився до компанії вартуючих. І ось відігрався характерний інцидент. До сусіднього дому з вулиці прийшли три солдати і почали когось шукати, казали, що мають арештувати. Зараз же збіглась юрба людей з усіх сусідніх дворів і з нашого, які ухопили тих солдатів, затягли в якийсь льох, як почали їх бити і ледве живих замкнули в льоху, щоб напотім здати владі. Били їх так, наче кожен мстився за свою власну кривду. Взагалі большевики в свій перший прихід не встигли залякати, стероризувати людинність. Всім киянам, мабуть, пам'ятна оборона редакції «Нової ради», властиво, того двору, де вона містилась на Інститутській вулиці: мешканці того двору два дні одбивали напад большевиків, поробивши собі прикриття з великих сувоїв редакційного паперу й стріляючи з-поза них з рушниць. Большевики стріляли також з рушниць і навіть з кулемета, але не змогли нічого вдіяти, а тим часом довелось їм самим утікати.

Зішло сонце. Большевиків уже не було в місті. Видався гарний весняний день. Кияни висипали на вулиці, веселі, радісні, але переможців ще не було. Вони не являлись цілий день, і місто прожило цей день без усякої влади. Горожани самі охороняли свої будинки й спокій у місті, і скрізь було тихо. Тільки на другий день увійшов до Києва український відділ, що посувався в авангарді німецьких військ, під командою ген. Присовського⁷ й С. Петлюри. Вхід його обернувся в урочисту українську маніфестацію. Українці входили з боку Лук'янівки, отже, якраз нашою Львівською вулицею. Години біля 9-ої ранку я вийшов з дому разом з жінкою й однією панею, що мешкала у нас в той час. Вдовж вулиці вже стояли галицькі січові стрільці, молоді веселі хлопці. Видко, дожидали приїзду свого начальства. Сміються, жартують, раз по раз зривається гуртова пісня. Ми пішли помалу в напрямку до Сінної площі, коли бачимо, доганяє нас велике чорне авто, всі вітають його криками «Слава!» Оглянулись — аж в ньому сидить Петлюра, а з ним якісь військові. Жінка замахала йому хусткою, він зупинив авто, виліз, і ми всі сердечно розцілувались з ним, як на Великдень, вітаючи в його особі наше визволення. Я спитав: «А де ж німці?».— «А то спитайте Жуковського, він іде з ними!».— Я побачив, що між Петлюрою, що брав тепер участь в боротьбі як доброволець, як партизан, і між Жуковським, що був офіціальним військовим комендантом від уряду У. Н. Р., існує якийсь антагонізм. «Ну, Дмитро,— додав Петлюра, іменуючи мене по нашій старій товариській звичці просто по йменню,— піде тепер реакція, побачите!».— Але довго балакати було ніколи. Петлюрі треба було поспішати на Софійську площу, де мав бути урочистий парад. Він поїхав далі, та й ми почимчикували до св. Софії. Тут же познайомився я з молодим начальником січових стрільців д. Коновальцем⁸, що їхав разом з Петлюрою.

Прийшли ми на Софійську площу. Повно народу. Багацько дам з квітками. В соборі йде молебень. Радісно гудуть дзвони. А за Дніпром ще

б'ють гармати, здається, так близько, десь тут біля нас: це українці переслідують утікаючого ворога. З собору виходить урочиста процесія на чолі з єпископом, співає величезний хор. А від Михайлівського монастиря показуються українські вояки. Народ зустрічає їх овацією, жінки закидають квітками, кожен вояк дістає по квітці, заплітає її за гудзик, стромляє в дуло рушниці... Заквітчують гармати, виносять звідкись цілі вазони квіток і ставлять на гарматні лафети. І де набрали стільки живих квіток, ціле море! Крики «Слава! Слава українському війську! Хай живе Україна!» несуться по цій площі. Та ось якось вгамувалося. Військо вишикувалося навкруги, почався молебень. І якийсь дивно зливаються в одно звуки співу, величаве гудіння дзвонів по всіх церквах і гук гармат за Дніпром. На все те дивиться великий гетьман і вказує своєю булавою туди за Дніпро, немов говорить: «Женіть їх! Щоб ні ноги їх більше тут не було!». Скінчився молебень, проспівано многоліття українському воїнству, покроплено свяченою водою. Починається парад, усі частини українського війська дефілюють під звуки маршу перед своїм отаманням. Кожну частину юрба бітає радісними вигуками, і знов летять квітки. Одна батарея веде за собою групу полонених большевиків, мов римляни під час своїх триумфів. Ідуть, похиливши голови, кілька обідраних солдатів, пара матросів, якийсь в цивільному. Шкода їх як людей, але ж це — люті вороги, різали наших, не жалюючи... В цей день український Київ святкував свою перемогу, своє свято. Жиди всі поховались, ані одного на вулицях, та й москалів не густо, і ті скося зиркають на українське свято, це ж кінець отій «сдиній неділимій!» На другий день почали входити до Києва німці.

Українського уряду ще не було, а його дожидали з великою нетерпеливістю. Всі сподівались від нього нових слів, нових діл. Всі думали: що навчений досвідом він не повторюватиме давніх помилок, покине свою утопічну політику і візьме твердий реальний курс, почне будувати міцну державу Українську під захистом могутчих союзників. Це був момент, подібний до часів проголошення Української Народної Республіки в листопаді 1917 року: як і тоді, так і тепер громадянство поклало великі надії на молоду Українську державу, а авторитет українського уряду стояв високо під враженням Брестського миру і вигнання большевиків. Щодня приходили вісті про очищення Лівобережжя: українське військо, побільшене численними добровольцями, йшло попереду, з боєм одганяло большевиків, а слідом за ним посувались німці й закріплювали здобуті терени. Але есерівський уряд не виправдав надій, які на нього покладались, бо не міг плигнути вище своєї голови. Коли, нарешті, показалися в Києві Голубович з своїми міністрами, а за ними й Грушевський з Малою Радою та заспівали свої старі пісні, то громадянство побачило, що нічого нового не буде, а все піде по-старому, по тому, що вже довело до січневої катастрофи. Мала Рада і на вигнанні, у вагонах, зайнята була своєю революційно-соціалістичною творчістю й понаписувала низку законів: і земельний (на основі скасування приватної власності), і про восьмигодинний робочий день, і про монополізацію промисловості, і про співробітництво «рад солдатських, робітничих і селянських депутатів» з органами місцевої самоуправи, нарешті, про новий поділ України на «землі» замість губерній. Не думали тільки про одне: як би досягти того, щоб влада Української Народної Республіки була владою, а не фікцією, щоб спиралась на якусь реальну силу, а не на паперові декларації та резолюції... Дуже мало думали також і про те, що прихід на Україну австро-німецького війська та взяті на себе по договору в Бресті зобов'язання перед Центральними державами також дечого вимагають.

Але про це все ніхто з кругів Грушевського-Голубовича, очевидно, не думав. Спочатку тримали себе як триумфатори, і справді, перші дні всі ми, що залишались у Києві, радісно їх вітали. Пам'ятаю засідання Центральної Ради, на якому делегати з Бреста Любинський⁹, Севрюк і Левицький¹⁰ здавали справу й читали текст договору. Треба віддати справедливість цим молодим людям, властиво, Севрюкові й Любинському, бо участь Миколи Левицького мала більш декоративне значення, вони вив'язались з свого завдання дуже непогано і заімпонували навіть таким досвідченим дипломатам, як граф Чернін (див. його спомини)¹¹. За допомогою Мик. Василька¹² брестський договір було уложено в дуже вигідних для України формах, треба було тільки вміти його використати. Отже, Любинський, який виконував обов'язки міністра закордонних справ і робив доклад, зустрів цілком заслужене одобрення.

Незабаром по повороті до Кисва українського уряду пішли розмови про зміну кабінету і про вступ до уряду людей «поміркованого» напрямку — мали на увазі есефів, бо правіше од них думка керуючих українських кругів не сягала. Одного разу розійшлась чутка, ніби я маю стати на чолі уряду, і до мене зараз же прибіг старенький румунський генерал Коанда, що переховувався за большевиків, а тепер звідкись виринув. Він прочув про це і хотів зразу зав'язати зі мною відносини. Але я запевнив його, що сам перший раз про таку комбінацію чую. В дійсності мені пропоновано було портфель міністра освіти, але я не міг його взяти, бо вже давно одійшов од справ народної освіти і не вважав себе за фахівця в цих справах. Кабінет зреформувався таким способом, що до нього ввійшли чотири есефи на другорядні ролі*. Міністром внутрішніх справ зробився покійний Мих. Ткаченко, людина дуже шира й рішуча, добрий український патріот. На жаль, в тодішніх ненормальних умовах без пуття змарнувалися його добрі прикмети.

Петлюра мав рацію, коли при своїм вступі до Києва сказав, що тепер наступас реакція. Дійсно, наступала реакція, і цю реакцію треба було використати для скріплення молоді Української держави, не лякаючись самого слова. Бо само по собі те слово «реакція» має лиш умовне значення, дивлячись по тому, проти чого повстає реакція і що собою заміняє. Якщо під час нормального розвитку держави, коли життя йде вперед, поліпшуючи й удосконалюючи форми політичних і соціально-економічних відносин, раптом під впливом тих чи інших чинників уряд починає гальмувати цей поступовий хід, скасовувати нові форми громадського ладу й вертатись до старих, пережитих — це буде реакція шкідлива. Але коли після захоплення утопійними гаслами, максимальними програмами й демагогічною практикою починається серед громадянства протверезіння, знеохочення до політики авантур і експериментів, а натомість прокидається бажання спокою, ладу, мирного впорядкування відносин і здорової продуктивної праці — це реакція здорова, і цю реакцію розумні й далекосяглі політики повинні використати й знайти такий середній шлях напрямку державного будівництва, яким можна якнайшвидше дійти до скріплення влади, до консолідування громадських сил, до зміцнення зовнішнього й внутрішнього становища держави. Власне, такий момент здорової реакції переживало громадянство на Україні після повороту Центральної Ради до Кисва. Переживали його й широкі селянські маси. Середнє селянство, статечні господарі-хлібороби заворушилися і підняли голову. Вони хотіли добитись права, щоб і їхній голос було чути, коли вирішувались важніші питання соціально-економічного життя, особливо в справі земельній. Вони пішли цілком легаль-

ною дорогою. Вже 25 березня 1918 р. відбувся в Лубнах хліборобський з'їзд, організований партією хліборобів-демократів¹³. На цей з'їзд зібралось понад 2000 хліборобів з шести північних повітів Полтавщини. Щоб забезпечити змогу спокійно провадити роботу й обмірковувати свої справи, довелось оберігати помешкання з'їзду узброєною вартою з молодих парубків, синів хліборобів. З'їзд вибрав делегацію з 200 селян-хліборобів, які мали передати Центральній Раді постанови з'їзду. Делегація вирушила до Києва під проводом відомого українського діяча на Полтавщині Сергія Шемета¹⁴. Вона явилась перед Центральною Радою, але проф. Грушевський не допустив, щоб її вислухано перед загальними зборами Ради, і тоді відбулась тільки нарада деякого з делегатів із представниками фракцій Центральної Ради. А бажання хліборобів були, властиво, дуже скромні. Вони зводились до того, щоб Центральна Рада переглянула свій земельний закон, щоб допустила в свій склад представників від хліборобів та щоб призначила нові вибори до Українських Установчих Зборів, бо ті, що відбулися під час большевицької навали, пройшли в хаотичному стані й дали дуже непевні наслідки: обібрано було багато большевиків і взагалі ворогів української державності. Одначе делегація нічого не добила, ні від Центральної Ради, ні від міністрів. Пам'ятаю, про це з обуренням оповідав на зборах громади есефів С. П. Шелухин, тоді міністр судових справ. Делегація заходила й до нього, і до В. Прокоповича, обом вона казала, що селяни їм довіряють, вважають їх за «своїх» міністрів і просять залишатись на їхніх постах.

Та розчарувались не одні селяни-хлібороби. Скоро по повероті української влади почали прибувати до Києва наші емігранти, а за ними й земляки-галичани^{**}. І ті, і другі, коли приходилось балакати з ними й запитувати про їхні вражіння від української державності, відповідали не дуже весело. Несолідність, брак якогось плану й системи в державній роботі, безпорадність уряду, неважаючи на зусилля окремих одиниць, неуміння налагодити відносини з німцями — це все яскраво кидалось їм, людям свіжим, у вічі. Взагалі в офіціальних українських сферах приймали німців дуже сухо, як окупантів, а не союзників. Ніхто не дбав про якесь зближення, товариські сходини, інформацію. Німці попадаючи до Києва, столиці України, думали зустрінути українців, але ніде їх не знаходили, окрім як в урядових інституціях. Тимчасом російські, жидівські, польські круги робили все можливе, щоб зблизитись, зійтись, інформувати німців, і можна собі уявити, як вони інформували їх про Україну та її молоду державність! Надзвичайна сухість і черствість у відносинах — ця характерна особиста риса проф. Грушевського, скільки я його знаю з 1904 року, наче задавала тон відношенню українського уряду й офіціальних сфер до німців — військових, цивільних, урядовців, журналістів, які почали приїздити до Києва. Ніякого прийняття, ніяких зустрічей і відносин поза чисто офіціальними справами. Тимчасом неукраїнське «товариство» Києва робило якраз навпаки і «обробляло» німців, як тільки можна.

Ця сухість і холодність відносин виявилась і при зустрічі дивізії синьожупанників¹⁵, яка прибула до Києва. Поза офіціальним парадом перед будинком Центральної Ради — нічогосінько. Ніхто не зацікавився гостями, ніхто не запросив їх на якесь прийняття, взагалі ніхто не зацікавився нашими козаками, що так мріяли про Київ, про рідний край, про свою державу, що, мов на крилах, летіли, щоб швидше потрапити в серце України, у вимріяний в довгій неволі золотoverхий Київ. Більше того, як мені потім оповідали самі синьожупанники, команда дивізії не могла добитись від міністра Жуковського, щоб їм видавали продукти, положені за статутом,

щоб одвели якесь людське помешкання! А яке це було чудове військо! Коли я перший раз, вийшовши з дому, побачив як машерували полки за полками, розтягшись вздовж цілої Львівської вулиці, всі, як один, молодці, в синіх жупанах і високих козацьких шапках, прекрасно узброєні, з бадьорим виглядом, мені здалось, що я бачу якийсь чудовий сон, що передо мною воскресла стара козацька Україна, і тепер я відчув, що дійсно маємо державу, коли маємо таке прекрасне військо! Але коли нашим козацтвом не зацікавилися ті, що повинні були оточити їх якнайбільшим теплом і увагою, то зате звернули на їх свою увагу всі ворожі до української державності елементи, в першій лінії большевики. Вони кинулися агітувати серед козаків: раз у раз доводилось бачити імпровізовані мітинги десь на Сінному або Галицькому базарі; юрба обступила козака-синьожупанника й якогось жидка, що сперечаються між собою, а люди слухають. Але козаки держались твердо і самі являлись добрими контрагітаторами, та, на жаль, мало де знаходили вони собі моральної піддержки.

На цю самотність наших козаків звернула увагу громадка членів Українського клубу й почала запрохувати декого з видніших діячів з-поміж старшин і козаків (про яких ми довідалися від тих членів Союзу визволення України¹⁶, які прибули до Києва) на товариські сходини до клубу. Тут знайомились між собою й обмірковували план організації культурно-просвітньої роботи й розумних розваг серед козаків. На жаль, події скоро розвинулись так, що ніколи було думати про розваги.

Приїхав до Києва Микола Василько, відомий український діяч на Буковині й член австрійського парламенту. Він зайшов подякувати мені за охорону дібр його брата на Буковині, коли я сидів там у Чернівцях. Я думав, що то його власні маєтки (головно — ліс) і з поваги до українського діяча, про котрого я так багато чув, ужив усіх заходів, щоб оберезити його маєток од знищення й розграбування. Тепер ми вперше познайомились. Д-ій Василько переказав мені про те розчарування з українських державних і політичних діячів, яке панує серед німецьких і австрійських кругів. Треба було заключати різні торговельні договори, обмірковувати складні економічні питання, і українські міністри та політики були в них як діти. Один М. Порш тільки імпонував німцям в ділових переговорах своїм знанням, умінням розбиратись в справах і взагалі солідністю. Боляче було за український уряд і за Українську державу чути всякі анекдоти, які ходили серед громадянства про різні випадки й непорозуміння у відносинах наших урядових «кіл» з союзниками.

Між іншим дуже скоро по повороті уряду почали ходити чутки, що його становище взагалі дуже хистке, що має статись якийсь переворот: про це на початку квітня говорили в Києві зовсім одверто. З другого боку, ширились чутки, ніби німці, зневірившись в здібності українського соціалістичного уряду витворити якийсь державний лад, хочуть поділити Україну з австрійцями на два генерал-губернаторства — Київське й Одеське. Не знаю, яка була реальна підстава для цих чуток, але вони вперто ходили серед громадянства й ще більше підривали авторитет уряду Голубовича. Пізніше я довідався, що дійсно такий проект поділу України існував серед союзників.

Зв'язок з провінцією наладжувався дуже слабо. На ґрунті бездіяльності й фактичної одірваності уряду від життя на місцях почали виникати такі з'явища, як спроби деяких великих землевласників (і на Правобережжі і на Лівобережжі) самим порозумітись з німцями, помимо українського уряду, щодо охорони своїх маєтків й відшкодування за пограбування селянами поміщицького майна зимою 1917—18 років. А в деяких місцях з ініціативи

декого з землевласників почали організовуватись самочинні озброєні відділи, зложені з усяких пройдисвітів і всякої наволочі, котрі почали силою стягати з селян т. зв. контрибуції, не тільки повертаючи дійсно захоплене й пограбоване майно, але забираючи в селян ще їхній власний інвентар і великі грошові окупі¹⁷. Діяльність цих «карних експедицій» супроводилась усякими гвалтами й насильствами. Так утворилось дивне становище: в Києві сидів уряд, який проголошував соціалізацію, а на місцях грасували¹⁸ карні експедиції й стягали з селян відшкодування на користь поміщиків! Німцям же йшло тільки про те, щоб забезпечити себе хлібом згідно умови в Бресті, бо потреба в хлібі і взагалі в продуктах багатой України й спонукала їх головню до Брестського миру. Це був в повнім розумінні слова *Brotfrieden*¹⁹ для Центральних держав, населення котрих стогнало від голоду.

Взагалі увесь період від повороту Центральної Ради до Києва відчувався цілим громадянством, українським і неукраїнським, за якийсь перехідний час; всі дожидали якихось рішучих змін, якогось виходу з того закутка, куди загнали країну верховоди політичного життя, що не вміли збагнути духу часу й зорієнтуватись в нових обставинах і умовах.

¹ «Последние новости» — політична, наукова, літературна громадська й комерційна щоденна газета, яка виходила в Києві з 1906 р. по 1919 р. двома випусками — ранковим та вечірнім.

² Прокопович Вячеслав Костянтинович (1881—1942) — громадський і політичний діяч, педагог, публіцист, історик, входив до складу ЦК УПСФ, у 1917 р. обраний до Київської губернської земської управи, член Центральної Ради й Малої Ради, міністр освіти в Раді Народних Міністрів УНР. З травня 1920 р. — голова Ради Міністрів УНР, згодом — емігрант.

³ Неронович Євген Васильович (1888—1918) — політичний діяч, член УСДРП, входив до Центральної Ради та Малої Ради, в березні 1918 р. був народним секретарем у військових справах. 24 березня 1918 р. був заарештований, а 25 березня розстріляний загоном О. Шаповала в с. Великі Сорочинці на Полтавщині.

⁴ Красковський Іван Гнатович (1880—?) — політичний діяч, історик, член Центральної Ради. В 1917 р. — губернський комісар на Тернопільщині, з 8 вересня 1917 р. — на посаді товариша генерального секретаря внутрішніх справ, в уряді В. Голубовича — міністр внутрішніх справ. В листопаді 1917 р. направлений на Південно-Західний фронт для укладення договору про перемир'я. З 1920 р. працював в університеті в Мінську, в 30-х роках репресований.

⁵ Трьохсвятительська вулиця — нині вулиця Героїв революції.

⁶ Бібиковський бульвар — (названий за прізвиськом київського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова) — нині бульвар Тараса Шевченка.

⁷ Присовський Адам — генерал, командир Окремого Запорізького загону, який наступав на Київ наприкінці лютого 1918 р. Після взяття Києва його було призначено губернським військовим комендантом.

⁸ Коновалець Євген (1891—1938) — полковник армії УНР, командир полку січових стрільців, за Директорії — командир корпусу січових стрільців, з 1922 р. — емігрант.

⁹ Любинський Микола Михайлович (1891—193?) — політичний діяч, член УПСР, член Центральної Ради і Малої Ради. В листопаді 1917 р. був посланий на Румунський фронт для укладення перемир'я, входив до складу делегації УНР на мирних переговорах у Бресті. З 14 березня 1918 р. — керуючий управлінням Міністерства закордонних справ. В 30-х роках репресований.

¹⁰ Левітський (Левитський, Левицький) Микола Григорович (1880—1935) — поручик, входив до УСДРП, член Центральної Ради від УГВК, у листопаді 1917 р. посланий на Румунський фронт для укладення перемир'я, був у складі делегації УНР на мирних переговорах у Бресті, в 1919—1920 рр. — на дипломатичній роботі, згодом повернувся на Україну. В 1929 р. репресований. Помер у концтаборі в Красноярському краї.

¹¹ Чернін Отткар (1872—1932) — австрійський політичний діяч, граф, у 1916—1918 рр. — міністр закордонних справ Австро-Угорщини, очолював делегацію цієї країни на мирних переговорах у Бресті.

¹² Василько Микола (1868—1924) — громадський і політичний діяч Буковини, посол у віденському парламенті (1898—1918), один з організаторів Української Національної Ради в Львові (1918), дипломатичний представник ЗУНР у Австрії (1918—1920), посол УНР в Німеччині й Швейцарії (1920—1924).

* С. Шелухін — на юстицію В'ячеслав Прокопович — на освіту, Ів. Фещенко-Чопівський — на торгівлю і Ол. Лотоцький — на державний контроль. — Авт. (Шелухін Сергій Павлович (1864—1938) — політичний і громадський діяч, юрист, член Центральної Ради,

входив до УПСФ, з 15 січня 1918 р. його було обрано одним з 8 генеральних суддів УНР, в уряді В. Голубовича — міністр судових справ, за Директорії — міністр юстиції (1919). З 1920 р. — емігрант. Феценко-Чопівський Іван Андрійович (1884—1952) — інженер, член УПСФ, входив до Центральної Ради і Малої Ради, в лютому 1918 р. — міністр торгівлі і промисловості, за Директорії — міністр народного господарства (1919). Заарештований радянськими органами у Катовицях в 1945 р. Помер у концтаборі, в Карелії).

¹³ Українська демократично-хліборобська партія заснована в Лубнах (Полтавщина) у травні 1917 р. Установчий з'їзд відбувся 29 червня 1917 р. Програму партії склав В. Липинський. Домагалася самостійності України, збереження приватної власності на землю і передачі її селянам за викуп. За Директорії була на нелегальному становищі. В еміграції у 1921 р. припинила своє існування.

¹⁴ Шемет Сергій (1875—1957) — громадський і політичний діяч, інженер, один із засновників демократично-хліборобської партії. Особистий секретар П. П. Скоропадського. З 1919 р. — емігрант.

** Приїхали д-р Дм. Донцов, д-р В. Панейко, Михайло Залізняк, Волод. Степанківський, пізніше трохи А. Жук. — Авт. (Донцов Дмитро (1883—?) — публіцист, політик, спочатку входив до складу РУП і УСДРП, згодом голова СВУ (1914), член головної управи демократично-хліборобської партії, ідеолог українського націоналізму; Панейко Василь (1883—1956) — громадський і політичний діяч, журналіст, в 1919 р. державний секретар закордонних справ ЗУНР. Емігрант; Залізняк Микола (1880—1950) — громадський і політичний діяч, входив до СВУ, очолював закордонний комітет українських соціалістів-революціонерів, в 1914—1918 рр. вів публіцистичну й видавничу роботу у Відні, пропагуючи ідеї української державності серед військовополонених—українців та галицьких січових стрільців, брав участь у мирних переговорах у Бресті. В 1919—1920 рр. — посол УНР у Фінляндії, згодом — у Відні. В 1945 р. був заарештований радянськими органами й засуджений на 15 років, помер у тюрмі; Степанківський Володимир (1885—1957) — громадський і політичний діяч, журналіст, член РУП—УСДРП. З 1907 р. — у Швейцарії, заснував там Українське бюро і сприяв поширенню інформації про Україну. 1918 р. короткий час перебував в Україні, згодом знову емігрував до Швейцарії. У середині 20-х років виїхав до США; Жук Андрій (1880—1968) — громадський і політичний діяч, член РУП—УСДРП, один з засновників СВУ (1914—1918), згодом перебував на дипломатичній службі. З 1930 р. — у Львові, з 1940 р. — у Відні.

¹⁵ Дивізія синьожупанників сформована з військовополонених-українців у таборах Німеччини. Названа так через форму синього кольору. В середині березня 1918 р. переведена до Києва, розброєна німецькими властями і розформована.

¹⁶ СВУ — Союз визволення України — політична організація українських емігрантів з Росії (1914—1918) в Австро-Угорщині і Німеччині. Відстоювала незалежність України у вигляді конституційної монархії з демократичним устроєм. Розгорнула широку видавничу діяльність та активну роботу серед військовополонених-українців. Припинила своє існування в 1918 р.

¹⁷ Окупи (від польськ. okup) — викуп.

¹⁸ Грасувати (від польськ. grasować) — розбійничати.

¹⁹ Brotfrieden (від нім. Brot — хліб, Frieden — мир) — хлібний мир. Вислів належить О. Черніну — міністру закордонних справ Австро-Угорщини.

В. А. Смолій (Київ), В. М. Ричка (Київ)

УГОДИ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ УКРАЇНИ З МОСКОВСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ (1654—1764 рр.) ОЧИМА ПРАВОЗНАВЦЯ

Книга, яка пропонується увазі читачів «Українського історичного журналу», являє собою унікальний компендіум* історико-юридичних даних про правничий характер відносин між Україною та Московією у другій половині XVII та у XVIII ст. Вона належить перу визначного, проте майже невідомого широкому читачьому загалу українського вченого й політичного діяча А. І. Яковліва (1872—1955 рр.). Це ім'я годі шукати в енциклопедичних довідниках чи на сторінках інших наукових видань, що вийшли в світ у радянській Україні протягом останніх семи десятиріч. Ще донедавна його припорошені пилом праці надійно зберігалися за замками спецкнигосховищ. Вони були важко доступними навіть для вузького кола фахівців.

Життєвий шлях А. І. Яковліва розпочався 11 грудня 1872 р. у м. Чигирині. Майбутній учений виріс у багатодітній сім'ї провінційного, не-

великого достатку чиновника. Середню освіту хлопець здобув у Київській духовній семінарії, яку блискуче (з дипломом першого ступеня) закінчив 1894 р. Відтоді працював чотири роки вчителем міської школи в Черкасах. У 1898 р. А. І. Яковлів вступив на юридичний факультет Дерптського (нині м. Тарту) університету. Здібного студента помітив відомий у наукових колах професор, пізніше академік, М. А. Дьяконов. Саме він заохотив юнака до вивчення історії західноруського й українського права. А. І. Яковлів з ентузіазмом взявся за цю справу. Він подовгу й напружено працює в архівосховищах та книгозбірнях Варшави. На основі зібраних матеріалів під керівництвом М. А. Дьяконова написав дипломну роботу «Черкаський повіт у XV—XVI ст.», яка дістала схвальну оцінку. І, либонь, саме тому молодому вченому запропоновано було залишитися при університеті (після його закінчення у 1902 р.) для підготовки до здобуття професорського звання. Однак через ряд обставин він не зміг скористатися з цієї принадної пропозиції й повернувся до Києва.

У 1904 р. А.І. Яковлів складає державні іспити в Київському університеті св. Володимира і, одержавши диплом, поступає на державну службу. Він обіймає різні посади в судових установах, служив у Київській Казенній палаті, водночас продовжуючи свої наукові студії з історії українського права. Результати його досліджень були обнародовані, зокрема, на сторінках щомісячника «Україна» (створеного 1907 р. на основі популярного часопису «Киевская старина») й такого видання, як «Известия Киевской Городской Думы». А.І. Яковлів обирається членом Українського наукового товариства і членом управи київської «Просвіти»¹. В 1908 р. він залишив державну службу і перейшов до адвокатури. З 1910 р. був помічником юрисконсульта, а згодом і юрисконсультом Київської міської управи. Водочас викладав основи права й законодавства у комерційних школах м. Києва.

У 1917 р. на гребені революційних подій вчений організовує Товариство українських адвокатів і стає одним з фундаторів Українського юридичного товариства у Києві. Від української адвокатури А. І. Яковлів як її делегат взяв участь у роботі Всеукраїнського національного конгресу, на якому був обраний членом Української Центральної Ради від м. Києва. Весною наступного року його призначено директором канцелярії Центральної Ради. У січні 1919 р. А. І. Яковлів отримує посвідчення голови надзвичайної дипломатичної місії УНР у Бельгії та Голландії з повноваженнями на укладення фінансово-економічної угоди між урядом України і Амстердамським банком². Відправившись за місцем призначення, він через відомі обставини змушений був незабаром розпочати життя емігранта.

Як і більшість інших українських інтелектуалів, що опинилися на чужині, А. І. Яковлів після кількарічних поневірянь опиняється у Празі, де восени 1921 р. почав діяти Український вільний університет. У 1923 р. вченого прийняли на посаду доцента кафедри цивільного процесу на факультеті права й суспільних наук. У 1926 р. за працю «Цивільний процес» А. І. Яковліву було присвоєно звання надзвичайного професора. Незабаром у науковій періодиці з'являються його статті, присвячені аналізу договірних стосунків гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем³, а також низка історико-юридичних етюдів про місце так званих копних судів у системі судочинства на Україні за часів Литовсько-Руської держави⁴. На підставі цього доробку А. І. Яковліву в 1929 р. було присвоєно звання звичайного професора. У 1930—1931 і 1945 роках він обирався ректором Українського вільного університету у Празі. Після закінчення другої світової війни А. І. Яковлів переїздить на мешкання до

Бельгії, а пізніше (з 1952 р.) оселяється у Нью-Йорку, де й завершується його земний шлях⁵.

Велика й різноманітна творча спадщина вченого. Назвемо з неї хоча б такі дослідження, як «Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV—XVI в.» (Прага, 1929.— 81 с.); «Das Deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das Ukrainische Recht im 16—18 Jahrhundert» (Leipzig, 1942.— 220 S); «Нові джерела кодексу «Правъ, по которымъ судится Малороссійській Народъ» (Прага, 1944.— 9с.); «Основи конституції У. Н. Р.» (Нью-Йорк, 1964.— 63 с.). Цікавою є й публіцистика А. І. Яковліва, зокрема, публікація про загибель С. Петлюри. Вчений-правник був присутній на судовому процесі над убивцею колишнього головного отамана УНР, знайомився з матеріалами слідства, що дало йому змогу скласти власне враження про обставини та характер цієї трагедії.

Частина творчого спадку А. І. Яковліва ще не опублікована. Ознайомлення з ним широкого читацького загалу, безперечно, дасть можливість розкрити нові, ще не відомі грані таланту вченого й громадсько-політичного діяча.

Проте найбільш цікавим, на наш погляд, є вміщене тепер у нашому журналі монографічне дослідження А. І. Яковліва «Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках», опубліковане у Варшаві як XIX том «Праць» Українського наукового інституту. У цій книзі на основі історичних джерел автор розглядає всі договори, укладені між Україною та Московією, починаючи з угоди 1654 р. до часу повної ліквідації автономії України. А. І. Яковлів провів ґрунтовний юридичний аналіз цих документів і переконливо показав, як московський уряд крок за кроком домагався обмеження прав України. Чи не найбільше місце відводиться в книзі договірним стосункам Б. Хмельницького з Московією. І це зрозуміло, адже договір 1654 р. був основним юридичним актом, який визначав правові відносини між Україною та Московською державою впродовж тривалого часу.

Однією з основних ідей книги А. І. Яковліва є ідея про повноцінність Української держави, що виникла в результаті подій Визвольної війни XVII ст. Вона мала свою територію, населення, судову владу і юридичні норми, військо та фінанси, господарство й органи адміністративного управління. Не випадково А. І. Яковлів правомірно розглядав договір 1654 р. «двобічним актом виявлення волі двох рівноправних сторін». На його думку, у Переяславі тоді не сталося приєднання України до Московської держави. Договір 1654 р. лише незначною мірою обмежив зовнішню незалежність України й зовсім не торкнувся її внутрішньої автономії. По суті, це означало, що й царський уряд визнавав Україну як незалежну державу «з окремими від Москви господарською системою й політикою, самостійними торговельними шляхами, закордонними ринками збуту й привозу; ... між Україною та Московією існував державний кордон, прикордонні митниці (до 1754 р.), збиралося мито з московських купців нарівні з чужоземними, а з другого боку, заборонялося українцям вільно торгувати в Московській державі».

Слід мати на увазі, що угоду 1654 р. було проголошено як договір «вічний». Проте, як зауважив А. І. Яковлів, його юридична сила була дійсною лише на час гетьманування Б. Хмельницького. Після смерті останнього його наступники щоразу укладали нові договори між Українською державою (Військом Запорозьким) і московським царем. Ці угоди вбирали в себе власне основний договір, тобто «Статті Богдана Хмельницького», і нові, додаткові статті. Автентична редакція «Статей Богдана Хмельницького» після кончини цього гетьмана була, як доводить учений, прийнята й

підтверджена лише один раз — за гетьманування Івана Виговського. Та вже при обранні на гетьманство Юрія Хмельницького у жовтні 1659 р. московському урядові вдалося провести для затвердження сфальсифікований текст договору 1654 р. Відтак, починаючи з Юрія Хмельницького, всі наступні гетьмани присягалися дотримуватися саме цієї, сфабрикованої угоди⁶.

Книга професора А. І. Яковліва розкриває читачеві справжній зміст і характер договорів гетьманів І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського з московськими царями. Ретельно зіставляючи й аналізуючи тексти цих документів, учений показує динаміку їх змін, напрям яких залишався одним і тим самим — до поступового, але неухильного обмеження автономних прав України. Особливе місце у системі заходів царизму щодо цього займали, на думку А. І. Яковліва, ті з них, які були прийняті в часи правління Петра I і Катерини II. Внаслідок їх автономія Української держави була знищена.

Сподіваємося, що публікація праці А. І. Яковліва «Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках» зацікавить не тільки науковців, а й широкий читацький загал. Безперечно, вона стане в пригоді викладачам історії України у школах і вузах, яким нині так бракує об'єктивних, науково вивірених навчальних посібників.

Текст книги А. І. Яковліва друкується з незначними редакторськими втручаннями, зумовленими вимогами сучасного українського правопису. Авторські посилання на джерела та літературу (крім тих, що містяться безпосередньо в тексті книги) не зберігаються. Наприкінці кожної подачі цього матеріалу вміщуються наші примітки.

* Компендіум (від лат. *compendium* — скорочення) стислий виклад основних положень якоїсь науки, дослідження.

¹ Див.: Український вільний університет в Празі в роках 1921—1931.— Прага, 1931.— с. 85.

² Центр. держ. арх. вищих органів влади і управління України, ф. 4438, оп. 1, спр. 6.

³ Див. Яковлів А. Договір гетьмана Б. Хмельницького з Москвою 1654 р. // Ювілейний збірник Всеукраїнської Академії Наук на честь акад. Д. І. Багалія.— К., 1927.— Т. 1.— С. 580—615; Яковлів А. «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 року // Ювілейний збірник Всеукраїнської Академії Ндук на честь акад. М. Грушевського.— К., 1928.— Т. 1.— С. 179—184.

⁴ Яковлів А. До питання про генезу копних судів на Україні // Життя і право.— 1928.— С. 1—12; Яковлів А. Околиці (округи) копних судів на Україні // Там же.— 1929. С. 5—19; Яковлів А. Копні суди на Україні // Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі, присвячений панові президентові чеськословенської республіки проф. др. Т. Г. Масарикові для вшанування 80-х роковин його народження.— Прага, 1930.— Ч. 2.— С. 150—173.

⁵ Див.: Енциклопедія українознавства.— Париж; Нью-Йорк, 1984.— Т. 10.— С. 3966.

⁶ Див.: Яковлів А. «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 р.— С. 179—184.

Українсько-московські договори в XVII— XVIII віках

I ДОГОВІР ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО РОКУ 1654.

Договір гетьмана Б. Хмельницького з московським царем, так званий «Переяславський договір», в історії України мав першорядне значення, бо він розпочав нову добу — співжиття України з Московською державою на певних умовах, що продовжувалась цілих 110 років (1654—1764) і закінчилась позбавленням України гарантованих договором прав і вольностей та повною її інкорпорацією. Договір 1654 р. був основним актом, який надовго означив правні взаємовідносини України й Москви. Непорушно додержувати цей договір присягали українські гетьмани й Військо Запорозьке, а московські царі й російські імператори з свого боку словом, підписом та іншими урочистими актами стверджували та обіцяли не відбирати прав і вольностей, цим договором зумовлених. На цей договір посилались обидві сторони, як на акт, що авторитетно й незаперечно встановив права й обов'язки сторін.

Через таке важливе значення договір 1654 р. займає видатне місце в історіографії та в юридичній літературі. А втім, іще й нині не можна сказати, що всі проблеми, зв'язані з цим договором, остаточно з'ясовано, що всі питання, які постають при оцінці цього акту, задовільно розв'язано. Найбільш цьому заважають брак історичних джерел та однобічність, тенденційність і сумнівна достовірність тих джерел, якими дослідники можуть розпоряджатися. Адже самий договір не зберігся в оригіналі; численні його списки, які до нас дійшли, справедливо викликають підозріння щодо їх автентичності; написані не мовою оригіналу, вони дають привід до суперечок при тлумаченні їх тексту.

Історичні документи, що торкаються договору 1654 р., здебільшого опубліковано в X та XI тт. «Актон, относящихся к Южной и Западной России» та в інших виданнях. У переважній більшості складаються вони з актів, що виходять від Москви та становлять так звані «Статейні списки», себто донесення московських послів та інших агентів московської влади, або протоколи пересправ¹ московських бояр із послами Війська Запорозького, або чорнові проекти (концепти) різних актів, адресованих від Москви Б. Хмельницькому та В. З.², або ж, нарешті, так звані «Списки съ белорусскаго письма», себто вільні переклади, а то й перекази змісту різних актів, українською мовою писаних, пересланих від Б. Хмельницького та інших урядових осіб Війська Запорозького до Москви.

Що торкається Статейних списків, то правдивість їх та об'єктивність давно вже запідозрені. Ще відомий Котошихін, піддаючи Посольського приказу московського, висловився про ці документи та про авторів їх так: «Пишуть они (агенти московського уряду) въ статейныхъ спискахъ не противъ того, какъ говорено, (но) прекрасно, разумно, выставляючи свой разумъ на обманство, черезъ чтобъ достать у царя себѣ честь и жалованье большое; и не срамляются того творити, понеже о томъ кто на нихъ можетъ о такомъ дѣлѣ объявить». Цю ж влучну характеристику можна прикласти й до інших документів: до протоколів пересправ та до «списковъ съ белорусскаго письма». Надзвичайно обережно треба використовувати ці документи

ще й через те, що українські записи перебігу переговорів, як і оригінали, з яких зроблено «списки съ белорусскаго письма», до нас не дійшли, а тому нема можливості порівняти оригінали з московськими перекладами та встановити їх точний текст. Нарешті, щодо актів, які містять у собі умови договору 1654 р., то оригінали цих актів так само до нас не дійшли. Маємо тільки чернетки цих актів із численними поправками, викресленнями; отже, встановити напевне точний текст цих документів дуже важко, іноді зовсім неможливо. Все це треба мати на увазі при встановленні точного тексту договору 1654 р., рівно ж і при тлумаченні й оцінці його правового значення.

* * *

Акти, що містять у собі договір 1654 р., складено не відразу, але протягом певного часу, після досить довгих пертрактацій³ поміж представниками України й Москви, спочатку в Переяславі, потім у Москві. Для правильного зрозуміння договору 1654 р. необхідно звернути увагу на ці прелімінарні⁴ пересправи, бо вони є єдиним джерелом, що може дати освітлення й пояснення багатьох умов договору 1654 р. Крім того, треба звернути увагу й на політичну та військову ситуацію, в якій знаходилась Україна напередодні складання договору, бо ця ситуація також мала певний вплив на умови договору.

Як відомо, після великої перемоги над поляками р. 1648 Україна порвала державноправний зв'язок із Польщею, який було встановлено актом Люблінської унії 1569 р. щодо Київщини, Волині й Поділля, та вийшла на шлях самостійного існування, як незалежна у зовнішніх зносинах і у внутрішньому житті держава. Такою уявляється нам Україна р. 1648, такою бачимо її й р. 1654 в момент укладання договору з московським царем. Але в межичасі між зазначеними моментами правне становище України мінялося внаслідок війни, яку довелося їй провадити за своє самостійне існування з перемінним успіхом, причому військова поразка р. 1651 негативно відбилася на становищі України, яке, за Білоцерківським договором, мало чим різнилося від становища її перед р. 1648. Тільки героїчним напруженням останніх сил удалося р. 1653 перекреслити Білоцерківський договір та знову повернути державну незалежність.

Шукання допомоги та союзників у боротьбі з Польщею було складовою й найактуальнішою частиною політики Б. Хмельницького. Після перемоги 1648 р. духовенство та інтелігентні кола Києва висловлювалися за московського царя як бажаного спільника й протектора (М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. VIII, ч. 3, стор. 123—139). В кінці 1648 р. навіть було зроблено спробу порозуміння в цій справі з московським царем через патріарха Паїсія, але посередництво Паїсія не мало успіху: цар не зважився розірвати договір із Польщею й не дав Україні ані військової, ані дипломатичної допомоги. Року 1653 Б. Хмельницький знову висилає послів до царя з пропозицією союзу. На цей раз ситуація була сприятливіша, бо між Москвою й Польщею почалися непорозуміння. Цар поставився до пропозицій Хмельницького уважніше й прихильніше, але все ще обмежився самими обіцянками, пропонуючи вичікувати наслідків посольства, висланого до Польщі. По повероті посольства цар скликав Земський собор у жовтні 1653 р., на якому було вислухано звіт посольства про те, що польський король відмовив задовольнити вимоги Москви в справі репарацій за образу царя й зневагу його титулів, а також відмовив замиритися з Хмельницьким. Потім Собор обговорив пропозиції Хмельницького й висловився за те, щоб

прийняти Україну під царську протекцію. На підставі цієї ухвали цар повідомив Хмельницького, що висилає до нього посольство на чолі з боярином В. Бутурліним для прийняття України під свою високу руку.

В той час, як відбувалися зазначені події в Москві, Б. Хмельницький із військом і союзними татарами з напруженням останніх сил провадив військову акцію проти поляків. Війна почалася сприятливо: польське військо було затримане під Жванцем, на Україну не пущене і майже оточене. Та, як і під Зборовом, нестійкий союзник — татари і на цей раз у важливу годину зрадили, взяли у короля викуп — 100 тис. злотих і право ясиру з 12 міст — та поставили умову, щоб король замирився з Хмельницьким на основі Зборівського договору. В цих переговорах Хмельницький участі не брав і після замирення повернув із військом до своєї бази.

Таким чином військова акція цього року проти поляків скінчилася без позитивного наслідку, лише зайвий раз показала, що будувати якісь плани на майбутнє, спираючись на допомогу такого нестійкого союзника, як татари, річ непевна й небезпечна. З другого боку, широко закроений перед цим план спілки з Волощиною, Семигородом і Мунтянами⁵, за згодою султана, який почато було здійснювати, закінчився, як відомо, катастрофою в Сучаві. Нарешті, остання мобілізація на Україні показала, що населення, виснажене постійною війною, позбавлене можливості хоч би короткої перерви для відпочинку, не в силі вже само провадити дальшу боротьбу з поляками. Тому перед Хмельницьким та його дорадниками встала тяжка дилема: або капітуляція перед Польщею з утратою всього, що було придбано тяжкою шестилітньою боротьбою, або ж порятунок через союз із Москвою, хоч би й не даром, а на певних умовах. Ситуація була дуже тяжка, і з кожним днем небезпека збільшувалась. Це добре розумів Хмельницький, і це без сумніву тяжило над ним та примушувало при пересправах із Москвою йти на такі уступки, яких би він при іншій ситуації, певне, не зробив. Дуже добре зрозуміла й з вигодою для себе використала цю ситуацію Москва, яка будь-що-будь своєю політикою очікування та проволікання справи союзу навмисне цю ситуацію утворила. Як писав проф. Ключевський, Москва навмисне вичікувала, щоб Україна виснажила всі свої активні сили в боротьбі з Польщею та стала більш слухняним «підданим» московського царя. «Весь хід історії Східної Європи,— пише проф. М. Грушевський,— міг би взяти інший і кращий напрямок, коли б Україна увійшла в політичну унію з Москвою в початках своєї боротьби з Польщею, ще повна сил, повна людності,... здатна бути опозицією Москві». Думка обох авторів оправдується дальшими подіями, й тому її треба мати на увазі при оцінці пересправ Б. Хмельницького з Москвою.

В грудні 1653 р. Б. Хмельницький прибув до Чигрина, написавши з дороги до московських послів, що незабаром прибуде до Переяслава й просить їх поспішити з приїздом. 31 грудня 1653 р. московський цар оголосив війну Польщі, й того самого дня царські послы прибули до Переяслава. Тут їх урочисто зустрів переяславський полковник Тетеря з духовенством і військовим почтом. Затриманий у Домонтові на перевозі через Дніпро, Б. Хмельницький прибув до Переяслава лише 6 січня 1654 р. ввечері. Генеральний писар Виговський прибув 7-го, на цей же день поз'їздилися до Переяслава майже всі полковники та інша старшина.

Перша зустріч Б. Хмельницького з московськими послами відбулася ввечері того ж таки 7 січня. На своє бажання гетьман прибув до місця перебування посольства без жодної етикетки, в супроводі Виговського й Тетері. Голова посольства, боярин Бутурлін, поінформовав його про церемоніал, який

укладено в Москві і який з наказу царя треба виконати: завтра, 8 січня, на «заїзному дворі» (де спинилося посольство) Бутурлін має передати гетьманові царську грамоту, потім треба йти до церкви «и учинить ему, гетману, и полковникамъ, и инымъ начальнымъ людемъ вѣру (присягу), какъ и мѣ бытъ подъ государвою высокою рукою». Гетьман відповів, що він з усім Військом Запорозьким годиться⁶ на це: завтра рано в нього будуть усі полковники, і він із ними матиме нараду, а потім прибуде до послів: вислухавши тут царську грамоту й царський указ, гетьман знову порадиться з полковниками й іншою старшиною, а потім у церкві зложить присягу (Акты ЮЗР. X. 216). Порядок цей потім було змінено, а саме: 8 січня Хмельницький, справді, відбув довірочну нараду з старшиною, на якій було вирішено прийняти протекцію московського царя, про що Виговський повідомив послів. Але, очевидно, на старшинській раді було вирішено скликати Генеральну раду, бо, як оповідає статейний список московського посольства та козацькі літописи, «по тайной радѣ, которую гетманъ имѣлъ съ полковниками своими съ утра, во 2-й часть дня бито въ барабанъ... на собраніе всего народа слышать совѣтъ о дѣлѣ, хотящемъ совершитися» (Акты, 217). Перебіг цієї важливої «Переяславської ради» відомий із літописів та з статейного списку Бутурліна, причому Величко вніс одну подробицю, якої в списку нема, а саме, що після промови гетьмана «читани там же въ радѣ прежде зпоражение и наготованіе того союзу пакта» (Величко, I, 95). За Величком, цю подробицю вніс в історію Костомаров. З приводу цього В. Мякотін зауважив, що жодних умов не могло бути прочитано на Переяславській раді, бо умови були вироблені в Москві. Це ж саме зауважив і М. Грушевський. Здається нам, що Величко переніс на Переяславську раду факт, який мав місце й постійно повторювався на наступних радах, на яких кожного разу при виборах нового гетьмана прочитували «статї»: так звані «давні статї Б. Хмельницького» й нові, що склалися з новим гетьманом. На Переяславській раді, дійсно, жодних «пактів» не могло бути оголошено, бо їх іще не було складено. Можна лише припустити, що гетьман Б. Хмельницький у своїй промові оголосив загальні принципи майбутнього договору, наприклад, що цар прав і вольностей В. З. не порушить, жодних новин не введе й буде боронити Військо Запорозьке від Польщі.

Після Генеральної ради гетьман із старшиною вернулися знову до московських послів. Бутурлін урочисто передав гетьманові царську грамоту й звернувся до нього з промовою, текст якої було виготовлено в Москві. Бутурлін переказав історію попередніх зносин В. З. з Москвою, згадав про заходи, яких уживав цар, щоб примирити козаків із поляками, та про рішення царя прийняти під свою протекцію гетьмана й В. З. з городами й землями, як вільних від підданства королеві. Цікаво відмітити те місце промови, в якому Бутурлін зазначив, що король польський, присягаючи на елекції⁷, обіцяв боронити також і грецьку віру, але він її переслідував, отже, зламав свою присягу і тим козаків учинив вільними від підданства. Як пояснює М. Грушевський, цей аргумент було вислано з Москви Бутурлінові вже по виїзді посольства, бо тоді лише довідалися про це від «старця Теодосія», киянина. Після промови Бутурліна всі поїхали до церкви. Там духовенство як українське, так і московське, що прибуло з посольством, у ризах чекало й було готове провести гетьмана й старшину до присяги. Але тут сталася непередбачена церемоніалом і несподівана для московських послів затримка. Не приступаючи до присяги, Б. Хмельницький поставив вимогу, щоб Бутурлін із товаришами наперед зложили присягу за царя, що він, «государ, гетьмана Б. Х.⁸ і все В. З. польському королеві не віддасть і за них

буде стояти, вільностей не порушить, хто був шляхтич, козак чи міщанин і взагалі в яким-будь стані до цього часу був і маєтності мав, щоб так був і далі, і щоб цар видав на маєтності свої царські грамоти». Вимога, поставлена гетьманом, була дуже важлива як із формального, так і принципового погляду, і московським послам довелося напружити всі зусилля та пустити в хід всю московську казуїстику, щоб довести, чому вони не можуть цю вимогу задовольнити. В Московській державі, відповів Бутурлін, і попереднім царям присягу складали піддані, і теперішньому цареві всією державою складають присягу на те, щоб йому служити. А щоб складати присягу за великого государя, такого ніколи не було й не буде, і гетьманові навіть говорити про це не личить, бо кожний підданий повинен присягати своєму цареві. «И они б гетманъ и все В. З., какъ начали великому государю служить и о чемъ били челомъ, такъ бы и совершили и вѣру вел. г-рю⁹ дали по евангельской заповѣди безъ всякаго сумнѣнія; а вел. г-рь учнетъ ихъ держать въ своемъ государскомъ милостивомъ жалованьи и въ призьбнии и отъ недруговъ ихъ въ оборонѣ и въ защищенѣ, и вольностей у нихъ не отнимаеъ и маєтностями ихъ, чѣмъ кто владѣетъ, вел. г-рь ихъ пожалуетъ, велитъ имъ владѣть по прежнему» (Акты, X. 225 до 226). Як бачимо, аргументація Бутурліна, оскільки вона дійсно була висловлена в Переяславі, а не надумана потім спеціально для статейного списку, не торкалася прямо поставленого Б. Хмельницьким питання — присяги повномочних послів замість царя. Бутурлін мовчить про можливість такої присяги та натискає на те, що за московськими звичаями піддані присягають цареві, але за царя піддані присягати не можуть. Як побачимо далі, Бутурлінові пізніше довелося відповідати про присягу ще раз, і тоді він висловився трохи інакше. Почуваючи слабкість своєї аргументації, Бутурлін мусив додати пряму й категоричну обіцянку іменем царя, що цар буде В. З. боронити, вільностей не відніме й маєтності затвердить за тими, хто ними володіє.

Відповідь Бутурліна не задовольнила гетьмана. Він вийшов із церкви з старшиною і пішов до будинку полк [овника] Тетері радитись. Бутурлін же з товаришами й духівництвом лишився в церкві чекати на висліди¹⁰ наради. Момент був дуже критичний і важливий. Гетьман «говорилъ о томъ съ полковники и со всѣми людьми многое время, и они (посольство) стояли въ церкви», — записано в статейному списку (там же, 226). З наради гетьман вислав до Бутурліна полковників — Тетерю й Лісницького — з повторною вимогою, щоб Бутурлін склав присягу за царя. Бутурлін знову відповів заперечливо: «Ніколи того не водилось, щоб за царя присягати підданам, а присягають цареві піддані» (ст. 226). На це полковники цілком слушно зауважили, що польські королі завжди присягають своїм підданам. Заувага полковників збила аргументи Бутурліна й йому довелося шукати інших: «Королів польських не можна брати за приклад, бо, перше, вони «невірні» (тобто неправославні), друге — «не самодержці», третє — «на що присягають, того не дотримують». «А в колишніх царів, усієї Росії самодержців, і в нашого царя, Олексія Михайловича, ніколи того не було, щоб за великих государів складати присягу. Прислані вони до гетьмана і всього В. З. з царським милостивим словом, яке й сказали гетьманові й старшині, і вони, зрадивши на милості царській, пішли до церкви й таких «непристойних рѣчей» не говорили. І тепер непристойно це говорити, «потому, что государево слово премѣнно не бываетъ» (ст. 226—227). У цій довгій відповіді було наведено два нові аргументи проти присяги: московський цар є самодержець, а не обраний

цар, як король польський, а крім того, «царське словб, раз дане, не міняється». Перший аргумент мав певну рацію й цілком відповідав тогочасному уявленню про самодержавних і обмежених монархів.

Другий аргумент Бутурліна про незмінність царського слова також нібито знаходиться в зв'язку з особою монарха: монарх має владу персональну та царствує «Божою милістю», а не волею народу, і тому не потребує для скріплення сили свого слова ані присяги, ані інших додаткових формальностей.

У відповідь на аргументи Бутурліна полковники заявили, що гетьман і старшина вірять царському слову, але козаки не вірять і вимагають присяги. Бутурлін на це сказав, що гетьман і старшина повинні пояснити простим козакам справу. З такою відповіддю полковники вернулися до гетьмана, і за якийсь час гетьман із старшиною й козаками прибули до церкви. Тут гетьман оголосив рішення наради: «Вони у всьому покладаються на царську ласку і складуть присягу,... а про свої справи будуть чолом бити цареві» (ст. 228). Це означало, що гетьман і старшина вирішили скласти цареві присягу на певних умовах, прийняття яких було гарантовано царським словом. Присягу зложили цього дня Б. Хмельницький, писар Виговський, судді, військові осавули, обозний та присутні полковники.

Після обряду присяги на заїзному дворі було проведено за точно виробленою в Москві інструкцією обряд інвеститури¹¹ гетьмана. Обряд складався з того, що посол Бутурлін урочисто передав гетьманові привезені з Москви прапор, булаву, ферязь (верхній кафтан) і високу боярську шапку, виголосивши при передачі цих клейнодів відповідні промови. Тут же Бутурлін передав гетьманові й старшині царські подарунки, після чого гетьман із старшиною урочистим походом вернулися до себе. Так закінчився цей історичний день, принаймні стільки про події цього дня записано в статейному списку Бутурліна.

Чи так воно відбулося в дійсності, ми не знаємо, бо бракує будь-яких офіційних документів з українського боку. На підставі вказівок деяких пізніших документів та записів викликає сумнів один дуже важний момент, чи московські послы склали присягу за царя, чого домагалися гетьман, старшина й козаки, чи вони обмежилися лише обіцянкою, скріпленою царським словом, що цар не буде прав і вольностей відіймати. Що справа з присягою за царя стояла не так або не зовсім так, як то описано в статейному списку, видно вже з тексту самого списку, в цьому місці досить поплутаного й, видимо, перестилізованого. Поруч із категоричним твердженням, що послы відмовилися скласти присягу за царя, маємо не менш категоричне запевнення з боку московського посольства, перший раз у промові Бутурліна при передачі царської грамоти: «И ты бы гетманъ, Б. Хмельницкій, и все В. З., видя къ сѣбѣ вел. г-ря.нашего, е. ц. в-ва¹² милость и жалованье, ему, г-рю, служили и всякого добра хотѣли и на е. ц. в-ва милость были надежны». Другий раз на заяву Б. Хмельницького, щоб послы склали за царя присягу, Бутурлін знову запевнив, що цар задовольнить усі вимоги (див. вище). Нарешті, втретє, на вимогу полковників Тетері й Лісницького, Бутурлін заявив, що царське слово «премѣнно не бываетъ». Все це занотовано в статейному списку, але що занотовано не все, про це свідчать нам аргументи, що їх подали Б. Хмельницький і Виговський у своїх листах до царя. В листі з 17 лютого 1654 Б. Хмельницький писав: «С л о в е с и бо царскому твоего ц. в-ва всячески вѣровахомъ, какъ насъ тотъ же ближній бояринъ съ товарищи увѣщаль и у вѣрилъ и на той вѣрѣ насъ непоколебимыхъ

утвердиль» (Акты, X. ст. 434—35). В цих словах, особливо в спеціальному московському терміні «вѣра», можна бачити коли не саму присягу, то щось близьке до присяги. В березні Б. Хмельницький у листі до московських послів нагадує: «Однак помните, в. м.¹³, и сами, какъ В. Бутурлинъ словомъ е. ц. в-ва на съ утвердиль, что е. ц. в-во не токмо намъ права и привилегіи отъ вѣка данные подтвердить и при вольностяхъ нашихъ сохранили, но и паче еще особные свои... показовати имѣеть милости» (Акты, X. 533); а Виговський писав козацьким послам до Москви: «О всемъ припоминати, какъ на съ словомъ царскимъ В. Бутурлинъ обнадеживаль» (там же, 538).

Отже, коли припустити, що московські послі дійсно не присягали за царя, то це треба розуміти таким чином, що, можливо, послі не виконали обряду присяги по чиновній книзі, перед образом і т.п. Замість присяги Бутурлін царським словом завірив і запевнив, що цар дотримуватиме ті умови, що їх поставив Б. Хмельницький. Але, запевняючи гетьмана й старшину в незмінності царського слова, Бутурлін міг дати клятву, тільки вже не за царя, а за себе персонально, що все те, що він говорить,— правда. В такому випадку це не була присяга за царя, але все ж таки присяга, клятва. І от цей факт, замовчаний у статейному списку, став відомий усім і утворив традицію, що присяга була dokonана з обох сторін. Про цю традицію маємо документальні відомості. Посланець київського митрополита, чернець Макарій Криницький, що виїхав із Києва до Луцька 15 січня 1654 р., оповідає: «Дня 8 Хмельницький удвох із Виговським віддав присягу й підданство московському цареві, на що йому присягли навзаєм послі». Найближчий до Переяславської ради український офіційний документ, що говорить про присягу, це — статті, прислані Юрієм Хмельницьким восени 1659 р. до московського посла кн. Трубецького (так звані Жердівські статті). В арт. 1 цих статей читаємо: «Яко за славной памяти небожика пана гетьмана Б. Хмельницького, гетьмана В. З., постановлены въ Переяславль и вк она н ю присяги изъ обоихъ сторонъ было». Ця ж традиція відбилася і в літопису Величка, який занотував, що «по виконанню оной (присяги) дана Хмельницькому от помененого полномочного посла боярина Бутурлина царская коруговь и булава и иные значніе отъ лица монаршого такъ самому ему, Хмельницкому, яко и всей старшинѣ и чернѣ тамъ бывшой дани подарунки; з такимъ монаршимъ подъ клятвою словомъ и упевненемъ, же держить онъ Малую Росію зо всѣмъ В. З. въ своей протекции при ненарушимомъ захованю старовѣчныхъ ея правъ и вольностей, мѣеть си отъ всѣхъ неприятелей и наступствъ ихъ своими войсками и скарбами вспомагати и боронити». А автор «Истории русов» до слів Величковаго літопису додав, що Бутурлін із товаришами, вислухавши козацькі статті, «подтвердили присягою своєю отъ лица царя и царства Московского о вѣчномъ и ненарушимомъ храненіи и условленыхъ договоровъ» й тоді вже покликали до присяги гетьмана з старшиною (ст. 119).

На підставі наведених вище даних можемо зробити такий висновок. Кількаразове посилання московських послів на царське слово, яке за тієї доби вважалося за присягу монарха, в підтвердження того, що права й вольності В. З. не будуть порушені, що цар В. З. полякам не віддасть і що державний та громадський лад В. З. не буде змінений, було витлумачене й оцінене Б. Хмельницьким і старшиною, як акт, рівнозначний присязі царя. Тому за цим актом наступив другий, рівнозначний — присяга гетьмана й старшини. Таким чином, по суті справи обидві сторони взаємно взяли на се-

бе певні зобов'язання, дотримання яких на майбутнє скріпили урочистими актами: московський цар — своїм царським словом, а В. З. — присягою своїх представників із гетьманом на чолі.

9 та 10 січня продовжувалися розмови гетьмана й старшини з московськими послами. 9 січня до Бутурліна прийшли гетьман Б. Хмельницький і писар Виговський. Спочатку Бутурлін запитував про відносини В. З. до польського короля й кримського хана та про те, чи не було складено з ними договору. Гетьман і Виговський розповіли про кінець кампанії проти Польщі та про замирення хана з королем, але рішуче заперечили існування якогось договору з Польщею. Потім говорилося про способи охорони України й про стратегічні плани війни з Польщею (Акты, 233—35). Далі гетьман нібито висловив таке побажання: «Нехай на будуче цар звелить збирати до царського скарбу ті побори, які раніше збирано з городів і містечок на короля, на римські кляштори і на панів. Села й містечка, що належать монастирям, нехай залишаться монастирям, як надання давніх вел[иких] князів руських». Бутурлін запевнив, що цар не буде цих надань відбирати (ст. 236). Потім Бутурлін пригадав гетьманові заяву посла Л. Капусти, щоб цар послав до Києва та до інших міст тисячі зо три свого війська. Тепер це військо під проводом Куракіна й Волконського має прибути скоро, й тому необхідно заготовити все потрібне. Гетьман відповів, що вони військові раді, вишлють на кордон полковника, щоб провадив до Києва. Коли король до весни не буде наступати, то досить буде й 3-х тисяч (ст. 237). На цьому й скінчилися розмови 9 січня. На другий день, 10 січня, на розмову прибули: гетьман, писар Виговський, обозний, судді, полковники, військові осавули та інша старшина. На цей раз при пересправах зачеплено різноманітні питання, і з боку гетьмана та старшини було поставлено певні умови. Ці умови так записані в статейному списку Бутурліна: 1) Як досі у Війську Запорозькому хто був якого стану, так і надалі нехай буде: щоб шляхтич був шляхтичем, козак — козаком, міщанин — міщанином; 2) щоб козаки судилися у полковників і в сотників; 3) щоб не було так, як за польського панування, коли пани забирали у померлих козаків маєтності, а жінку й дітей виганяли; 4) щоб цар не велів відбирати у них вольності. Це все були умови про внутрішню автономію держави. Бутурлін із товаришами запевнили, що цар ці умови затвердить (242—243). Далі гетьман говорив: 5) щоб війська козацького було 60 тисяч. Цареві буде честь і повага, що в нього буде багато війська, а як цар звелить, то й більше буде війська, під Зборовом було у них 360 тисяч війська. Платні ж війську вони не просять. 6) Нехай цар не велить брати з військових людей мита, мостовщини й перевозу¹⁴. На це бояри відповіли, що у них з військових людей таких поборів не береться. 7) Щоб на гетьманську булаву було дано чигринське староство, а Виговський і про себе додав, щоб цар затвердив за ним маєтності, якими він володіє, і дав ще нові. 8) В двох чи в трьох містах віддано доходи в аренду на певний реченець¹⁵, і роки ще не вийшли, нехай буде дозволено роки додержати. Бутурлін обіцяв, що цар одкупів-оренд не відбере (ст. 243—245). На цьому скінчилися пересправи гетьмана й послів.

В такому порядку і в таких виразах занотовано в статейному списку Бутурліна пересправи гетьмана й старшини з московськими послами. Головні думки, висловлені на конференції 9—10 січня, мабуть, були переказані більш-менш відповідно до дійсності, але нема певності, що й деталі були передані точно. Впадає в очі безсистемність, уривчастість запису, а головне, відчувається певна стилізація, переробка, яка мала за ціль висунути наперед усе, що йшло на користь Москви й на шкоду вольностей В. З. Правдо-

подібно, під час розмов питання обговорювано детальніше, з більшими подобицями, ставляно їх в іншій аспекті, ніж то занотовано в статейному списку, а вже напевно не всі питання порушувано з ініціативи гетьмана й старшини, багато дечого було піднято за ініціативою московських послів, про що свідчить зміст і характер деяких пунктів (особливо про доходи, королівські міста тощо). Треба мати також на увазі, що це були лише прелімінарні пересправи, під час яких гетьман і старшина ставили запитання послам і висловлювали побажання не для остаточного їх вирішення, що залежало від царя, а з метою орієнтації, щоб довідатися, як послы будуть реагувати на те чи інше питання і які з цих питань можуть бути позитивно вирішені в майбутньому. Це добре розуміли й московські послы, які не на всі питання відповідали, деякі умови визнали за можливі до здійснення, а щодо інших зауважили, що з цим треба звернутися до царя. Тому цим прелімінарним пересправам не треба надавати більшого значення, ніж вони в дійсності мали. Мотивами орієнтації та бажанням зафіксувати на письмі відповіді московських послів на поставлені питання можна пояснити той факт, що 12 січня до послів прийшла делегація від старшини в складі писаря Виговського, судді Самійла Зарудного, полковників Тетері, Лісницького й інших та зажадала, щоб бояри дали «письмо за своїми руками (яке дали названо «договором»)», «чтобъ вольностямъ ихъ и правамъ и мастностямъ быть по прежнему». Формальним мотивом для такої вимоги статейний список виставляє відмову бояр присягати за царя (Акты, X, ст. 247). На це Бутурлін нібито відповів так: «Ми вам і раніш уже говорили, що ц. в-во вольностей у вас не відбирає і в городах у вас цар наказав бути вашим урядникам і судитися по своїм правам, мастностей ваших цар не відбере... Ви ж заявили, що хочете послати бити чолом цареві, і тому треба робити тепер так, щоб усе було виконано по царському наказу» (ст. 247).

На цьому й закінчилися пересправи в Переяславі. Враження від цих прелімінарів залишається неясне. Видима річ, що представники В. З. не були як слід підготовлені до переговорів із Москвою, бо попередній політичний та дипломатичний досвід, придбаний у стосунках із Польщею, Кримом, Семигородом, не давав точних указівок, як справа договору поведеться з Москвою. Попередня практика, якої Б. Хмельницький мав намір триматися й супроти Москви, зразу ж показала недостатньою в справі присяги царя; інших же планів та метод поки що не було виготовлено. Брак підготовки незвичайно негативно відбився на переговорах із московськими послами. Серед умов, що їх висувають Б. Хмельницький і Виговський, переважають умови, взяті з попередніх договорів із польським королем, які торкаються козацького війська, як окремого стану в державі, його прав і вольностей. До цих умов додаються, і то дуже обережно, умови, які вже торкаються В. З., як окремої держави з окремим устроєм і порядками. Вимагають присяги на договорі і при цьому посилаються на приклад польського короля, а у відповідь дістають заяву, що «на Москві цього не водиться», що для самодержавного царя досить царського слова, що треба не вимагати, а «бити чолом» і т. п. Але все ж таки ця перша зустріч представників В. З. з представниками московської дипломатії дала гетьманові й старшині досить матеріалу для характеристики московських порядків і концепцій та для висновків на майбутнє.

13 січня Б. Хмельницький віддав прощальну візиту московським послам і з Виговським виїхав до Чигрина, а Бутурлін приступив до виконання дальших московських інструкцій. Одержавши від гетьмана спис городів і містечок (разом 166), він 14 січня розіслав скрізь московських стольників і

дворян із наказом оголосити про прийняття України під царську високу руку, привести людність до присяги та скласти опис городів, містечок, укріплень, гармат, запасів, видатних будов і монастирів. Сам же з іншими членами посольства поїхав до Кисва. Відомо, на які труднощі наразився Бутурлін у Кисві, особливо з боку київського митрополита, який і сам не хотів присягати й заборонив присягу своїм дворянам і шляхті. З Кисва Бутурлін виїхав до Москви. В інших містах і містечках приводили до присяги стольники й дворяни, але й їм трапилися подібні ж труднощі: з тих відомостей, які масмо, видно, що людність здебільшого неохоче йшла до присяги, дехто відмовлявся, декого гнали силою. Народ не був поінформований про те, що сталося в Переяславі, кружляли різні поголоски і всіх непокоїли. Поки справа обмежувалася чутками, народ іще чекав, міркуючи, що, мовляв, «знас то пан із паном, не мос діло» (вислів київського митрополита). Але зовсім інші настрої запанували, коли десятки московських дворян у супроводі стрільців і козацької старшини розкинулись по цілій Україні, заглядаючи до всіх міст і містечок, виганяючи «як стадо» місцеву людність до присяги, в одних місцях застрашували, в других, обіцяючи козакам на рік по 20 червінців, по 20 соболів і сукна (лист житомирського старости, у Грушевського, ст. 773), списуючи всіх на ресстри, описуючи церкви, замки, припаси... Та ще з московською настирливістю, «спесивством и безстыдством», встриявали в різні подробиці місцевого життя, гордовито проголошуючи всім і всюди, до речі й не до речі, що тепер усе залежатиме від ласки царської, вірної служби і т. д., а хто, мовляв, не хоче служити, нехай вибирається собі за «Зборівську лінію»¹⁶. Протягом січня й лютого московські дворяни побували майже в 200 містах і містечках; привели до присяги й списали на ресстри: 2 тисячі старшин, 63 тисячі козаків і 64 тисячі міської людності, й наробили «переполоху вище всякої міри». Про настрої людності на Україні й про чутки, які там кружляли та виносилися за кордон, свідчать нам різні листи й оповідання: печерського ченця Макарія, чернігівського протопопа, ротмістра Павші з Мозиря, молдавського восводи, житомирського старости Тишкевича та інш. (наведені у Грушевського, ст. 767—777).

Гетьман Б. Хмельницький перебував у цей час у Корсуні та в Чигрині й готував посольство до Москви. До нього доходили вісті про те, що робилося по містах і містечках на Україні, мав він відомості й з-за кордону про політичну ситуацію та про плани Польщі. Але поки що всю свою увагу звернув він на підготування посольства. Треба було все добре зважити, виробити накази послам, обміркувати в деталях умови майбутнього співжиття з Московією, сформулювати «статті» майбутнього договору. Праці було досить, праці надзвичайно важливої й відповідальної. На жаль, ми не масмо жодних протоколів чи будь-яких записів важливих нарад у Корсуні й Чигрині, отже, й не знаємо, які саме питання на цих нарадах ставилися, як їх освітлювалося, дебатовалося, мінялося й ухвалювалося. Знаємо лише те, що на цих нарадах остаточно було ухвалено й зафіксовано в двох основних актах, які, на щастя, збереглися в московських архівах, правда, не в оригіналах (можливо, й оригінали десь переховуються, але до цього часу їх не знайдено), а в перекладах на московську мову з певною стилізацією, а саме: в акредитивній для козацьких послів грамоті Б. Хмельницького і в «Статтях», числом 23. Обидва документи датовано 17 лютого 1654 р. Дотримуючися хронологічного порядку, на цьому місці подаємо зміст цих документів з відповідними поясненнями.

В акредитивній грамоті Б. Хмельницький від імені свого, Війська Запо-

розького і всього народу «православного російського»¹⁷ звертається до царя Олексія Михайловича, розповідає коротко про те, як В. З., ведучи боротьбу з поляками, шукало помочі у московського православного царя, як цар згодився прийняти В. З. під свою високу руку, як московське посольство в Переяславі переказало про згоду царя, передало клейноди гетьманові й «розговоръ пространный о всякихъ дѣлѣхъ съ нами учинили», як тоді гетьман, усе В. З. і весь «мир християнскій, російскій») склали присягу цареві («вѣру совершенную учинили есмы»). На підставі цього гетьман і В. З. звертаються до царя з проханням і висловлюють певність, що від нього одержать усе, про що проситимуть, бо вірять слову царському, «какъ насъ тотъ бояринъ съ товарищи увѣщаль и увѣрилъ и на той вѣрѣ непоколебимыхъ утвердилъ». Для цього висилають вони своїх послів: Самійла Богдановича, суддю військового, і Павла Тетерю, полковника переяславського, з товаришами, з цією грамотою та просять, щоб цар їх вислухав милостиво й гетьмана, В. З. й «весь міръ християнскій, Російскій», духовних і мирських людей, всякого чину сущих пожалував, ущедрив і затвердив своїми грамотами навіки права, устави, привілеї, всякі свободи й держання дїбр¹⁸ духовних і мирських людей всякого стану й ранг сущих і все, що хто має здавна від князів і панів, і від королів польських «въ государствѣ Російскомъ» наданих, за що вони кров свою проливають, держучи те все і не бажаючи втратити, бо, мовляв, боярин обіцяв царським словом, що й «большими ихъ свободами, державами і добрами» пожалує цар, лише бийте цареві чолом і вірно служіть. Одержавши те все, всі будуть служити вірно й коритися повік. В грамоті не все ще написано, а більше скажуть послі. Такий був зміст грамоти. Треба підкреслити, що грамота робить враження суцільності й складена у виразах, які охоплюють цілу державу Українську з усіма станами населення. Підкреслено, зокрема, що гетьман і В. З. просять затвердження всіх прав і вольностей в їх державі («государствѣ Російскомъ»). З другого боку, двічі зроблено посилку на царське слово, дане іменем царя боярином Бутурліним і стверджене «вѣрою».

Другий документ — «Статті» — містить вступ і 23 артикули. У вступі виписано короткий царський титул з додатком нового титулу: «и Малыя Росіи» (невідомо лише, чи цей додаток був в оригіналі, чи його додано в Москві при перекладі), потім стоїть коротке звернення до царя з проханням, щоб цар виказав свою «милость» і «пожалував», про що послі будуть бити чолом.

Далі йдуть артикули-статті. Не маючи оригіналу, не можемо сказати з певністю, скільки статей було в оригіналі і чи були вони поділені так, як це зроблено в московському списку з «бѣлорусскаго письма». З цього погляду, наприклад, викликає сумнів поділ ст. 15 на дві статті: 15 і 16; також цілком непотрібно поділені на окремі статті вимоги про утримування війська й урядів (ст. 8, 9, 10, 11). Щодо порядку статей та їх логічного зв'язку, то треба сказати, що, як на сучасний погляд, статті розміщено без жодного логічного порядку й зв'язку: статті загального характеру вміщено між статтями, що торкаються окремих спеціальних предметів, статті, що торкаються цілої держави, вміщено між статтями, які трактують про окремі стани населення, про їх окремі права й вольності. Внаслідок такого розміщення статей основна ідея, якою керувалися гетьман і старшина і яку вони клали в основу проекту договору з Москвою, розбилася й замаскувалася питаннями, менш важливими, які до того ще й непотрібно підкреслено й висунуто на перший план. У такому вигляді, як маємо його тепер, еляборат¹⁹ гетьмана Б. Хмельницького й старшини дав історикам (М. Грушевський) багато ма-

теріалу для критики та прикрих зауваг на адресу його авторів, а також, і це далеко важливіше, прислужився до хибних висновків тих дослідників, які бажали довести, що актом 1654 р. Україна просто приєдналася до Московської держави як її провінція на тих самих умовах, на яких вона була під владою польського короля (Д. Одінець). Нам здається, що ні критика проекту договору та його авторів, а ні тим більше тенденційне його тлумачення не допоможуть правильно його зрозуміти та оцінити цей документ. Для цього треба виходити з того матеріалу, який є у проекті договору, тільки необхідно попередити знайти основну ідею договору, переміняти порядок статей відповідно до їх змісту й логічного зв'язку та прийняти під увагу постулати, висловлені в Переяславі, а також ті пояснення, що їх дали козацькі старшини пізніше в Москві.

Проробивши цю підготовчу працю, ми приходимо до такого висновку. **О с н о в н а і д е я** цілого проекту договору — це встановлення таких міждержавних відносин між Україною та Московією, при яких Україні застерігається державна самостійність, як зовнішня, так особливо внутрішня, на умовах певного контролю міжнародних зносин з боку царя й виплати цареві дані, як протекторів, за військову оборону проти зовнішніх ворогів. Ідея зовнішньої незалежності висловлена в оцих статтях проекту: в ст. 6 про право вільного вибору гетьмана як голови держави й уряду, в ст. 14 про право закордонних зносин України з чужими державами, з обов'язком повідомляти протектора про справи, які будуть йому ворожі; в ст. 15 та 16 про виплату цареві дані (трибуту), як прийнято в інших землях («як збирав турецький султан із Угорської, Мунтянської та Волоської землі»), певною одноразовою сумою («цѣною вѣдомою») або ж шляхом збирання «доходів» через місцевих урядників. Сюди треба додати ст. 13 і 17 про непорушність прав і привілеїв цілого населення України без різниці станів та про підтвердження цього грамотами (ці статті неточно сформульовано, але загальний зміст їх такий, як зазначено). Сюди ж можна додати з певним застереженням і ст. 21 про грошову платню командному складові (полковникам, осавулам, сотникам) і козакам. Питання про грошову платню військові, як військовій силі Української держави, на нашу думку, треба розглядати в зв'язку з платнею протекторів, московському цареві. Йому проектується платити дань із державних доходів України за його військову поміч і оборону України. Але в тих випадках, коли сам протектор потребуватиме допомоги Війська Запорозького, тоді належить платити українському військові за цю допомогу. Так, принаймні, пояснили справу з платнею козацькі послі в Москві: вони заявили вимогу, щоб цар давав платню військові, коли воно знаходитиметься на царській сл у ж б і в чужих краях, поза межами своєї держави. Коли б цар відмовився давати платню з свого скарбу, то нехай платня військові йтиме за рахунок «доходів», що їх мають збирати на царя. В проекті договору стаття 21 про платню військові сформульована без вищенаведеного пояснення, і тому лишилося неясним, на якій підставі вимагається платня військові, коли сам гетьман у Переяславі заявив, що військо платні просити не буде. Цю ж саму заувагу зробили бояри й цар у своєму указі. Отже, коли взяти під увагу пояснення козацьких послів, яке, очевидно, висловлює мотив, що ним керувалася нарада в Чигрині, то ми повинні й ст. 21 віднести до статей загального характеру. М. Грушевський слушно зауважив, що ця стаття мала також і агітаційне значення. Так, але це питання другорядне і воно не перешкоджає тому, щоб цю статтю вважати за статтю загальнодержавного характеру і вмістити її вкупі з іншими статтями такого ж характеру.

Основна ідея в частині, що торкається внутрішньої незалежності Української держави, розвивається в інших статтях, причім ідея державної автономії персоніфікується в привілеях різних станів населення держави. Так, ст. 1 формулює непорушність прав і вольностей козацького стану в управлінні, суді та в приватно-правних відносинах («добрах»), ст. 7 — в козацьких, вдовичих і сирітських мастках; ст. 3 гарантує права й вольності міського населення та міське самоврядування; ст. 18 в зв'язку з ст. 13 гарантує права духовного стану й голови духовенства, київського митрополита. Нарешті, про правне положення селянства й «підданого» населення говориться в ст. 17. Таким чином, усі ці статті, взяті до купи і в зв'язку, за проектом договору, мали забезпечувати непорушність громадського й суспільного устрою і привілеї цілого населення держави. Цим гарантувалося повнота внутрішньої автономії держави й усувано будь-яке втручання чужої влади, влади московського царя, у внутрішні справи держави.

Після забезпечення зовнішньої й внутрішньої самостійності Української держави та після встановлення певних умов для взаємовідносин Української держави до її протектора проект договору містить іще статті, які торкаються зовнішньої оборони держави: ст. 20 — про утримання найманого військового відділу в 3000 [чол.] на кордоні з Польщею, ст. 23 — про утримання такої ж залози в 400 чол. в Кодацькій фортеці і в Коші, а також статті, що торкаються військових планів для війни з Польщею (ст. 19) і для стримання татар від нападу (ст. 22).

Як бачимо, після належного переставлення та розподілу статей за їх логічним змістом основна ідея проекту договору зайняла відповідне їй місце; вона вже не закривається подробицями, а розвивається логічно й послідовно в усіх своїх деталях. Але треба сказати, що, проводячи цю реконструкцію, ми тимчасово поминули деякі статті проекту. Ці статті попали в проект випадково, на підставі давньої традиції козацьких вольностей і порядків, що існували за польської влади, так званих козацьких «ординацій»: щоб кількість козацького війська реєстрового була 60000 (ст. 2), щоб на утримання гетьманського уряду було приділено Чигринське староство (ст. 5), а на утримання урядів військового писаря (ст. 8), полковників (ст. 9), суддів (ст. 10), осавулів (ст. 11), обозного й армати²⁰ (ст. 12) були призначені млини, мастки й гроші на видатки. Ці статті, власне кажучи, є деталізацією ст. 1-ої, в якій вимагається збереження всіх прав і вольностей військових, деталізацією зайвою, зробленою лише під впливом давньої традиції. На загальну реконструкцію проекту договору ці статті не мають жодного впливу і не вносять нічого нового.

В такому вигляді уявляється нам виготовлений у Чигрині проект договору з Москвою. Пізніше, при пересправах у Москві, особливо при обміркуванні проекту в боярській раді, були внесені важливі зміни й правки, про що буде сказано далі.

• • •

17 лютого 1654 р. було закінчено виготовлення наведених вище грамоти й проекту договору й остаточно складено посольство до царя. Спочатку проектувалося поставити на чолі посольства писаря Виговського, і з огляду на це з Москви було наказано путивльському воєводі прийняти й провадити посольство з особливою пошаною («честью»). Але потім замість Виговського було призначено генерального суддю Самійла Богдановича-Зарудного разом із переяславським полковником Павлом Тетерею, як повномочних послів В. З. Богдановичу й Тетері товаришували²¹ (були «в послах»): осавул брац-

лавський Григорій Кирилович, пасерб гетьмана Кіндрат Якимович, отаман чигринський Гарасим Гапонович, Ілля Харитонович, Іван Іванович (ці двоє без означення ранги). Крім того, з посольством їхали: товмач військовий — Яків Іванович, Сильвестер, ігумен монастиря з Новгород-Сіверського, 12 значних військових товаришів, писар, 24 козаки, 2 сурмачі й 16 хлопців. Разом із посольством їхала депутація міста Переяслава в складі вїйта Івана, бурмиистра й райці²² та двох делегатів від переяславських цехів. Посольство везло з собою грамоти гетьмана до царя: одну акредитивну, другу рекомендаційну для делегації переяславських міщан, листи гетьмана й писаря до бояр, проект договору (статті числом 23) за власноручним підписом гетьмана з військовою печаткою, різні інші документи та подарунки.

Козацьке посольство виїхало з Чигрина 17 лютого й прибуло до Москви 11 березня 1654 р. 12 березня посольству було влаштовано урочисту зустріч і в'їзд у Москву, а 13 березня відбулась урочиста аудієнція у царя. Того ж дня мала місце перша дипломатична розмова козацьких послів із призначеними для пересправ боярами: кн. О. Трубецьким, В. Бутурліним, кн. Петром Головкіним і царським канцлером, думним дяком Алмазом Івановим, найвидатнішим московським дипломатом того часу. На пропозицію бояр козацькі послі на словах виложили умови, на яких В. З. бажає прийняти протекцію царя. Словесна заява послів збереглася в двох редакціях, короткій із 16 й довгій із 27 пунктами. Порівнявши ці дві редакції, М. Грушевський прийшов до висновку, що, хоч обидві редакції є твором московських дяків, та все-таки коротка редакція є первісним записом словесної заяви послів, менш вистилізованим і в деяких місцях цікавішим, ніж редакція ширша, яка являє з себе офіційний протокол, виготовлений для царської думи.¹

Виголошуючи постулати В. З., козацькі послі не дотримувалися буквального тексту й порядку оригінального проекту договору ані його стилізації й висловів; вони переказали зміст статей, вносячи дещо з тих нарад та дискусій, які велися в Чигрині, а також додаючи дещо від себе (наприклад, про апеляцію). За офіційним протоколом, під час переказу статей послами бояри запитували послів та вступали з ними в розмову з приводу окремих питань, іноді зав'язували дискусію, внаслідок якої виникали додатки або нові пункти. Так, коли послі висловили побажання про дотацію для козаків, що стережуть Кодак, та пояснили, що Кодак збудував кор[оль] Владислав, щоб загородити козакам дорогу до Чорного моря, то бояри згадали при цьому, що козаки, які живуть на самому Запоріжжі, не присягали цареві, отже, нехай би гетьман велів і тих козаків привести до присяги. На це послі зауважили, що в Запоріжжі живуть козаки «малые люди, и то изъ войска перемѣнные, и тѣхъ де въ дѣло почитать нечего», а кошового й старшину туди посилає гетьман. Далі на п. 20, про висилку царського війська до Смоленська, бояри відповіли, що в царя зібрано багато пішого й кінного війська і що цар наказав для оберігання України від поляків В. Шереметеву з численним військом іти на поміч гетьманові, а до Полоцька наказано виступити другому Шереметеву з військом, у Брянськ посилається з військом кн. Ол. Трубецькой, а на Смоленськ і Оршу піде сам цар з царями, царевичами служебними, найвидатнішими воєводами і з головною військовою силою. На це козацькі послі заявили, що цар це робить, бажаючи православних визволити з неволі невірних, але коли війна минеться, то все ж треба, щоб на кордонах «для всякого береження» стояло з 5000 чол. Потім бояри запитували, чи мав гетьман після присяги якісь зносини з Кримом і чи не сподівається гетьман нападу татар у спілці з поляками. Послі відповіли, що від хана посольства не було, але гетьман послав до хана своїх

послів, щоб повідомити його про присягу цареві та довідатись, чи хан буде й далі тримати союз із гетьманом. І коли хан буде в «дружбі», тоді нехай би цар наказав донським козакам, щоб вони татар не воювали; коли ж хан не схоче бути в дружбі, тоді нехай донці, астраханці, казанські татари й калмики воюють Крим. На запит бояр, чи до польського короля прибула поміч від цесаря, папи, угорського князя чи від когось іншого, посли відповіли, що про це їм не відомо. Чи були у гетьмана посли від волоського або мунтянського володарів? Посли відповіли, що коли Ракоцій і волоський володар почули, що В. З. піддалося під царську руку, то писали до гетьмана, щоб був із ними в дружбі. На запит про ногайських мурз посли відповіли, що ногайці обіцяли бути в дружбі з гетьманом і далі. Нарешті, бояри запитували, чи не наступають поляки й литовці. На це посли заявили, що поки що про наступ не чути, полковник Окунь із Шаргорода вислав малі відділи за харчами й коронний хорунжий Консцпольський прислав за дозволом брати харчі, але гетьман відмовив, заявивши, що вже піддався під царську руку з городами й землями і без царського указу нічого чинити не може. На цьому й скінчилася конференція 13 березня. Відпускаючи послів, бояри зажадали, щоб посли подали оголошені ними «статті» на письмі (Акты, X. 446).

На другий день, 14 березня, посли подали боярам виготовлений у Чигрині проект договору з 23 статтями за підписом гетьмана і з військовою печаткою, зміст якого було вже переказано вище. Чи була при цьому якась розмова бояр із послами, невідомо. 15 березня посли були запрошені на військову раду в присутності бояр і почесних гостей. 17 березня посли передали боярам копії привілеїв, що їх привезли з собою (привілей кор[оля] Казимира В. З., даний у Зборові, Зборівський договір, кор[олівський] привілей на Трахтемирів, те ж на чигринське староство, жаловану грамоту короля Б. Хмельницькому на Медведівку, Жаботин, Кам'янку, Новоселицю та Суботів, на пустош за Чигрином та привілей на Суботів). М. Грушевський припускає, що в цей день могла відбутися нова конференція з боярами (Історія, ст. 808), але про це також нема певних відомостей. 18 березня послів було запрошено на парадний царський обід у Золотій палаті з участю патріарха й вищих двірських бояр. Десь у цих днях, між 15 та 19 березня, відбулося засідання боярської думи, на якій було обговорено подані послами статті й ухвалено по статтях резолюції царя й бояр. 19 березня цар приймав послів у прощальній аудієнції, під час якої послам було оголошено від імені царя, що цар велів підтвердити стародавні права й привілеї В. З. своєю жалованою грамотою, нагородити послів подарунками й відпустити. Після аудієнції у царя відбулася конференція з боярами. Бояри поставили послам додаткові питання про число суддів, про кількість людей при гарматах, яку потрібно округу для їх утримання, що потрібно для утримання залогів в Кодаку й на Січі. Потім прочитали резолюції царя й бояр на подані статті. В переважній більшості резолюції були позитивні й цілком стверджували статті без жодної зміни. Але деякі резолюції містили й новину. Так, на с. 4 про виборних урядників по містах дано таку резолюцію: мають бути урядники: війти, бурмистри, райці, лавники²³, які мають збирати всякі доходи — гроші й збіжжеві — й віддавати до царської казни через тих людей, яких пришле цар. Ці ж прислані люди будуть доглядати за зборщиками, щоб збирали правильно. На ст. 14 в справі дипломатичних зносин винесено резолюцію, якою дозволялося зносити з чужоземними державами при умові повідомлення царя. Лише зносини з польським королем і турецьким султаном заборонялися без царського наказу. На ст. 21 про платню козацькому

військові було ухвалено резолюцію, в якій наказувалося намовляти послів щоб вони відмовилися від своїх вимог, бо цар зібрав велике військо задля охорони України та оборони від латинян²⁴ і витратив уже великі кошти, і крім того, в розмові з Бутурліним гетьман говорив, що, хоч козацьке військо буде численне, то від цього цареві шкоди не буде, бо жалування просити не будуть. Ця остання резолюція, певне, була ще раніше оголошена послам на одній із попередніх конференцій чи при іншій нагоді, бо на неї посли реагували поданням окремої петиції дуже цікавого змісту. Посли писали, що, хоч вони й просили для козаків по 30 злотих на козака, але коли це забагато, то хоч би дещо й зменшили (з іншого документа видно, що посли самі зменшували до 15 злотих), аби лише не вертатися до війська з порожніми руками «Бо як стольники до присяги приводили, то говорили, що гроші військові будуть, і тепер по всіх городах така слава пішла і всі сподіваються на царську милість. А коли б довелось повернутись без грошей, то вони не знають, як мають військові очі показати» (Акты, X, ст. 485). Цей поклик на обіцянки царських послів, певне, мав успіх, бо від козацьких послів зажадали відомостей про число полків і старшин. Зазначені відомості посли подали в другому проханні, в якому разом просили швидше їх відпустити, бо кінчається зима, дороги псуються і вони можуть затриматися в дорозі та тим розгнівити гетьмана. Як на першому, так і на другому поданні нема дати (власне, на перекладах, що збереглися в архіві). Г. Карпов кладе ці документи на час після 21 березня, але за змістом їх треба віднести на час перед 19 березня, бо ж 19-го було вже оголошено царський указ про те, що цар висилає військові жалування злотими.

Крім резолюцій, бояри оголосили рішення, які не були підписані під статтями: 1) щоб гетьман не мав зносин із польським королем і турецьким султаном (в резолюції під статтею написано, що гетьман не матиме зносини без указу царя); 2) що воєводи будуть у Києві та в Чернігові; 3) що від митрополита діється багато неподобного; 4) що царське військо для оборони України вже готове; 5) щоб московських утікачів видавати Москві; 6) щоб гетьман послав для участі в царському поході під Смоленськ двох полковників: ніжинського — Золотаренка та переяславського — Тетерю з означеним числом козацького війська (Акты, X. 475—6).

Не вважаючи на прощальну аудієнцію та на формальне відпущення послів 19 березня, посли не виїхали в цей день ані в наступні; їм довелося чекати ще цілий тиждень на виготовлення грамот та статей і виїхати лише на 2-й день великодніх свят, 27 березня. Що робили посли увесь цей тиждень, невідомо. Г. Карпов, який працював над матеріалами московського архіву, що торкаються перебування посольства в Москві, та видав їх під своєю редакцією в X томі ЮЗР, зв'язус з цим останнім тижнем багато дуже важних актів як посольства, так і московського уряду. В примітці до актів на ст. 477 Карпов зазначає: «Далее в деле (архівному) документы относительно хронологии перемешаны; при том же на некоторых из них не обозначено никаких чисел. Мы располагаем здесь (в X т.) эти документы по порядку, который, как нам кажется, виден в естественном ходе переговоров. Руководствуемся нашим исследованием: «Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великороссией» (ст. 477—78). До цього треба ще додати, що Карпов, як сам признається («Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся». Москва 1870, ст. 23—25), шукав в архіві «о к о н ч а т е л ь н о р е д а к т и р о в а н н ы х и у т в е р ж д е н н ы х с т а т ь е й Б. Х м е л ь н и ц к о г о», під якими він розумів статті в редакції 1659 року в числі 14,

а з другого боку, як він сам констатує, «подлинное дело о пребывании послов в Москве было уже раньше... р а з о б р а н о и о п и с а н о» (Критич. обзор..., ст. 22), то значить, що той, хто раніше працював, розібрав «стовбець» (коло, на якому було накручено полотнище зліплених один до одного документів), склав окремі документи докупи, не зазначивши, де були пропуски і чи були взагалі. Тому, дійшовши до цього місця документів, Карпов не мав іншого критерію для розміщення документів, а разом і для встановлення дальшого порядку й хронології пересправ, крім свого власного міркування, своєї апіорної тези про автентичні статті Б. Хмельницького. І от він містить далі під датою 21 березня 1654 р. (документ XVII, т. X) «Статьи, представленные войсковыми посланниками боярам 21 марта и государевы указы на них». Хоч на цьому документі поставлено на вискрібленому місці дату «12 марта», Карпов зауважив, що зміст документа показує, що він був складений після 19 березня, і, посилаючись на Маркевича (История Малороссии, т. 3, ст. 146—154), Карпов і собі приймає дату — 21 березня. Далі Карпов пише, що, довідавшись (коли, невідомо), що в указі царя на статті з 21 березня про платню с категорична відмова тепер давати платню військові, посла, незадоволені цим, подали ще одну петицію (т. X. док. XVIII), про яку була мова вище і яку Карпов містить пізніше від статей 21 березня. Лише на цю останню петицію посла дістали «позитивне рішення» в «Статьях в окончательной редакции», тобто в так званих «прежних статьях Б. Хмельницького», числом 14, що стали відомі з р. 1659.

Як бачимо, з наведеними вище документами й датами Карпов зв'язує важливе питання про автентичні статті Б. Хмельницького, що були остаточно складені й ухвалені в Москві. Тому треба на цьому питанні спинитися довше та розглянути його в рамках архівних даних, не торкаючись поки що внутрішнього змісту. Наведені Карповим аргументи щодо подання козацькими послами 21 березня 1654 р. нових статей числом 11 не мають, на нашу думку, під собою жодного ґрунту. Перше, ц и х с т а т е й п о с л и н е с к л а д а л и, о т ж е й в з а г а л і н е м о г л и і х п о д а в а т и в я к и й - б у д ь д е н ь. Справді, редакція 11-ти статей являє переказ деяких (не всіх) артикулів із проекту договору, складеного в Чигрині 17 лютого й дорученого в Москві боярам 14 березня. З московського оригіналу 11-ти статей із власноручними приписками дяка Алмаза Іванова видно, що цей документ виготовлено в царській канцелярії та що його було складено разом із виготовленням тексту царських жалуваних грамот В. Запорозькому. Так, наприклад, як свідчить і сам Карпов (т. X, ст. 480, примітка), після ст. 4-ої була написана і потім закреслена стаття про видачу жалуваних грамот на вольності козацькі й шляхетські й додано примітку: «сія статья надобна ль, потому что грамоты посылають». І дійсно, в оригіналі ця стаття не була вміщена, проте в кінці ч е р н е т к и, після указу під ст. 11, вона була додана рукою дяка Алмаза Іванова. До ст. 6-ї про київського митрополита було зроблено примітку і потім закреслено: «писать ли о митрополитѣ, потому что грамоты нынѣ не будетъ, а въ писмѣ (проект договору) написано жъ: толко говорить словами». Дійсно, грамоти митрополитові не було видано. Нарешті, на самому кінці приписка: «таково писмо дано посланникамъ». З другого боку, коли звернемося до чернетки жалуваної грамоти В. Запорозькому з 27 березня 1654 р. (т. X., 8. XXI, 1), то й тут знайдемо докази того, що грамота ця писалася водночас з 11-ма статтями, бо при складанні грамоти бралось під увагу те, що мало бути включено в статті. Так, у чернетці грамоти взято в дужки («обвєдено чернилами», пише

Карпов) місця: про надання чигринського староства на булаву (про це дано окрему грамоту), а також у двох місцях — на початку і в резолютивній частині — про право приймати чужоземних послів, бо про це говориться в указі під ст. 5. Та й сам Карпов признає, що «по некоторым данным, встречающимся в бумагах посольства, видно, что одновременно с составлением указов на статьи 21 марта начинали писать жалованные грамоты» (Переговоры, ст. 237). З наведеного виходить, що статті числом 11-ть, текст яких надрукував Карпов із датою 21 березня 1654 р. (т. X. док. XVII), не були складені послами Б. Хмельницького, а є відповіддю царського уряду разом із жалуваними грамотами на проект договору з 17 лютого, поданий послами в Москві 14 березня. Тому цей документ треба віднести не до 21 березня, як то зробив Карпов, а на час пізніший, на 27 березня, коли були складені жалувані грамоти. Вирішуючи так питання про автора й дату статей числом 11, ми тим самим висловлюємося проти твердження Карпова, що, одержавши царські укази на статті з 21 березня, посли козацькі подали нову петицію про платню військові грошима. Цей останній документ ми відносимо на час перед відпущенням послів, себто перед 19 березня.

Таким чином, не маємо документів, які б свідчили про якусь діяльність послів у межичасі 20—26 березня, зв'язану з їх завданням: вони чекали на виготовлення грамот і указів та на фактичне відпущення. Відпущення сталося аж 27 березня. За Карповим, у цей день посли одержали: текст проекту договору з 23 статтями, поданий 14 березня, з царськими указами, підписаними під статтями, 11-ть статей у редакції «21 березня» і, нарешті, 14 статей остаточної редакції невідомої дати (Переговори..., ст. 267), а також, розуміється, різні царські грамоти. В іншому місці (Критический обзор..., ст. 23) Карпов стверджує, що «вот этих-то статей окончательной редакции (числом 14) и недостает в деле посольства С. Богдановича-Зарудного и Тетери». А в редакційних примітках до актів ЮЗР, т. X, до слів жалуваної грамоти: «да тѣ статьи съ нашимъ ц. в-ва указомъ велѣли дать тѣмъ же посланникамъ Самойлу и Павлу», Карпов зробив таку примітку: «Списка этих статей, известных под названием «Статей Б. Хмельницкого», в настоящем деле не имеется. Впрочем из ниженапечатанного под № XXV документа (розпис документів, переданих послам) не видно, чтобы именно эти статьи окончательной редакции были посланы в настоящее время войсковыми посланниками» (ст. 494). Отже, висловившись категорично, що послам було дано «статьи в окончательной редакции», Г. Карпов не знайшов потім документальних доказів свого твердження і мусив це одверто признати. Незважаючи на очевидність факту, що посли не одержали «статей в окончательной редакции», Карпов усе ж таки ухилився від констатування протилежного факту, що козацьким послам були дані тільки 11-ть статей, які Карпов позначив 21 березня. А тим часом про цей факт свідчать дані, наведені Карповим як редактором т. X. Актів ЮЗР. На чернетці 11-ти статей, у кінці, є приписка рукою думного дяка Алмаза Іванова: «А что въ писмѣ вашемъ написано»... кінчаючи словами: «да тотъ списокъ (реестр козаків) за своею рукою прислалъ къ ц. в-ву вскорѣ». А після цієї приписки є ще одна приписка рукою піддячого такого змісту: «Таково письмо дано посланникамъ, писано на столбцахъ Бѣлорусскимъ письмомъ безъ дьячей

п р и п и с и (вищенаведеної нотатки Алмаза Іванова). Друкуючи цей документ у Х т., Карпов умістив таку примітку: «настоящие статьи (11-ть) в деле лежат между жалованными грамотами, помеченными 27 марта №№ 328—347» (ст. 483—4). Під документом ХХ (т. Х. ст. 490) про відпущення послів із датами 26—27 березня Карпов зазначив, що після наказу Алмаза Іванова: «Тутъ вклеить грамоти боярскія къ гетману», дійсно, тут лежать зазначені боярські грамоти Морозова, Милославського й інш. Під документом ХХV (розпис грамотам, що дані послам) є приписка того ж Алмаза Іванова: «Тутъ вклеить статьи, что даны имъ (послам)» і примітка Карпова: «Должно быть статьи 21 марта (числом 11), которые в деле действительно лежат вслед за этой росписью» (Х. ст. 512, прим.). Нарешті, у жалуваній грамоті В. Запорозькому з 27 березня сказано: «Да тѣ статьи съ нашимъ ц. в-ва указомъ вслѣли дать тѣмъ же посланникамъ Самойлу й Павлу» (Х т. док. ХХI). Наведені дані стверджують, перше, що послам, Богдановичу й Тетері, були дані в Москві лише одні «Статті» з царським указом; друге, що це були статті числом 11-ть, які Карпов датує 21 березня 1654 р. і які ми відносимо на день 27 березня (надруковані в Х т. Актів ЮЗР. ч. 8, під ч. ХVІІ). Само собою розуміється, що послам було дано оригінал цих статей, «на столбцахъ бѣлорусскимъ письмомъ безъ дьячей приписи», а в архіві залишилася чернетка статей із «дьячей приписью», яка й була «вклеина» на відповідному місці в стовбці так, як були «вклеины» на своєму місці чернетки боярських грамот до Хмельницького. При тих канцелярських порядках, які існували в московських приказах, не може бути найменшого сумніву, що все сталося так, як то вказують приписки й помітки канцлера Алмаза Іванова, себто, що разом із грамотами посла одержали 11 статей із царськими указами в тогочасній українській («бѣлорусской») мові, а чернетку цих статей на доказ і для відомості на майбутнє було дано до стовбця справи козацького посольства. Що ж торкається так званих «подлинных статей Б. Хмельницького в окончательной редакции числом 14», які Карпов старався знайти в справі посольства Самойловича й Тетері, то про цей документ у цій справі не ма жодної згадки й жодного сліду, хоч би у вигляді якихсь чернеток чи концептів, що признає й сам Карпов. Ці статті знайдено, як признає Карпов, у справі московського посольства на Україну 5 років пізніше, в статейному списку кн. Трубецького з р. 1659.

Що козацькі послы одержали й привезли до гетьмана Б. Хмельницького статті числом 11-ть у редакції 27 березня 1654 р. і що ці лише статті сторони, Москва й В. З., вважали за договір 1654 р., про це, крім наведених архівних даних, свідчить ціла низка пізніших документів. Починаючи з 27 березня 1654 р. аж до р. 1659 як Москва, так і В. З. знали й посилалися тільки на ці статті і жодних інших, чи то явних, в інших редакціях, чи таємних, не знали. Так, у царській грамоті з 12 квітня 1654 р., висланій до Б. Хмельницького через посланця Гаркушу, зазначено: «Отъ насъ, вел. г-ря, имъ посланникомъ сказано и на писъмѣ дано: что Малой Россіи въ городѣхъ и въ мѣстѣхъ какихъ доходовъ собирается...» і т. д., наводиться дослівно резолюція царська, підписана під статтею 9 редакції 27 березня 1654 р. Влітку 1657 р. окольничий Бутурлін, посланий царем до Б. Хмельницького з різними дорученнями, в розмові з гетьманом чувесь час цитував або статті в редакції 27 березня, або розмови послів із боярами р. 1654 і, коли від себе щось додав, чого в статтях не було, то Б. Хмельницький зараз

же вносив належні поправки (Акты ЮЗР, т. III, ст. 567—569). Також того ж року Павло Тетеря знову був у Москві та вів пересправи з боярами. В такому важному питанню, як платня військові, бояри дослівно цитували указ царя, вмішений під ст. 9-ю редакції 27 березня, а не ст. 6-у ред. 1659 р. Торкнувшись питання про чужоземні зносини, знову таки послалися на ст. 5 ред. 27 березня: «Въ статьяхъ же н а п и с а н о, говорили бояри, изъ которыхъ государствъ къ войску Зап. учнуть приходитъ послы и о томъ писать къ с. ц. в-ву, а которые послы присланы будутъ съ противнымъ дѣломъ, и писать о нихъ къ с. ц. в-ву о указѣ, а безъ указа ихъ не отпустить». Коли б існував у той час (1657 р.) указ царя, вмішений у редакції 1659 р. під ст. 9-ю, який категорично забороняв гетьманові приймати чужоземних послів, то ясно, що бояри швидше послалися б на повну заборону закордонних зносин. Нарешті, що найцікавіше, бояри цитували Тетері ст. 8 в редакції 27 березня: «Въ статьяхъ же написано, по гетманскому прошенію, чтобъ для всякого отъ неприятелей безстрашія было по рубежу ратныхъ людей 3000 чел.». Тим часом ц і є ї с т а т т і н е м а з о в с і м у редакції 1659 р. (Акты, т. XI. Дод. 2, ст. 723—727). А що в цей приїзд Тетері не було складено інших, нових статей, це категорично засвідчено в тасмному наказі кн. Трубецькому 1659 р.: «Опричь тѣхъ статей, которые даны по ихъ челобитью С. Богдановичу да П. Тетерѣ въ прошломъ 162 (1654) году, никакихъ не присылаю... и въ нынѣшней присылкѣ Павлу Тетерѣ не говорено и къ нимъ въ войско ни о чемъ не приказывано и съ ними не посылавано» (Акты ЮЗР, т. XV, ч. 7, ст. 323). Після смерті Богдана Хмельницького в кінці р. 1657 цар вислав до гетьмана І. Виговського окольничого Хитрово для прийняття присяги, ствердження статей Б. Хмельницького та для пересправ про нові статті. В наказі і в статейному списку Хитрово наведено повний текст 11 статей у редакції 27 березня 1654 р., як «прежніє статьи Б. Хмельницкаго». Цікаво, що при цьому в наказі вміщено й власноручну приписку дяка Алмаза Іванова, яка була лише в чернетці, що залишалася в архіві, і яка не була вмішена в оригінал статей «бѣлорусскимъ письмомъ», переданий козацьким послам 27 березня 1654 р. (Акты, т. IV, ч. 58, ст. 96 і сл.). Нарешті, наведемо ще два пізніші документи, в яких цитуються статті в ред. 27 березня: 1, наказ бояринові Шереметсву з 6 червня 1658 р., в якому дослівно процитовано всі статті про платню військові й старшині, ст. 4 про армату і ст. 5 про чужоземні зносини, все в редакції 27 березня; 2, наказ стольникові І. Апухтіну з 23 червня 1658 р., в якому зазначено, що у відповідь на прислані з послами Богдановичем та Тетерею до царя статті про урядників по містах, про число Війська Запорозького, про платню військові і про інше «по тѣмъ статьямъ вел. г-рь пожаловалъ и милостивою изволеніемъ учинилъ, и тѣ с т а т ь и и м ъ, С а м у и л у и П а в л у, д а н ы н а п и с ь м ѣ» (там же, ч. 79, ст. 232—233).

На підставі вищенаведених документів маємо право зробити такий висновок: статті числом 11-ть у редакції 27 березня 1654 р. є н е п о д а н н я м козацьких послів цареві 21 березня 1654 р., а, навпаки, в і д п о в і д д ю ц а р я на подання Б. Хмельницького з 23 статтями, яке послі його подали 14 березня; ця відповідь була виготовлена з наказу і за близької участі думного дяка Алмаза Іванова; тільки ці 11-ть статей після виготовлення їх на «столбцахъ бѣлорусскимъ письмомъ безъ дьячей приписи» були передані послам, Богдановичу й Тетері, 27 березня 1654 р. разом із жалуваними царськими грамотами й іншими документами за окремим розписом; тільки ці статті, привезені послами до Чигрина, були відомі, як царські статті, як офіційний акт договору, на який сторони

завжди посилалися як за життя, так і після смерті Б. Хмельницького аж до 1658 р. включно; до 1659 р. ніхто на Україні ані в Москві не знав «статей Б. Хмельницького в окончательной редакции числом 14», під якими Г. Карпов, а за ним і інші дослідники розуміють «прежние статьи Б. Хмельницкого», що вперше з'явилися на Переяславській раді в жовтні р. 1659 за гетьмана Юрія Хмельницького (про ці статті, їх редакцію й зміст буде сказано пізніше).

Останнім актом посольської справи було фактичне відпущення козацьких послів, яке відбулося 27 березня 1654 р. В цей день послам були передані оці документи: 1) Статті числом 11-ть, про які сказано вище, 2) царські жалувані грамоти: а) загального характеру, цілому В. З., б) православної шляхті, г) переяславським міщанам, 3) жалувана грамота гетьманові на Чигринське староство, 4) царські привілеї на мастності: а) Б. Хмельницькому на Гадяцьке староство, б) і в) на Суботів і Новоселицю і на Медведівку, Борки й Каменку, 5) царські грамоти-листи Б. Хмельницькому про діяльність козацького посольства в Москві, про царські рішення, грамоти й нову печатку, а також про те, щоб гетьман прислав київського митрополита до Москви для пояснень у справі спору з київським воєводою про землю, нарешті, про оголошення війни Польщі та про участь козацького війська з полковниками Золотаренком і Тетерею. Всі ці документи датовано 27 березня 1654 р. Крім офіційних документів, послам були передані приватні листи до Б. Х. деяких бояр, а також царські подарунки на 2500 рублів (Акты, т. X, ст. 477—506).

* * *

(Далі буде)

Примітки

- ¹ *Пересправи* — це слово, як можна судити з контексту праці, означає переговори.
- ² Тут і далі скорочення «В. З.», «В. Запорозьке» означає «Військо Запорозьке».
- ³ *Пертракції* (точніше — перетракції) — переговори.
- ⁴ *Прелімінарний* (від «прелімінарій» — попередня угода, яка згодом може бути замінена іншою; тимчасові рішення) — попередній.
- ⁵ *Волощина, Семігород і Мунтяни* — історико-географічні й політичні утворення, що існували у середньовіччі на території сучасних Румунії та Молдови.
- ⁶ *Годиться* — тут «погоджується».
- ⁷ *Елекція* — вибори.
- ⁸ *Б. Х.* — Богдан Хмельницький.
- ⁹ *Вел. г-рь* — великий государь.
- ¹⁰ *Висліди* — тут «наслідки».
- ¹¹ *Інвеститура* — утвердження.
- ¹² *Е. ц. в-во* — его царское величество.
- ¹³ *В. М.* — ваши милости.
- ¹⁴ *Мито, мостівщина, перевіз* — види податків, сплачуваних за перевезення товарів.
- ¹⁵ *Реченець* — «термін», «строк».
- ¹⁶ «Зборівська лінія» — кордони України, визначені Зборівською угодою.
- ¹⁷ «Вживання терміна «Російський» для означення України та її населення особливо характерне за цієї доби. В цей же час відносно Москви вживається з обох сторін один лише термін: Москва, Московський» (прим. А. Яковліва).
- ¹⁸ *Дібр* (застаріле) — родовий відміток множини, утвореної від слова «добро» («добра»).
- ¹⁹ *Еляборат* (заст., ірон.) — праця, проєкт, твір.
- ²⁰ *Армата* — артилерія.
- ²¹ «Богдановичу й Тетері товаришували...» — Цю фразу слід розуміти так: «Богдановича й Тетерею як послі супроводжували...».
- ²² *Війт* — керівник місцевого управління чи самоврядування: *бурмістр* (бурмістр, бургомістр) — голова міської управи; *райця* — член магістрату.
- ²³ *Лавники* — члени лави — колегії суддів, що розглядала кримінальні справи.
- ²⁴ *Латиняни* — тут особи католицького віросповідання.

*ИСТОРИЯ ОТЕЧЕСТВА: ЛЮДИ, ИДЕИ, РЕШЕНИЯ.
В 2-Х Ч.— М.: ПОЛИТИЗДАТ, 1991.*

Криза, що охопила всі сфери нашого суспільства — економіку, політику, культуру — торкнулася й історичної науки, насамперед у сфері проблем вітчизняної історії.

Визволена від пануючих довгий час стереотипів жива історія увірвалася сьогодні за допомогою засобів масової інформації та наукових публікацій у наше громадсько-політичне життя. Точаться теоретичні суперечки, в яких, на наш погляд, переважають спроби відшукати помилки та негативні явища в минулому. Мало спостерігається врівноважених, конкретно-аналітичних підходів у його оцінці.

В умовах відомої «загальмованості» академічної науки, а також бурхливого зростання кількості публіцистичних видань надзвичайно важливим сьогодні є задоволення попиту потенційного читача в літературі, у якій би історична правда була науково обґрунтована та добре аргументована і викладена.

В цьому плані й звертає на себе увагу поява двох частин серії нарисів «История Отечества: люди, идеи, решения». Незважаючи на велику кількість авторів, видання пройняте єдиною концептуальною спрямованістю всіх сюжетів на об'єктивний аналіз вузлових пунктів минулого, коли, власне, в умовах альтернативності й відбувалося формування історичної долі народів, які увійшли до складу Росії, а згодом — колишнього СРСР. Нетрадиційний підхід у висвітленні матеріалу, смілива полеміка з відомими авторитетами; неабиякі публіцистичні здібності багатьох авторів (майже всі вони відомі спеціалісти з обраних тем) — все це привертає увагу як професійної, так й масової аудиторії. Разом з тим це і актуалізує звучання сюжетів видання, і дає привід вести надзвичайно потрібну нині розмову про дальший розвиток самої історичної науки на новому етапі, в умовах суверенної України. Хотілося б у зв'язку з цим підкреслити головне — історик сьогодні повинен брати за орієнтир насамперед історичну правду. Бо, як справедливо зазначив упорядник першого тому рецензованого видання «Очерки истории России IX — начала XX в.» С. В. Мироненко, «дефіцит правди, який так явно відчувається у багатьох сучасних працях, сформував очевидне недовір'я до них читачів...» (с. 5).

Як бачимо, хронологічні рамки та підзаголовки 1-го тому є традиційними, але небездоганними. З десяти нарисів цієї книги лише 1 присвячено Київській Русі: «Откуда есть пошла Русская земля?». Його автори — С. В. Думін та А. А. Турілов, торкаючись дуже важливої проблеми еволюції східнослов'янської державності, спрямовують всю полемічну заостреність матеріалу на зруйнування монополії школи антинорманістів, яка склалася ще в 30-ті роки на противагу ідеології пангерманізму. Спростувавши припущення визнаного глави цієї школи акад. Б. О. Рибаківа про полянське походження Аскольда, Діра та Ігоря Старого й разом з тим давши визначення святкування 1500-річчя Києва («коли берег Дніпра прикрасила скульптурна група, що зображує Кия, Щека і Хорива та сестру їх Либідь»)

як апофеозу антинорманізму, автори нарису закликають до критичного переосмислення історичних джерел (що вони й роблять на багатьох сторінках), а головне — підкреслюють, що «саме по собі походження назви країни зовсім не є вирішальним для оцінки генезису її державності» (с. 19). Оскільки скандинавське походження київської династії, як і назви країни, у С. В. Думіна та А. А. Турілова не викликає ніяких сумнівів, вони зосереджують свою увагу на етносоціальній детермінанті процесу утворення держави у східних слов'ян, висувують кілька цікавих гіпотез (зокрема, про позитивну роль Хазарського каганату в аналізованому процесі). Зваживши на полемічний характер деяких висунутих авторами положень, треба також зазначити, що вони, на жаль, уникли з'ясування позицій інших фахівців, наприклад, з проблеми етнічної природи «варязької Русі» (хоча саме тут пункт розходжень між норманістами та антинорманістами). Доречно було б навести аргументи прибічників південноруської гіпотези походження назви «Русь» яка, на їх погляд, підкріплена більш надійними історичними джерелами (див.: *История СССР.*— 1989.— №3.— С. 134) тощо. Але головне полягає в тому, що з'ясування позицій з цих питань дуже потрібне саме тепер, коли ми глибше вивчаємо проблему витоків української державності.

Наступні чотири нариси 1-го тому присвячені визначенню специфіки утворення російської централізованої держави. Перші два — «У истоков деспотизма» А. Л. Юрганова та «Другая Русь (Великое княжество Литовское и Русское)» С. В. Думіна — концепційно пов'язані пошуками альтернатив «найбільш деспотичному варіанту централізації», запропонованого Москвою. Але якщо А. Л. Юрганов шукає їх в межах Північно-Східної Русі XIV ст. і знаходить у діяльності тверських князів, то С. В. Думін розширює географічні та хронологічні межі дослідження. Здійснивши порівняльний аналіз соціально-економічного та геополітичного становища Литовського та Московського князівств як альтернативних державних утворень, останній доходить висновку, що «сліди давньоруської традиції у суспільному ладі, в справах суду» були більш помітні на західноруських землях (с. 121).

Саме тут хотілося б зауважити, що науково-популярний характер видання, на наш погляд, тільки зобов'язує автора сміливіше вводити читача у свою творчу лабораторію, знайомити з методологією дослідження. Ознаки такого підходу помітні в нарисі А. Л. Юрганова, де він торкається основних положень статті, написаної ним у співавторстві з нині покійним професором В. Б. Кобриним, що вийшла майже водночас з рецензованим виданням (див.: *К о б р и н В. Б., Ю р г а н о в А. Л. Становление деспотического самодержавия в средневековой Руси: К постановке проблемы // История СССР.*— 1991.— № 4). Але, на жаль, автор лише перелічує такі аспекти проблеми, як порівняння менталітету Північно-Східної Русі та Подніпров'я у XII ст., перехід від васалітету до відносин державного підданства (міністеріалітету) тощо. Натомість головна увага зосереджена на моральних якостях керівників процесу централізації — Івана I та Дмитра Донського, порівнянні характеру їх діяльності, який в першому випадку — «вузькокорисливий», а в другому — має «могутнє моральне звучання» (с. 61, 75). Це є головним висновком автора. Додамо лише: дещо суперечливим та загальновідомим.

Прикладом наукової популяризації, на нашу думку, є нариси, присвячені аналізу еволюції російського самодержавства у XVI — на початку XVII ст., які належать перу В. Б. Кобріна: «Иван Грозный: Избранная Рада или опричнина?», «Смутное время — утраченные возможности». Торкаючись історіографії проблеми, автор рішуче відкидає концепцію С. Ф. Пла-

тонова та його послідовників (В. І. Корецького, Р. Г. Скринникова) про прогресивність оприччини, її антибоярську спрямованість. Вважаючи опричнину центральною подією історії Росії XVI ст., В. Б. Кобрін розглядав її як соціальний феномен, суть якого — «форсована централізація без достатніх економічних та соціальних передумов», і наполягав (як і С. Б. Веселовський та О. О. Зімін) на її антиудільному характері. Використавши основні положення своєї монографії «Власть и собственность в средневековой России. XV—XVI вв.» (М., 1985), В. Б. Кобрін підкреслив, що новими були не завдання (оскільки антиудільну політику можна простежити й на доопричних заходах Івана IV), а методи, внаслідок яких «опричнина утвердила в Росії режим особистої влади», «сприяла й утвердженню... кріпосного права» (с. 146—147). Поряд з цим автор вважав, що Іван Грозний одержав у спадщину не лише традиції деспотизму, що реальна альтернатива опричині не тільки існувала, а й відчувалася протягом майже десяти років існування «Вибраної Ради». Щоб з'ясувати цю уявну суперечність, автор цілком природно звернувся до особистості Івана IV (одразу ж відкинувши припущення про його психічну хворобу) й доходить висновку, що, хоча опричнина була спрямована «проти пережитків феодальної роздрібленості», та сам цар «навіть чи ставив перед собою... глобальні завдання, для нього важливим було зміцнення особистої влади» (с. 145). І, зрештою, дещо категоричний висновок, з яким, проте, не можна не погодитися: «Не може перемогти альтернатива, яка не має коріння в історичному минулому країни» (с. 150).

Цікаві міркування В. Б. Кобріна про еволюцію та характер деспотії як форми російського самодержавства дали йому змогу цілком природно перейти до наступного нарису про відродження втрачених можливостей демократичного розвитку Росії за часів Смути. Передумови альтернативного розвитку закладалися, на думку автора, більш спокійним, ніж за Петра I, переходом до модернізації країни за Б. Годунова, першим кроком до правової держави, зробленим В. І. Шуйським («хрестоцілувальний запис»), можливим розвитком вказаних тенденцій в умовах Речі Посполитої (угоди 1610 р.) тощо. Нарис містить ще багато цікавих думок, але, не вдаючись до полеміки, хотілося б зазначити таке. Події XVI — початку XVII ст. свідчать не лише про те, що форсований шлях історичного розвитку призводить до швидкого виснаження сил нації, а й про те, що за таких обставин доля центру вирішується на місцях, як це було у 1612 р. в Росії, коли народ врятував державу.

На жаль, на сторінках видання не знайшлося місця для висвітлення події, яка мала вирішальне значення для дальшої долі українського народу, до речі, так само як й російського. Йдеться про присіднання України до Росії, що було реалізацією альтернативи, яка визначила їх дальший історичний шлях у межах єдиної держави. Та й у наступному нарисі Є. В. Анісімова «Петр Первый: рождение империи», незважаючи на велике коло порушуваних питань з економічного та соціального розвитку Російської держави епохи Петра Великого, що їх автор розглядає з точки зору концепції «раціоналізму», він не торкається проблеми, яка хвилювала і хвилює громадськість — драматичної історії взаємовідносин Петра I та І. Мазепи. Ця проблема знову привертає до себе увагу, висловлюються різні, інколи полярні точки зору. Автор же нарису робить категоричний висновок: «Думаю, що для Петра не існувало ніякої альтернативи». На наш погляд, треба було б сказати і про імперські амбіції самодержця і про трагічну долю українського гетьмана.

Три наступних нариси 1-го тому рецензованого видання взаємопов'язані між собою, оскільки присвячені аналізу еволюції громадсько-політичної думки Росії щодо шляхів розвитку держави та суспільства. В нарисі В. І. Морякова «Поиск пути. Русская общественная мысль 2-й половины XVIII в. о государстве и обществе» висловлюється думка про те, що поштовх до виникнення російської опозиційності надали не тільки французьке Просвітительство, а й сам уряд Катерини II своєю законодавчою діяльністю у 1762—1767 рр. (погляд дуже поширений в англо-американській історіографії, носіями якого є М. Рен, М. Маліа, Р. Гайпс та ін.). Автор показує весь спектр суспільної думки Росії кінця XVIII ст. та напрям її еволюції. З цією метою він виділяє особливу позицію професора Московського університету С. Ю. Десницького, який, слідом за своїми вчителями А. Смітом та Дж. Міларом, відмовився від теорії «суспільного договору». Закінчується нарис висновком про те, що відсутність у країні суспільного руху проти царату робила неможливим альтернативний розвиток країни (прийняття Конституції) і тому модернізація проходила за рахунок змін в політиці уряду.

Автор нарису «Как Россия в начале XIX в. чуть не стала конституционной монархией» С. В. Мироненко концентрує увагу на широкомасштабній діяльності уряду щодо модернізації суспільства, з'ясовує структуру державної влади напередодні 1812 р. (рубіж, з якого починається прискорення соціально-політичного розвитку Російської держави), спростовує традиційний погляд на 1815 р. як на початок реакції в країні тощо. Торкаючись маловідомих сторінок про наміри Олександра I щодо проектів звільнення селян та першої російської конституції, автор стверджує: «Нерішучість політики царя вела не тільки до відмови від корінних реформ, а, врешті-решт, створювала особливі умови для заколоту гвардії». І далі дещо полемічно додає: «Проживи Олександр ще кілька тижнів, і повстання... не було б» (с. 284, 285). Наприкінці хотілося б погодитись з автором цього (мабуть, найцікавішого як за змістом, та й за формою подачі матеріалу) нарису в тому, що «звичний, тасмний, бюрократичний спосіб розв'язання назрілих проблем не може дати бажаного результату» (с. 292).

Передостанній сюжет присвячений аналізу одного з найважливіших моментів історії Російської держави у XIX ст.: «Россия на переломе. (Самодержавие и реформы 1861—1874 гг.)». Автор нарису Л. Г. Захарова визначає період 1856—1861 рр. як період гласності у вирішенні селянського питання. Досить рельєфне висвітлення ходу підготовки та проведення реформ у цій публікації здійснене на тлі великого фактичного матеріалу насиченого персоналіями. Альтернативність історичного розвитку автор вбачає у самій урядовій політиці в процесі вироблення механізму реформ. Актуальні роздуми про те, що успіх реформ значною мірою залежить від того, чи є в наявності «гласність, високий професіоналізм», а також «усвідомлення законодавцями особистої відповідальності перед сучасниками, нащадками, історією».

Завершує перший том видання нарис відомого історика К. Ф. Шаццло «Николай II: реформы или революция». Тут автор намагається знайти оптимальне співвідношення матеріалу про революційний рух і ліберальні реформи та проекти й таким чином підвести читача до питання про ступінь сформованості передумов подій жовтня 1917 р. Досить змістовною є розповідь про С. Ю. Вітте. Та, на наш погляд, слід було б дещо докладніше визначити його роль у підготовці проекту реформ, які пов'язують з ім'ям П. А. Столипіна і вважають однією з останніх можливостей альтернативного розвитку Росії. З усього спектру існуючих оцінок цього діяча (сьогодні — це

переважно апологізація) автор акцентує увагу на реакційності та банкрутстві його політики. Дуже цікавим, на наш погляд, є психологічний портрет останнього з династії Романових — Миколи II.

* * *

На особливу розмову заслуговує другий том рецензованого видання, у якому порушуються проблеми історії існування радянської держави. Треба віддати належне його упоряднику В. О. Козлову та авторам, які зробили крок вперед у розвитку наукових підходів щодо з'ясування гострих питань, які вже висвітлювалися у таких виданнях, як «Историки спорят», «Урок дает история», «Трудные вопросы истории», «История и конъюнктура» (1988—1992 рр.). Аналіз позицій авторів цих книг (у тому числі рецензованої) дає змогу назвати загальні методологічні ознаки підходів, які сформувалися під час висвітлення багатьох проблемно-дискусійних питань нашої історії. Це — історизм, аналітичність, системний підхід. Щодо історіографії радянського суспільства, то тут, на наш погляд, можна умовно визначити три напрями: науково-академічний, історико-публіцистичний та псевдоісторичний (як прояв або консервативних, або екстремістсько-кон'юнктурних тенденцій).

Привертає увагу в рецензованому збірнику перший нарис В. П. Будлакова «На повороте. 1917 год: революции, партии, власть», який є змістовним та оригінальним в інтерпретації фактів, порушенні нових питань (зокрема, проблеми середнього селянства як ключової у розумінні подій громадянської війни, розстановки класових сил тощо). Але треба сказати, що ряд тем потребує більш змістовного розкриття. Це, скажімо, стосується питання про можливість коаліції партій соціалістичного вибору між двома революціями 1917 р., їх позицій в роки громадянської війни, проблем «червоного» та «білого» терору, національно-визвольного руху, зокрема на Україні (в цілому ряді видань, як відомо, має місце підміна понять «націоналізм» та «національна самосвідомість») тощо. На наш погляд, дискусійною є постановка автором питання про «чисто» демократичний та «чисто» соціалістичний шлях історичного розвитку (с. 44). Звичайно, питання альтернативності жовтневих подій потребує дальшого, більш змістовного аналізу.

В позитивному плані слід відзначити й нарис «Военный коммунизм: ошибка или «проба почвы»?», автори якого Г. А. Бордюгов та В. О. Козлов розглядають одне з найскладніших питань історії радянського періоду. Матеріал полемічно загострений. Автори запрошують нас поміркувати над питаннями: «Чи не був «військово-комуністичний шлях до тоталітаризму закономірно та об'єктивно зумовлений і наскільки ця політика була вимушеною?».

Такої полемічності ми, на жаль, не відчули повною мірою в інших нарисах, зокрема в сюжетах про неп (наприклад, М. М. Горінов, Е. М. Дощенко: «30-е годы»), специфіку та закономірності якого автори розкривають досить змістовно. Та є в них положення, які звучать стандартно і стереотипно. Це, наприклад, стосується сталінського «термідору» та згорання непу, наслідків індустріалізації та колективізації. І ще одне: розглядаючи проблему колективізації, сьогодні вже не можна обходити питання про штучний голод 1933 р. на Україні.

Одними з найважливіших у другому томі є нариси, присвячені Великій Вітчизняній війні: О. О. Ржешевського «Война» та Г. А. Бордюгова «Великая Отечественная: подвиг и обманутые надежды». Остання назва викликає певні сумніви. На наш погляд, доцільніше вести розмову про народний

подвиг та народну трагедію, оскільки перемога над фашизмом, яка має всесвітньо-історичне значення, дісталася непомірною ціною (46 млн. втрат з боку СРСР — страшний рахунок сталінізму). Дискусійною є й теза Г. А. Бордюгова про те, що перемога у Великій Вітчизняній війні «зробила недоторканими адміністративно-командні методи управління» (с. 281). Однак адміністративно-командна система — це прояв сталінізму в мирний період і, на наш погляд, навряд чи правомірно робити такий висновок.

Три останніх сюжети другого тому мають швидше публіцистичний характер і тому не повною мірою вписуються у структуру збірника історичних нарисів. О. Ю. Зубкова («После войны: Маленков, Хрущев и «оттепель»; «От 60-х к 70-м: власть, общество, человек») намагається створити серію політичних портретів. Справа ця дуже потрібна. Та принцип історизму вимагає щоб персоналії розглядалися на певному соціальному тлі, врахування якого дає змогу дати об'єктивнішу оцінку тому чи іншому політичному діячеві. Все сказане можна віднести й до нарису І. О. Дедкова «Испытание свободой», який за обсягом та ілюстративністю можна віднести до газетної публіцистики. І справа не в тому, що публіцистика виключає науковий підхід. Справа в тому, що складність подій нашого часу потребує більш аналітичного підходу.

• • •

Підбиваючи підсумки, не можна не сказати про те, що рецензоване видання присвячене переважно історії Росії. На жаль, його автори не тільки не торкнулися ряду актуальних проблем минулого України, а й не врахували те, що зроблено її істориками (маються на увазі даліші пошуки в напрямі вивчення проблем взаємозв'язків розвитку двох братніх народів, єдності їх історичного коріння, спільної боротьби за незалежність, взаємозбагачення національних культур тощо). Хотілося б, щоб при підготовці до перевидання цієї монографії її автори звернули увагу на наші міркування та роздуми, оскільки це, сподіваємося, сприяло б поширенню історичної правди. В сучасних умовах це потрібно для правильного розуміння минулого, вірної оцінки сьогодення та соціального прогнозування майбутнього. Це потрібно також для піднесення рівня історичної самосвідомості народу як необхідного компоненту його політичної культури.

І останнє. Вихід у світ рецензованого видання, як, до речі, й інших аналогічних, дає нам змогу відмітити деякі позитивні тенденції, які намітилися в історіографії. Йдеться, по-перше, про відмову від традиційних, стереотипних оцінок складних процесів, які мали місце в минулому, від двокольорового («чорно-білого») висвітлення подій. По-друге, помітним є посилення уваги до проблем розвитку національної самосвідомості народу на вузлових етапах його історії. По-третє, більше стали розкриватися традиції, які ми цінуємо як духовне надбання народу. І нарешті, набагато краще з'ясується діалектика інтеграційних процесів в історії народів колишнього СРСР, а також прагнень цих народів до національної незалежності й волі.

С. В. МІЛЕВИЧ (Одеса)

М. Ю. РАКОВСЬКИЙ (Одеса)

В. П. ЩЕТНИКОВ (Одеса)

В. А. ЗАМЛИНСКИЙ, М. Ф. ДМИТРИЕНКО, Г. А. БАЛАБУШЕВИЧ и др.

Специальные исторические дисциплины.

Киев: Учебно-методический кабинет высшего образования, 1992.

Сучасний стан історичної науки характерний деякими тенденціями, що значною мірою впливають на її розвиток. Подолання обмеженостей формаційної концепції і використання можливостей цивілізаційного підходу, який дозволяє досягнути історію людства у всій її багатогранності, поставити в центр історичного вивчення людину, не лише її предметно-практичну діяльність, а й багатство її духовного життя, потребує залучення нових джерел. Разом із тим просте розширення джерельної бази науки, при всій його важливості, — це в основному екстенсивний шлях розвитку досліджень. Не менше, якщо не більше, значення має інтенсифікація дослідницької роботи шляхом удосконалення її методів, що веде до підвищення інформаційної віддачі джерел, більш повного використання їхнього, врешті невичерпного, інформаційного потенціалу. На методологічному й методичному оснащенні історичної науки позитивно позначається зараз інтеграція наукового знання в цілому, взаємопроникнення різних наук — суспільних, природничих, технічних, — поява й розширення вжитку міждисциплінарних методів. В історичних дослідженнях все більш широко застосовуються, наприклад, методи, що використовуються в математиці, соціології, психології, антропології, лінгвістиці та інших науках.

Означені процеси посилили потребу в структурному впорядкуванні історичної науки як суперсистеми, котра включає в себе ряд підсистем, спеціальних галузей, дисциплін, виявлення «стиків» її з суміжними науками. Таке структурування науки привернуло до себе увагу вчених іще наприкінці XIX — на початку XX ст., коли теорія самого історичного знання й історичного пізнання стала предметом спеціальних досліджень, була сприйнята як важлива (а в деяких учених і єдина) складова частина філософії історії. Але зараз, із розширенням поля історичних досліджень, завдання істориків розібратися у власному «господарстві» стає іще актуальнішим.

Процес осмислення структури історичної науки викликав різні точки зору щодо складу, статусу, функцій її компонентів. Розглянемо це на прикладі історичного джерелознавства. Практичне джерелознавство, і це типово для багатьох галузей знань, виникло і набуло застосування набагато раніше, ніж почалися спроби дати йому певне визначення. Спочатку йому було відведено статус однієї з так званих допоміжних історичних дисциплін. Однак згодом стало ясно, що таке розуміння джерелознавства не розкриває його місця в створенні емпіричної бази історичної науки, його ролі щодо інших допоміжних дисциплін. Тоді з'явилося, й навіть на деякий час стало енциклопедичним, визначення його як «головної» допоміжної історичної дисципліни. Проте й таке визначення не давало відповіді на питання про системні зв'язки численних допоміжних дисциплін, воно лише додавало джерелознавству певного престижу. З огляду на це вже недавно з'явилися пропозиції вважати джерелознавство не однією з допоміжних історичних дисциплін, а їх комплексом. Таке твердження можна й зараз знайти в деяких виданнях. Але й воно викликає серйозні закиди. Адже комплекс — це, власне, сума певних складових елементів, і залишається неясним, чи має джерелознавство якісь лише йому властиві інтегративні, тобто системні якості, яких не має жоден із взятих сам по собі його складових компонентів,

чи є воно сумою, чи системою, яка входить в суперсистему історичної науки.

Виявилося, що така системна якість у джерелознавства є. Лише воно може дати узагальнену й цілісну теорію джерела — систему логічно впорядкованих поглядів на закономірності виникнення джерел і відображення ними реальної дійсності, на функції джерел у історичному пізнанні, пояснити сутність двох груп відносин: «реальність — джерело» і «джерело — історик». Так джерелознавство у своєму статусі піднеслося від однієї з допоміжних історичних дисциплін до спеціальної галузі наукових історичних знань — науки про історичні джерела, теорії, методики і практики їх використання в історичних дослідженнях, галузі, яка включає в себе ряд джерелознавчих дисциплін.

Побіжно виникло питання й про те, як ці дисципліни йменувати — традиційно допоміжними, чи спеціальними. Суперечки тут носили не лише термінологічний характер. Аби було так, то й сперечатися було ні про що, бо з давніх давен відомо, що про терміни краще не сперечатися, а домовлятися. Але справа набула іншого змісту. Виявилося, що джерелознавчі дисципліни можуть не лише виконувати допоміжні функції при вирішенні крупних питань історичної науки, але й самі розв'язувати самостійні завдання. Наприклад, нумізMATика, яка вивчає монети, може дати неповторні дані про економічні зв'язки певних часів, політичні й культурні взаємини народів та багато інших відомостей. Крім того, поняття «допоміжні» — дуже розпливчасте. Так, і математика, і філософія, і статистика, і психологія, і хімія, і геологія, і багато інших фундаментальних наук, до яких звертаються дослідники при опрацюванні джерел і подальшій історичній побудові, теж служать «допоміжними» дисциплінами.

Ось чому, очевидно, слід визначитися з термінами, які б приємливо відбивали структуру історичного знання (не будемо торкатися тут аналізу структури історичної науки в організаційному, предметному, регіональному, хронологічному та інших «зрізах», що може бути предметом окремої розмови). В логічному ж аспекті, про який іде мова, в історичній науці можна виділити методологію і логіку науки, джерелознавство, історіографію, археографію і дефініювати їх як спеціальні галузі наукових історичних знань. Такі галузі включають у себе спеціальні історичні дисципліни (для джерелознавства — спеціальні джерелознавчі дисципліни). Крім того, виділяються також науки, які можна вважати суміжними з історією, бо їхні предмети лежать на межі з предметом історичної науки. Це, наприклад, соціологія, історична географія, архівознавство як теорія архівного будівництва — певної галузі державного буівництва, історія держави й права та ін. Нарешті назріло, мабуть, питання про самовизначення дисциплін, які втілювали б зв'язок історичної науки з іншими фундаментальними науками і завданням яких була б розробка міждисциплінарних методів (на зразок кліометрії — сукупності методів математичної статистики, ефективних при опрацюванні масових історичних джерел).

Висловлені міркування викликані виходом у світ оригінального й дуже корисного навчального посібника «Специальные исторические дисциплины», підготовленого кафедрою джерелознавства і архівознавства Київського університету імені Тараса Шевченка. Посібник адресований студентам, але, переконаний, він з інтересом буде зустрінутий широким загалом істориків.

Автори книги мали підставу для того, щоб у видавничій анотації до неї зазначити, що вперше не лише у вітчизняній, а й у світовій науці зібрано й розкрито зміст близько 60 спеціальних історичних дисциплін. Після корот-

кого, але досить насиченого вступу статті з окремих дисциплін розміщені в алфавітному порядку.

Перед авторами стояло нелегке завдання: не лише визначити тематику посібника, тобто вирішити питання про те, які статті до нього включати, але й врахувати, що зміст і завдання багатьох дисциплін не дістали в сучасній літературі однозначного тлумачення. Вихід із такого становища було знайдено, здається, єдино вірний: автори наводять розбіжні погляди вчених, вітчизняних і зарубіжних, дозволяючи читачеві співставляти різні аргументи і разом із тим пропонуючи йому ту точку зору, яку вважають найбільш сприйнятливою на сучасному рівні розвитку науки.

Незважаючи на велику кількість статей і авторів (близько 40), різноманітність змісту довідок, в книзі відчувається єдиний «режисерський» стиль, єдина методика викладу. Починаючи з етимології терміну, автори спиняються на об'єктивних обставинах, що викликали появу тих чи інших продуктів матеріально-практичної або духовної людської діяльності, спочатку практичних, а потім і наукових потребах їх спеціального вивчення. В статтях наводяться імена, а інколи й називаються праці вчених, що зробили значний внесок у спеціальне джерелознавство, і це додає книзі довідкового характеру. Визначається місце кожної групи джерел і відповідної дисципліни в історичному вивченні, розкривається методика роботи з такими джерелами, накреслюються орієнтири їх дальшого опрацювання.

Через усю книгу, починаючи з вступу, простежено виникнення й існування в Україні спочатку в практичному вжитку, а потім і в спеціальному вивченні, різноманітних предметів (речових, писемних, образотворчих, інших), які стали пам'ятками, скарбницею інформації з історії українського народу. Наведені в книзі матеріали про пильну увагу українських учених починаючи з XIX ст. до збирання, описання, вивчення пам'яток народної історії, зокрема української культури, свідчать не лише про високий рівень розвитку історичної науки в Україні, а й про визначний внесок передової інтелігенції у формування національної самосвідомості.

Серед включених до книги статей поряд із характеристиками досить широко відомих і вживаних дисциплін, з яких є окремі дослідження й підручники (наприклад, хронологія, метрологія, палеографія, нумізматики, літописознавство та ін.), є й такі, що присвячені призабутим, або й зовсім мало відомим навіть фахівцям, дисциплінам (наприклад, вексиллологія, яка вивчає прапори, знамена, бунчуки та інші схожі пам'ятки; геортологія — вивчає свята як особливий соціокультурний феномен та ін.).

Але, і в цьому, мабуть, головна заслуга авторського колективу: книга переконує: по-перше, в тому, що професійна підготовка історика передбачає оволодіння ґрунтовними спеціальними знаннями, що розхожа уява, ніби «писати історію» — справа легка, є переконанням невігласів, і, по-друге, в тому, що такі професійні знання потрібні не лише тим історикам, які вивчають «діла давно минулих днів, перекази старовини глибокої», а й тим, хто віддає свої зусилля висвітленню близьких нам за часом подій. Хіба ж розглянута в книзі просопографія, яка відтворює не лише зовнішність, а й риси характеру, особисті якості, мотиви й обставини просування людини в суспільстві, не стане принагідною в подоланні «знелюдненості» історії, у вивченні ментальностей?

Чесно кажучи, коли маєш перед собою оригінальну, новаторську книгу, не хочеться прискіпливо відмічати наявні в ній окремі огріхи, неточності й недомовленості, які, очевидно, в такій книзі неминучі. Мова може йти про

інше. Здається конче потрібним перевидання книги українською мовою. І це повинен бути не простий переклад, а видання доповнене й виправлене.

Найбільш загальні побажання до цього очікуваного видання можна звести до таких.

Книга не може претендувати на щось подібне до історичного енциклопедичного словника. Її предмет — спеціальні (джерелознавчі) дисципліни. Це не означає, що з неї треба вилучити всі статті, які буквально в цей предмет не вписуються (наприклад, «бібліографія історична», «бібліознавство історичне», «демографія історична», «історіографія», «книгознавство», «музеєзнавство», «етикознавство»). Але якщо ці статті залишати, то їх треба більш чітко повернути до завдань і характеру книги, не подавати їх у загальній і (вимушено) поверховій формі, а показати їхні зв'язки саме з джерелознавством, їхній з ним взаємовплив.

У посібнику статті, безперечно, доцільно розмішувати в алфавітному порядку, що полегшує користування ним. Але при характеристиці дисциплін слід мати на увазі їхню класифікацію. Джерелознавчі дисципліни об'єктивно діляться на два класи: ті, завданням яких є вивчення особливих видів джерел (сфрагістика — печатки, геральдика — герби, фалеристика — нагородні знаки тощо), і ті, які розробляють спеціальні методи вивчення різних джерел (палеографія — зовнішні ознаки рукописних пам'яток, метрологія — системи мір, хронологія — системи літочислення тощо). Більш чітка класифікація допоможе й більш точному визначенню завдань кожної дисципліни.

З розвитком науки кількість спеціальних історичних дисциплін зростає. І не лише за рахунок відгалуження нових від старих (тут треба знати міру, бо нерідко тій чи іншій конкретній операції з джерелом прагнуть надати статус окремої науки). Об'єктивною ж підставою для самовизначення спеціальних дисциплін є передовсім виявлення доцільності згаданого вже перенесення методів одних наук до інших. Так, напрошується включення до книги статей про кліометрію (сукупність кількісних математичних методів), евристику джерелознавчу (теорію і методику пошуку джерельної інформації), інформатику джерелознавчу (використання сучасних засобів зберігання й використання джерельної інформації) та інших подібних.

І останнє, чи не найскладніше з побажань загального характеру. Джерелознавство, як і вся наша історична наука, стоїть зараз перед необхідністю уточнення, а то й перегляду ряду своїх концептуальних, вихідних положень. Так, серйозних корективів вимагає таке тлумачення матеріалістичної теорії джерела, за якого його зміст виводився безпосередньо, або опосередковано, але обов'язково з класових інтересів певних соціальних спільностей. Економічний редуccionізм — спрощення, зведення багатомірного історичного процесу до дії одного фактору — економічного, позначився й на розумінні природи історичного джерела, комплектуванні джерельної бази історичних досліджень. Звичайно, розробка теоретичних, концептуальних основ джерелознавства не може бути поставлена як практичне завдання перед авторами нового видання книги. Це — окрема й складна, хоча й дуже актуальна робота. Але прагнути уникати хоча б найбільш одіозних застарілих стереотипів при перевиданні було б бажано.

Звичайно, при перевиданні слід усунути й окремі упущення. Обмежимося деякими прикладами. Я вдячний авторові статті про джерелознавство за перевагу, яку він віддав моєму визначенню поняття історичного джерела. Але з цього визначення у цитуванні автора статті (с. 136) випала така ознака джерела, як безпосередність відображення подій автором джерела, що був

учасником чи свідком цих подій. Проте саме цією ознакою джерело відрізняється від історичної літератури, яка відтворює події опосередковано, на основі джерел. Навряд чи є підстава включати до мемуаристики всі джерела особистого походження (с. 190). Останні — особливий клас оповідних джерел, який включає джерельні види, створювані в різних умовах, на різних основі, з різною метою (подорожні враження і спогади, щоденники і приватне листування). Вони мають різну структуру, яка й визначає їхню видову приналежність і диктує різну методику вивчення. Примітно, що вивчення особистого листування виділено в книзі в окрему статтю «Епістемологія» (с. 307). Непереконливо звучить загальне твердження про те, що джерела особового походження «характеризуються суб'єктивністю», «містять неперевірені факти» (с. 307). Перевірки фактів вимагають всі джерела, що ж до суб'єктивності, то вона в тій чи іншій мірі властива всім джерелам (всі вони створюються людьми), а в особових джерелах вона нерідко становить їхню основну цінність, бо відбиває певну громадську і особисту позицію автора, більше або менше типові для певного часу. В ґрунтовній статті «Текстологія» як головне завдання цієї дисципліни винесено встановлення найбільш раннього, точного і повного тексту джерела (с. 257). Але в плані історичного джерелознавства найбільшого значення набуває встановлення основного тексту, тобто його функціональної редакції, в якій він «вступив у життя» згідно з своїм призначенням, залишається справжнім рештком подій, що їх вивчає історик.

Кількість часткових зауважень можна було б примножити. Але справа не в них. Не заради звичного етикету, а за глибоким переконанням повторюю, що висловлені побажання аніскільки не применшують значення виходу піонерної книги і не ставлять під сумнів доцільність її українського перевидання. До речі, що немаловажно, таке перевидання сприятиме вирішенню ще одного важливого завдання — розробці української наукової термінології з історії, потреба в чому є очевидною.

М. Я. ВАРШАВЧИК (Київ)

О. ВОЙНАЛОВИЧ. ОРГАНІЗАЦІЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ДЛЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ: 20—30 рр. К.— Полтава: Рідний край, 1992.— 149 с.

Національна політика більшовиків в Україні в різні роки мала свої особливості і специфіку. Незмінним лише залишалося обмеження національних інтересів її корінного населення. Навіть відома українізація у неспівські 20-ті роки, про яку сьогодні одні пишуть з піднесенням, а інші трактують як «ошуканство», «провокацію», була політично підпорядкована інтересам її творців. Пріоритет як у теорії, так і на практиці більшовики надавали класово-політичним, а не національним моментам. Саме під таким кутом зору, очевидно, слід розглядати національну політику більшовиків у згаданий період, в тому числі щодо численних груп національних меншостей, які проживали в Україні й становили 20 % від усього її населення.

Політика, що здійснювалася щодо цих груп у 20—30-ті роки, навіть з точки зору сьогоднішнього дня не може не вражати широкомасштабністю, а також і оригінальністю при її здійсненні. Хоча вона й визначалася та інспі-

рувалася по головних параметрах з Москви, однак місцеві українські комуністичні керівники додавали чимало елементів, які урізноманітнювали її.

Наукове вивчення історичної долі національних меншостей в Україні, політики держави щодо них тільки розпочинається. Рецензована монографія присвячена дослідженню практики організації нацменівських шкіл в Україні у 20—30-ті роки. Слід зазначити, що серед ряду заходів по реалізації прав національних меншин (створення відповідних сільрад, районів, видання газет і книг, діяльність культосвітніх і наукових установ тощо) школам відводилася чи не найголовніша роль. Тільки у 1926/27 навчальному році їх чисельність, за даними автора, досягла понад 3,5 тис. Це стає особливо зрозумілим тоді, коли взяти до уваги головну мету всієї політики колишньої влади щодо національних меншостей, яка зводилася до їх якнайшвидшої радянської. Без претензій на повну дефініцію цього поняття відзначимо, що йшлося про виховання лояльних людей, відданих інтересам та політиці радянської влади.

Школа з її чіткою організаційно-системною структурою була найефективнішим засобом такого впливу. Крім цього, вона мала справу з молодим поколінням, і цей вплив починався, так би мовити, з «чистої дошки», що само по собі виключало неприємні моменти «ламання» чи «ігнорування» у свідомості людей старих цінностей. Більшовицька влада до того ж одержувала політичні дивіденди з факту організації й підтримки нацменівських шкіл, бо останні за царизму взагалі заборонялися.

При ознайомленні з книгою О. Войналович доречним буде запитання: так чого в цих школах було більше — радянського (політичного) чи національного? В цілому, на нашу думку, відповідь звучить не на користь останнього. Автор хоч і намагається показати співвідношення національного і політичного, раціонального й ідеологічного в роботі шкіл, однак у багатьох випадках в монографії не враховується саме зміст їх діяльності.

Своє дослідження О. Войналович зробила в історико-педагогічному плані, тобто зосередила увагу в основному на політиці держави у галузі освіти, формуванні та діяльності керівних освітніх структур, показі кадрового забезпечення шкіл, аналізі навчально-виховного процесу в них. У розвитку шкільної освіти для національних меншин в Україні автор виділяє три етапи: становлення (перша половина 20-х років), піднесення національних шкіл (друга половина 20-х — початок 30-х), згорання їх роботи (30-ті роки). При цьому О. Войналович висловлює думку, що наступ сталінізму на освіту для нацменшин розпочався вже на початку 30-х років, «коли практично припиняється зростання кількості національних шкіл (незважаючи на те, що існувала нагальна потреба в їх дальшому розвитку), спостерігається відтік з них контингенту учнів» (с. 58). З цього приводу з автором можна посперечатися.

Дійсно, на початку 30-х років сталінізм розгорнув наступ на інтелігенцію України, розпочав судові процеси і розправи, звинувачуючи її в «ухилах», «шкідництві» та ін. Ці удари зачепили й представників окремих національних меншин (німці, поляки), але в основному постраждала українська інтелігенція. Це була розправа з українізацією та її наслідками. Національних меншин на початку 30-х років не тільки не зачіпали, а й нерідко звинувачували українських лідерів у недостатній увазі до них. Активна розправа з національними школами відбулася в 1936—1938 рр., коли на основі державних і партійних постанов з допомогою каральних органів вони були зовсім ліквідовані.

Що ж стосується атак на окремих вчителів чи арештів викладачів і сту-

дентів у Київському польському педінституті у 1933 р., то треба зазначити, що на їх місце прийшли інші люди і створена у попередній період система освіти продовжувала діяти.

У другій половині 30-х років, коли чітко визначився крах народногосподарських і політичних експериментів сталінського керівництва, відбувся відхід від попередньої політики щодо національних меншостей.

О. Войналович намагається висвітлити всі аспекти діяльності нацменівських шкіл. Найбільш повно і вдало показано формування та діяльність керівних структур системи освіти, підготовку кадрів для неї тощо. Ряд питань, зокрема ставлення батьківської громадськості до нацменівських шкіл, становище останніх і міждержавні відносини радянської країни із сусідніми капіталістичними державами, очевидно, виключно через обмежений обсяг праці автором тільки згадується, але більш-менш глибоко не розкриваються.

Праця О. Войналович є фактично першим монографічним дослідженням досвіду організації шкільної справи серед національних меншостей в Україні. Весь виклад матеріалу, реконструкція досліджуваного явища робиться під кутом зору його актуальності і придатності для нашого сьогодення, коли у незалежній Україні активно відроджується духовно-культурне життя національних меншин взагалі і шкільної системи зокрема. Відрадно, що автор оцінку всіх сторін діяльності нацменівських шкіл у 20—30-х роках зробила, виходячи із сучасних умов. Останній параграф монографії названо «Використання досвіду шкільного будівництва для національних меншин у 20—30-х роках на сучасному етапі». В ньому справедливо відзначається, що досвід досліджуваного періоду має важливе значення, оскільки вчить, як і що треба робити, а також застерігає від помилок. Наприкінці книги зроблена спроба показати перші кроки Міністерства народної освіти України по організації шкіл для національних меншин у наші дні.

Праця написана на широкій джерельній базі. Автор використала не лише документи з фондів Наркомосу республіки, а й матеріали інших державних, а також партійних органів, в тому числі закриті донедавна архіви служби безпеки України. На нашу думку, праця набагато виграла б, якби в ній були використані матеріали обласних архівів, де зберігаються цікаві дані щодо життя національних меншин. Крім того, різнобічну інформацію про життя і діяльність нацменівських шкіл можна знайти на сторінках преси, яка виходила національними мовами у 20—30-ті роки в Україні.

Наприкінці монографії вміщений цифровий матеріал, який показує розмах організації шкільної освіти для національних меншин. Це дало змогу уникнути переважанню тексту.

На жаль, цікава і потрібна праця О. Войналович вийшла обмеженим тиражем та обсягом. Сподіваємося, що повторне розширене й доповнене її видання значно збільшить її наукове і практичне значення.

Г. Й. СТРОНСЬКИЙ (Тернопіль)

Г. Д. Казмирчук (Київ), А. В. Силкін (Київ), О. О. Тарасенко

Республіканська науково-практична конференція «150 років розвитку вітчизняної науки в Київському університеті»

20—21 жовтня 1992 р. в Київському університеті відбулася республіканська науково-практична конференція «150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті». В її роботі взяли участь понад 40 науковців Києва, Львова, Луцька, Вінниці, Чернігова, Харкова та інших міст України.

Вступним словом конференцію відкрив декан історичного факультету Київського університету, д-р істор. наук, проф. А. Г. С л ю с а р е н к о. На пленарному засіданні виступили доктори істор. наук, професори Київського університету В. О. З а м л и н с ь к и й, Я. М. С е р і щ е в, Л. Г. М е л ь н и к та зав. відділом Інституту історії України АН України Ю. А. П і н ч у к. В. О. З а м л и н с ь к и й, зокрема, підкреслив, що із самого початку існування Київського університету тут почала формуватися власна історична школа, фундатором якої став М. О. Максимович, і проаналізував вклад М. І. Костомарова у розвиток методології історичної науки, а також В. С. Іконникова — в історіографію. Я. М. С е р і щ е в відзначив, що професорсько-викладацький склад кафедри історії народів Росії Київського університету разом з науковцями інших вузів плідотно досліджує актуальні проблеми, зокрема, розробляє комплексну тему «Багатонаціональна Російська держава: шляхи формування й розвитку». Він сповістив про те, що побачив світ курс лекцій «Історія народів Росії», в якому багато питань висвітлено з нових позицій. Темою доповіді Л. Г. М е л ь н и к а стала наукова діяльність професора Київського університету Олександра Оглоблина в 1921—1941 рр., а Ю. А. П і н ч у к проаналізував історіософські погляди М. О. Костомарова.

Подальша робота конференції розгорнулася в двох секціях. У першій з них обговорювалися питання зародження і розвитку історичної школи Київського університету в ХІХ ст. З доповіддю на цю тему виступила аспірантка Київського університету О. О. Т а р а с е н к о. В центрі уваги учасників конференції була наукова спадщина таких видатних учених, як М. О. Максимович і В. Б. Антонович. Д-р істор. наук, проф. Київського університету Н. І. М и р о н е ц ь розкрила вклад цих істориків у дослідження і пропаганду української народної пісні, а їх роль у вивченні життя і діяльності П. К. Сагайдачного висвітлив канд. істор. наук, асистент Київського університету О. П. Г о н ч а р о в. Предметом наукового інтересу канд. істор. наук, асистента Київського університету М. В. Т о м е н к а стала історична парадигма М. О. Максимовича. Канд. істор. наук, доцент Луцького педінституту П. Д. Т к а ч у к проаналізував громадсько-політичну діяльність В. Б. Антоновича. Канд. істор. наук, доцент Київського університету В. М. М о р д в и н ц е в розглянув політику царського уряду

щодо історичної науки в Київському університеті у другій половині XIX ст. Заслужують на увагу доповідь канд. істор. наук, доцента Київського університету А. М. Катренка і аспіранта цього ж вузу Ю. В. Беззуба «Українські вчені й громадські діячі 70—80-х років XIX ст. в оцінці професора О. Ф. Кістяківського», а також повідомлення аспірантки Київського університету М. Г. Палієнко «Участь викладачів Київського університету в організації і діяльності журналу «Киевская старина».

В другій секції розглядалися проблеми розвитку історичної науки в Київському університеті в XX ст. Канд. істор. наук, доцент Чернігівського пединституту В. М. Половєць висвітлив вплив В. Б. Антоновича на формування національної свідомості В. М. Доманицького. Аспірант Харківського пединституту В. І. Головченко проаналізував формування суспільно-політичних поглядів Івана Стешенка. Учасників конференції зацікавила доповідь канд. істор. наук, доцента Київського університету Г. Д. Казьмирчука і студента цього ж вузу А. В. Силкіна, в якій розглянуто наукову спадщину М. В. Довнар-Запольського — одного з фундаторів декабристознавчої школи в Київському університеті.

На заключному пленарному засіданні було підбито підсумки роботи секцій, а також прийнято рекомендації. В них, зокрема, йшлося про необхідність підготовки збірника «Київський університет у спогадах сучасників», відновлення «Історичного товариства Нестора-літописця» при Київському університеті, організації періодичних читань з історії історичного факультету й історичної науки в Київському університеті, запровадження іменних стипендій М. О. Максимовича, М. І. Костомарова, М. П. Драгоманова.

Під час роботи конференції була розгорнута виставка праць усіх поколінь істориків Київського університету, яка нині зайняла своє місце у приміщенні Наукової бібліотеки Київського університету.

Заплановано провести в 1994 р. ювілейну наукову конференцію «Київський університет у науковому і культурному житті України і Європи».

В. М. Ботушанський (Чернівці)

Друга Буковинська історико-краєзнавча конференція «До витоків назви краю «Буковина» (600-річчя першої писемної згадки)»

2—3 жовтня 1992 р. у Чернівцях у приміщенні обласного центру молоді «Юність Буковини», а також у Чернівецькому держуніверситеті відбулася Друга Буковинська історико-краєзнавча конференція «До витоків назви краю «Буковина» (600-річчя першої писемної згадки)». Її організували Чернівецька обласна державна адміністрація, Чернівецький держуніверситет ім. Ю. Федьковича, Центр буковинознавства при ЧДУ, Чернівецька обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Чернівецьке обласне відділення Товариства «Україна».

На конференцію прибули близько 500 чол. з різних міст України. Серед них було біля 80 науковців вузів й академічних установ, а також викладачі шкіл, училищ, технікумів Чернівців і області, представники органів освіти,

будинків культури, бібліотек, народних домів, представники органів управління культури, охорони природи, музеїв і архівів, громадських організацій і товариств («Просвіта», краєзнавців, охорони пам'яток історії та культури, єврейського ім. Штейнбарга та ін.), студенти.

Конференцію відкрив ректор Чернівецького держуніверситету проф. С. С. К о с т и ш и н. З привітанням до учасників конференції звернувся заст. голови Чернівецької обласної державної адміністрації В. І. Ф о л ь в а р о ч н и й, заст. голови Центру буковинознавства при ЧДУ, проф. Т. Р. К и я к. На пленарному засіданні було заслухано 5 доповідей, з якими виступили науковці: канд. істор. наук О. М. М а с а н (Чернівці) «Буковина: історичні аспекти виникнення та утвердження назви краю», канд. філол. наук Д. Г. Б у ч к о (Чернівці) «Найдавніші топонімічні назви Буковини», д-р філол. наук Ю. О. К а р п е н к о (Одеса) «Онут — брат Славути», канд. істор. наук В. М. Б о т у ш а н с ь к и й (Чернівці) «Національний склад населення Північної Буковини за урядовими переписами II половини ХІХ — початку ХХ ст.», канд. філол. наук О. С. Р о м а н е ц ь (Чернівці) «Документарій — основа краєзнавства Буковини».

На конференції працювали 4 секції: історії; історичного краєзнавства; культури; археології, етнографії, пам'яток історії, культури, природи. На них було заслухано й обговорено понад 50 повідомлень, в яких порушувалися різноманітні аспекти історичного минулого і сучасного буковинського краю, поліпшення краєзнавчої справи в школах. Тези доповідей і повідомлень (всього 121 теза 139 авторів) опубліковано й розповсюджено серед учасників конференції.

На заключному пленарному засіданні голова оргкомітету проф. Ю. І. М а к а р зачитав рекомендації, в основу яких лягли пропозиції та побажання, висловлені учасниками конференції. Затверджені присутніми, вони адресовані як історикам, краєзнавцям, так і відповідним органам влади й управління, від яких залежить розв'язання багатьох порушених питань (доступ до архівів, забезпечення прав і пільг незаконно репресованих, видання краєзнавчої літератури, вдосконалення програми шкільного краєзнавства та ін.).

Друга Буковинська історико-краєзнавча конференція, без сумніву, збагатяла знання її учасників новими даними з історії краю. Можна сподіватися, що вона дасть новий поштовх для дальшого поглибленого вивчення його історичного минулого на нових методологічних засадах.

Н. Ф. Горбівська (Київ), М. В. Тупайло (Київ)

Друга наукова конференція «Єврейське населення Півдня України: історія і сучасність»

Історичні процеси оновлення суспільного життя, що відбуваються в Україні, викликали до життя бурхливе зростання національної самосвідомості різних етносів, в тому числі і євреїв. Природно, що підвищився інтерес євреїв і до своєї драматичної історії, до її правдивого висвітлення.

На хвилі єврейського відродження відтворюються державні наукові

підрозділи, котрі вивчають історію, культурну спадщину і сьогодення єврейського народу в умовах незалежної Української держави. Так у структурі Інституту національних відносин і політології АН України в січні 1992 р. відновлено Кабінет єврейської історії і культури, покликаний координувати роботу по дослідженню різних проблем єврейства в Україні.

Нині наспів час і для розгортання великомасштабних, систематичних досліджень єврейської проблематики в Україні. Поступово почали виникати регіональні центри вивчення цих проблем. Одним з таких центрів на півдні України стає Запорізький державний університет. Збирання наукових сил розпочалося в ході підготовки і проведення в 1990 р. конференції на тему: «Малочисельні національності Півдня України: історія і сучасність». На цій конференції було заслухано також кілька повідомлень з єврейської проблематики. Вже в наступному, 1992 р., в університеті була проведена перша наукова конференція, присвячена виключно єврейській тематиці, під назвою: «Єврейське населення Півдня України: історія і сучасність».

19—20 листопада 1992 р. Інститут національних відносин і політології АН України, Запорізький державний університет і Запорізьке міське товариство єврейської культури провели другу наукову конференцію «Єврейське населення Півдня України: історія і сучасність» у м. Запоріжжі.

Впродовж двох днів було заслухано на пленарних та секційних засіданнях понад 50 доповідей і повідомлень. Прикметним було також те, що розширилася географія учасників конференції (Одеса, Херсон, Кіровоград, Львів, Київ, Харків, Дніпропетровськ, Москва, Краснодар, Новосибірськ), з кожними університет встановив зв'язок і котрих запрошено на наступні конференції з цієї ж проблематики. З вітальним словом до учасників конференції звернулися голова Єврейської Ради України І. М. Л е в і т а с, ректор Запорізького університету Професор В. О. Т о л о к і голова Запорізького товариства єврейської культури Б. Л. Е с т е р к і н. На пленарному засіданні було заслухано такі доповіді — Ф. Г. Т у р ч е н к а (професор, зав. кафедри нової історії України Запорізького державного університету) «Жаботинський і питання єврейської сільськогосподарської колонізації на Півдні України», Д ж о н а К л і е р а (професор Лондонського університету) «Останні дні Кагалу — соціальний конфлікт в єврейській громаді (1825—1855 рр.)», Ю. І. Ш а п о в а л а (учений секретар Інституту національних відносин і політології АН України, канд. іст. наук) «Тоталітаризм і доля єврейської інтелігенції в Україні», П. М. Р а б і н о в и ч а (професор Львівського державного університету) «Сучасні проблеми відновлення єврейської спільности в незалежній Україні (теоретико-методологічні аспекти)», Р. Я. М и р с ь к о г о (професор Львівського політехнічного інституту, голова Регіонального центру досліджень єврейських проблем при Західному науковому центрі АН України) «Подолання державного антисемітизму — проблема демократичного відродження України (методологічний аспект) та ін.

Робота конференції була головним чином зосереджена на таких темах:

- Актуальні проблеми теорії і методології вивчення єврейської історії;
- Єврейське населення в дореволюційний період;
- Суперечності «єврейського ренесансу» в 20—30 рр. в Україні;
- Єврейське національне відродження в незалежній Україні.

Обговорення проходило в дусі плюралізму думок і підходів. Максимально делікатно йшло обговорення спірних моментів, що відбивають різні оцінки трагічних сторінок у взаєминах українського і єврейського народів. Як, наприклад, відповідальність С. Петлюри за антиєврейські погроми на

Україні в період громадянської війни та політична оцінка його вбивства Шварцбардом.

На заключному пленарному засіданні учасники конференції зробили такі висновки і зауваження: По-перше, прагнення до вивчення історії євреїв в Україні продиктовано не просто академічним інтересом або ж ностальгією за минулим, а необхідністю відродження історичної пам'яті єврейського народу, особливо бажано прилучати молодь до вивчення своєї історії, що становить водночас органічну частину розвитку історії України.

По-друге, об'єктивне вивчення найбільш суперечливих і болісних етапів спільної історії двох народів, чиї історичні долі були так щільно переплетені, відіграє велику роль в гармонізації міжнаціональних відносин, в налагодженні творчого діалогу між ученими різних національностей. Високий рівень компетентності і науковості досліджень проблем єврейської історії в Україні створить духовно-моральний заслон всім темним силам, що піднімаються з самого дна суспільства і сповідують агресивну ксенофобію, заздрощі, ненависть, нетерпимість, антисемітизм і українофобію, стане бар'єром на шляху розпалення національної ворожнечі й буде надійною запорукою дружби і співробітництва всіх націй і народностей, котрі проживають на терені молодого суверенної України.

Учасники конференції також рекомендували зосередити увагу на проблемі: «Методологічні основи дослідження єврейського відродження в Україні і виявлення детермінанта цього процесу», яка ще не була належно висвітлена і проаналізована вченими.

Конференція завершилася. Вона стала важливим етапом на шляху до об'єктивного і правдивого вивчення єврейської історії в Україні, новим шляхом до взаєморозуміння і налагодження контактів між представниками єврейської та української інтелігенції.

Наприкінці учасники конференції намітили наступні зустрічі і контакти.

З-поміж першочергових заходів — проведення в лютому 1993 р. на базі Інституту національних відносин і політології АН України конференції, присвяченої проблемам національної злагоди, восени цього ж року — конференції, присвяченої 80-річчю «справи Бейліса», а в травні наступного року на базі Запорізького університету — з проблеми: «Міжнаціональні взаємини на Півдні України», а також намітили розробити план заходів, присвячених 90-річчю Кишинівського погрому і 50-річчю повстання у Варшавському гетто.

О. С. Овечкін (Одеса)

Наукова конференція «Основні напрями зовнішньої політики України і Росії: порівняльний аналіз»

15—16 квітня 1993 р. в м. Одесі відбулася конференція на тему «Основні напрями зовнішньої політики України та Росії: порівняльний аналіз». Її провели вчені-політологи місцевого університету разом зі своїми московськими колегами. Українську сторону представляли співробітники Центру для вивчення зовнішньополітичних концепцій, організованого в Одеському університеті, проф. А. Д. Б а ч и н с ь к и й, доценти В. В. Г л е б о в, О. С. О в е ч к і н

та П. Я. Раїнов, яких очолював директор Центру, зав. кафедрою нової та новітньої історії проф. С. І. Аппатов. Гостями українських учених були провідні фахівці Інституту міжнародних економічних і політичних досліджень Російської Академії наук (ІМЕПД РАН) Ю. І. Суrowцев, професори А. А. Язькова та І. І. Орлик на чолі з керівником Центру зовнішньополітичних досліджень цієї академічної установи проф. Б. А. Шмельовим.

Дискусія, що розгорнулася на конференції, охоплювала ключові проблеми міжнародних відносин незалежних держав — України й Росії, зміст їх національних інтересів, завдання, основні напрями та пріоритети зовнішньої політики обох країн, двосторонні російсько-українські відносини, а також комплекс гуманітарних проблем, культурної спадщини в міжнародних стосунках.

У виступах учасників «круглого столу» звучали різні думки, однак у головному, при всій гостроті полеміки, виявився збіг основних позицій учених двох країн. І Україна, й Росія нині — молоді держави, які тільки приступають у цій новій якості до здійснення своєї зовнішньої політики. Необхідність співробітництва, встановлення тісних взаємовигідних міждержавних відносин між ними зумовлюється як традиціями дружби народів двох країн, глибокою взаємною дифузєю політичних та економічних інтересів, що історично склалася і є найбільш помітною на рівні економіки, господарських зв'язків, суто людських контактів, так і близькістю культур двох слов'янських народів. При цьому особливо підкреслювався гуманітарний аспект: попри всі складності державного становлення, взаємні підозри, реальні відмінності в позиціях та інтересах нових країн надзвичайно важливо зберегти ті узи дружби й братерства, які зв'язують наші народи.

Нині ситуація в обох країнах ускладнена непростими внутрішніми проблемами: глибокою соціально-економічною кризою, політичною нестабільністю. У сфері міжнародних відносин простежуються різні коливання від спроб формування зовнішньо-політичного курсу нових держав на базі традиційної імперської політики до прагнення зайняти супернезалежну позицію, сварок та самоізоляції, розриву усталених і необхідних зв'язків. Іде складний процес усвідомлення справжніх національних інтересів суверенних держав, концептуального оформлення цих інтересів. Поки що, як відзначалося на конференції, ще не склалося — на рівні владних структур — чітке розуміння того, що в цій справі необхідна золота середина, нові взаємовигідні форми відносин. Велика роль в усвідомленні цього належить ученим-аналітикам, фахівцям у галузі міжнародних відносин. Адже в Україні поки що наявний дефіцит кадрів досвідчених професійних дипломатів, а в Росії, яка успадкувала МЗС СРСР, відповідні працівники зовнішньополітичних відомств несуть на собі тягар старих уявлень.

Обговорюючи питання про національні інтереси України та Росії, учасники зустрічі погодилися, що на концептуальному рівні ці інтереси з самого початку включають у себе такі положення, як гранична деідеологізованість та опора на глибинні життєві інтереси населення країни. При цьому мається на увазі вся сукупність законопослушних, лояльних до існуючого режиму громадян, незалежно від національності чи віросповідання, політичних поглядів тощо. Тобто мова може йти тільки про народ як громадян держави, а зовсім не про етнічних українців чи росіян.

Національні інтереси як України, так і Росії мають включати в себе збереження й зміцнення нової державності, що ґрунтується на демократичній і правовій основі. Вони повинні забезпечувати максимально можливі сприят-

---

ливі умови для створення матеріального і культурного добробуту громадян, дотримання прав особи. До цих інтересів належить також створення надійної системи зовнішньої та внутрішньої безпеки для населення країни, при розумінні комплексного характеру національної безпеки, тобто стратегічної, військової, економічної та гуманітарної.

В ході дискусії неодноразово звучало ключове положення, яке багато що пояснює в сучасній міжнародній ситуації в Європі і навіть ширше — в Євразії. Суть його полягає в тому, що з розпадом Радянського Союзу відбулася справжня геополітична революція: на місці історичної Російської імперії — СРСР утворився ряд «постімперських» держав, зокрема й насамперед Росія та Україна. Обидві вони є новими державами в повному значенні цього слова. Жодна не може бути одноособовим і повноважним спадкоємцем імперії, всієї сукупності геополітичних інтересів, пов'язаних раніше з СРСР. Тому існує об'єктивна близькість інтересів Росії та України у багатьох напрямках зовнішньої політики. Це, наприклад, необхідність взаємодоповнення, взаємної компенсації невідповідності географічного положення партнерів: для Росії — відсутності широкого виходу до європейських морів і країн, для України — «виходу» в Азію. Геостратегічні інтереси обох держав ще довго будуть пов'язані з територією колишнього СРСР.

Особливу увагу учасники «круглого столу» приділили міжнародному становищу України й Росії в контексті ситуації, що складається у Східній і Центральній Європі. Тут розвивається і визріває цілий ряд міждержавних і міжнаціональних конфліктів, зокрема й з територіальних питань, що небайдуже для обох наших держав. Певної реакції вимагає й яскраво виражена в сучасних міжнародних відносинах у Європі тенденція до німецького домінування. Очевидно, ця реакція буде дійовішою за умови координації позицій України та Росії. Відзначалася й потенційна небезпека територіальних претензій до України й Росії з боку сусідніх держав.

Найбільш успішно протистояти цьому також можна лише спільними зусиллями.

Предметом обговорення на «круглому столі» стала й така істотна особливість наших країн, як їх велика історична, етнічна близькість, економічна, політична й культурна взаємозалежність. Наводилися приклади існування таких держав-«родичів», зокрема, Пруссії й Австрії у XVIII—XIX ст. Оптимальний варіант українсько-російських відносин — це збереження тісного співробітництва незалежних і суверенних партнерів. Особливі партнерські стосунки при цьому жодною мірою не означають відмови від проголошеного Україною прагнення здобути в майбутньому статус позаблокової нейтральної держави. Стосунки, побудовані не на імперській основі, а на базі співробітництва й здорової конкуренції у формі саморегульованої системи відносин, можуть сприяти організації нового міжнародного порядку на всьому просторі Євразії й інтегрувати пострадянські держави у навколишній світ.

Разом з тим учасники «круглого столу» констатували наявність цілого ряду спірних питань, що ускладнюють взаємовідносини двох сторін. Це — територіальні претензії, проблеми громадянства, оподаткування і пенсій, скорочення та ліквідації ядерних озброєнь, Чорноморського флоту й Севастополя, іноземних боргів і активів колишнього СРСР, «холодної війни» банків України й Росії, цін на нафту й газ, комунікацій, фінансової допомоги Заходу. Вчені Одеси й Москви погодилися, що в цьому переліку поряд із справді складними питаннями, які вимагають тривалих зусиль і нетрадиційних рішень, є немало й таких, що звичайно відносяться до числа технічних. Їх

розв'язанню заважають невинуваті амбіції, стереотипи мислення тощо. Порушувалося на «круглому столі» й досить актуальне для політики обох держав питання про формування «образу ворога» із сусідньої країни; наголошувалося на небезпеці відродження в нових умовах цієї ключової ідеології тоталітарного світогляду.

Учасники конференції дійшли висновку, що у відносинах між Україною та Росією немає нездоланих труднощів та взаємовиключних інтересів. При всій гостроті протистояння з ряду питань двосторонніх відносин їх можна і потрібно вирішувати виключно шляхом переговорів. Конфронтація в російсько-українських стосунках не просто небезпечна, вона таїть у собі глобальну катастрофу. Нашим країнам належить пройти, очевидно, тривалий і нелегкий шлях до усвідомлення нової ситуації, коли на місце взаємодії між частинами тоталітарної імперії має прийти взаємовигідне співробітництво суверенних держав, що вирішують на міжнародній арені цивілізованими й демократичними методами завдання захисту власних національних інтересів.

Учасники «круглого столу» висловили задоволення ходом і результатами зустрічі і прийняли ряд конкретних рішень:

1. Виступити із спільною ініціативою створення постійно діючої експертної Ради вчених Росії та України з метою обговорення спірних проблем російсько-українських відносин та пошуку шляхів їх розв'язання.

2. Виступити з ініціативою формування в Україні й Росії громадських рухів за дружні стосунки між двома державами. Підготувати текст спільного звернення наукової громадськості до урядів і народів двох країн.

3. Опублікувати:

а) збірник статей, що відобразатиме основний зміст виступів на засіданнях «круглого столу» (відповідає Центр для вивчення зовнішньополітичних концепцій Одеського ун-ту. Термін виконання — вересень 1993 р.);

б) спільну наукову монографію на тему: «Україна і Росія в сучасних міжнародних відносинах» (розробляє структуру монографії і забезпечує її публікацію ІМПД РАН);

в) підготувати серію публікацій за матеріалами «круглого столу» в центральній і місцевій пресі України та Росії.

4. Взяти участь у підготовці й проведенні в Києві восени 1993 р. наукової конференції на тему: «Економічні й політичні відносини України і Росії. Стан і перспективи».

П. П. Соса (Черкаси)

**Читацька конференція
«Українського історичного журналу»**

18 травня 1993 р. в Черкасах під час республіканських історичних читань «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку» відбулася читацька конференція «Українського історичного журналу». Її відкрив заступник головного редактора журналу канд. іст. наук В. М. Ричка. Він коротко розповів про роботу колективу редакції над підготовкою до друку матеріалів журналу, звернув увагу на проблеми його видання в сучасних умовах.

Краєзнавець М. В. Пономаренко (Золотоноша) відзначив, що останнім часом редакції вдалося докорінно змінити напрям журналу — визнаного флагмана історичних періодичних видань в Україні, перетворити його з радянського на українське. Тому рейтинг «УІЖ» різко підвищився. В ньому опубліковано цінні матеріали про голодомор 1933 р., геноцид українського народу, вчинений кривавим сталінським режимом, про державність України на всіх етапах її існування, особливо про українську козацьку державу доби Хмельниччини, та про українську національну революцію 1917—1920 рр. із залученням багатьох нових архівних матеріалів. У результаті стерто багато «білих» і «чорних» плям в історії України.

Отже, «Український історичний журнал» користується великою популярністю серед широкого кола читачів, а для краєзнавців став настільною книгою.

Хотілося б, щоб у журналі вміщувалося більше матеріалів проблематичного характеру, зокрема з історичного краєзнавства, а також з історичної географії. Важливо більше уваги приділяти питанням державного будівництва, публікувати більше праць видатних істориків України, борців за її незалежність, до кінця позбутися заідеологізованості.

Канд. іст. наук А. Ю. Чабан (Черкаси) відзначив, що викладачі Черкаського педагогічного інституту дуже широко використовують науково-методичні матеріали, які «Український історичний журнал» вміщує на своїх сторінках, у навчальному процесі. Приємно, наголосив він, що журнал причетний до історичних читань, які проходять у Черкасах. Бажано, щоб на його сторінках публікувалися серії спеціальних тематичних матеріалів. Крім того, «УІЖ» міг би виконувати певні організаційні функції в історичній науці.

Канд. іст. наук І. С. Стороженко (Дніпропетровськ) зауважив, що в журналі іноді з'являються нісенітниці. Він вважає, що «УІЖ» міг би виконувати й реферативні функції з історії України. Бажано було б як додаток до журналу видавати літературно-реферативний листок з коротким викладом результатів досліджень і переліком публікацій істориків. Ці реферати за якийсь період (півроку чи рік) могли б зараховуватися за публікації.

Подача інформації в журналі повинна бути такою, щоб вона відповідала адміністративним вимогам. Це посилювало б відповідальність дослідника і сприяло б підвищенню рівня його публікацій.

Канд. іст. наук О. Г. Перехрест (Черкаси) зазначив, що чимало вчених-істориків переглянули свої концептуальні позиції з проблем історичної науки. Тепер видається багато літератури з історії України. Однак не всі вчителі можуть у ній розібратися, що негативно позначається

на викладанні історії в школах. О. Г. Перехрест запропонував, щоб у журналі публікувався огляд наукової літератури з рецензіями провідних спеціалістів Інституту історії АН України та провідних вузів. Він відзначив також, що «УІЖ» став тепер надзвичайно цікавим і дуже корисним для викладачів і студентів.

Вчитель В. М. М о й с е є н к о (Черкаси) відзначив, що педагоги інколи самі складають шкільні програми. У зв'язку з публікацією великої кількості джерел вони потрапили в складну ситуацію. Тому необхідно, щоб журнал допоміг їм орієнтуватися в цих матеріалах, ввівши спеціальну рубрику, де давати їм наукову оцінку.

Л. О. К а л і н і н а (Черкаси) відзначила, що «УІЖ» має бути помічником учителів. Бажано, щоб кожен з них постійно ним користувався. Вона запропонувала завести в журналі рубрику для учнів середніх шкіл. Л. О. Калініна звернула також увагу на те, що з'являються статті, які вчителю самому треба перечитувати по кілька разів, щоб розібратися в їхньому змісті. Тому, вважає вона, публікуючи ті чи інші матеріали, редакції слід орієнтуватися на ширше коло читачів.

На завершення конференції В. М. Ричка відповів на запитання присутніх.

До патріотів України, ентузіастів історичної науки

Скрутні матеріальні умови, у яких опинилася преса України, не минули, на жаль, і «Українського історичного журналу». І нині існування єдиного історичного журналу незалежної України під загрозою. Редакція звертається до людей бізнесу, які цікавляться історією і не байдужі до духовних джерел українського народу, з проханням стати спонсорами нашого часопису. Прізвища спонсорів вміщуватимуться на його титульній сторінці. «УІЖ», який розповсюджується у більш як 40 країнах ближнього та далекого зарубіжжя, може вміщувати рекламні оголошення. Отже, розраховуємо на своїх друзів.

Підтримайте «Український історичний журнал»!

НОВІ КНИГИ

- Атлас Д. Старая Одесса, ее друзья и недруги.— Одесса: Ласми, 1992.— 207 с.
- Архив русской революции: В 22 т. Т. 13—14.— М.: Терра: Республика, 1992.— 342 с.
- Ахромеев С. Ф., Корниенко Г. М. Глазами маршала и дипломата: Критич. взгляд на внеш. политику СССР до и после 1985 г.— М.: Междунар. отношения, 1992.— 319 с.
- Бакатин В. Избавление от КГБ.— М.: Новости, 1992.— 269 с.
- Бернштам Т. А. Новые перспективы в познании и изучении традиционной народной культуры: (Теория и практика этногр. исслед.).— К.: Респ. асоц. українознавців, 1992.— 184 с.
- Борець Ю. З найкращими.— К.: Наук. думка, 1992.— 296 с.
- Бреэре И. Казаки: Ист. очерк.— М.: Воениздат, 1992.— 237 с.
- Буранов Ю., Хрусталеv В. Гибель императорского дома, 1917—1919 гг.— М.: Прогресс, 1992.— 348 с.
- Бунич И. Л. Золото партии: Ист. хроника.— СПб.: Фирма «Шанс», 1992.— 315 с.
- Вандалковская М. Г. П. И. Миллюков, А. А. Кизеветтер: История и политика.— М.: Наука, 1992.— 287 с.
- Вахрушев А. М. Зори Бородина: Ист. повествование.— М.: Отечество: Воениздат, 1992.— 335 с.
- Гибель линейного корабля «Новороссийск»: Документы и факты.— СПб.: Политехника, 1992.— 207 с.
- Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. 2. XI—XIII вік.— К.: Наук. думка, 1992.— 633 с.
- Дослідження з історії Придніпров'я: Соціальні відносини та суспільна думка: 36. наук. пр.— Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1991.— 151 с.
- Єфименко О. Я. Історія України та її народу.— К.: Мистецтво, 1992.— 254 с.
- Заставний Ф. Д. Східна українська діаспора.— Львів: Світ, 1992.— 172 с.
- Історія січових стрільців, Воєн.-іст. нарис.— К.: Україна, 1992.— 347 с.
- Казачьи войска: Хроника гвард. казачьих частей: Репринт. изд.— СПб.: АО «Дорваль», 1992.— 465 с.
- Ключевский В. О. Краткое пособие по русской истории.— М.: Рассвет, 1992.— 192 с.
- Костомаров Н. И. Мазепа.— М.: Республика, 1992.— 335 с.
- Кубанский краевед: Вып. 3.— Краснодар: Кн. изд-во, 1992.— 207 с.
- Кудрявцева Е. П. Россия и образование автономного сербского государства (1812—1833 гг.).— М.: Ин-т рос. истории РАН, 1992.— 208 с.
- Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932—1933 годов: Итог. отчет 1990 г.— К.: Отд-ние ред.-изд. и реклам. деятельности УкрЦЭНДИСИ: При участии реклам. агентства «Инициал», 1992.— 191 с.
- Михайленко А. Г. Заки море перелечу...: Худож.-докум. розповідь.— К.: Веселка, 1992.— 176 с.
- Неизвестная Россия: XX век: Кн. 1.— М.: Историч. наследие, 1992.— 348 с.
- Неронова В. Д. Формы эксплуатации в древнем мире в зеркале советской историографии.— Пермь: Изд-во Перм. унта, 1992.— 311 с.
- Павлов М. П. Процессы и судьбы: Воспоминания воен. прокурора.— К.: Украина, 1992.— 279 с.
- Под стягом России: Сб. архив. документов.— М.: Рус. книга, 1992.— 432 с.
- Соловьев С. М. Общедоступные чтения о русской истории.— М.: Республика, 1992.— 350 с.
- 1000 років Чернігівській єпархії: Тез. доп. церков.-іст. конф. (Чернігів, 22—24 верес. 1992 р.).— Чернігів: Сіверянська думка, 1992.— 121 с.
- Фроянов И. Я. Мятельный Новгород: Очерки истории государственности, социал. и полит. борьбы конца IX — нач. XIII ст.— СПб.: Изд-во СПбГУ, 1992.— 280 с.
- Черная Л. Коричневые диктаторы: Гитлер, Геринг, Гиммлер, Геббельс, Борман, Риббентроп.— М.: Республика, 1992.— 384 с.
- Шляхов А. Б. Социал-демократы и революционные матросы гражданского флота Юга России (1901 — февраль 1917 г.): Учеб. пособие.— Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1992.— 63 с.
- Якунов Н. Трагедия полководцев.— М.: Мысль, 1992.— 351 с.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Новый взгляд на проблему

- Оноприенко В. И., Шербань Т. О. Судьба науки в Украине
(конец XIX в.— 30-е годы XX в.) 3

* * *

- Яременко В. И. (*Хмельницкий*). Об историзме поэмы «Москалева криниця»
(К проблеме историософии Т. Г. Шевченко) 14

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Головко А. Б. Киевская Русь на страницах хроники В. Кадлубека 27

СООБЩЕНИЯ

- Черниковский Г. И. (*Кременец*). Украинские летописи XVII—XVIII в.
в творческом наследии М. Драгоманова 38
- Гуржий А. И. К вопросу о количестве и этническом составе населения Украины
во второй половине XVII в. 43

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

- Золотарев В. А. (*Харьков*), Шаповал Ю. И. В. А. Балицкий. На пути
к правде о нем 50

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

- Полевой Л. П., Чирко Б. В. Национальные меньшинства украинского
села в условиях коллективизации 64

ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ В ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

- Косик Владимир (*Франция, Париж*). О путях развития церкви в Украине
и России (XI—XVI в.) (*Окончание*) 70

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

- Дорошенко Дмитрий. Мои воспоминания о недавнем прошлом (1914—
1918) (*Продолжение*) 80
- Смолий В. А., Рычка В. М. Соглашения гетманского правительства
Украины с Московским государством (1654—1764 гг.) глазами правоведа 93
- Яковлив Андрей. Украинско-московские договоры в XVII—XVIII веках 96

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Милевич С. В. (*Одесса*), Раковский М. Е. (*Одесса*), Шетников В. П.
(*Одесса*). История Отечества: люди, идеи, решения 118
- Варшавчик М. Я. В. А. Замлинский, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич и др.
Специальные исторические дисциплины 124
- Стронский Г. И. (*Тернополь*). О. Войналович. Організація шкільної освіти для
національних меншин в Україні: 20—30 рр. 128

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Казьмирчук Г. Д., Силкин А. В., Тарасенко О. А. Рес-
публиканская научно-практическая конференция «150 лет развития отечествен-
ной науки в Киевском университете» 129
- Ботушанский В. М. (*Черновцы*). Вторая Буковинская историко-краеведче-
ская конференция «К истокам названия края «Буковина» (600-летие первого
письменного упоминания)» 130
- Горовская Н. Ф., Тупайло М. В. Вторая научная конференция
«Еврейское население Юга Украины: история и современность» 131
- Овечкин А. С. (*Одесса*). Научная конференция «Основные направления
внешней политики Украины и России: сравнительный анализ» 140

CONTENTS

ARTICLES

Historical Problem in a New Version

- Onoprijenko V. I., Shcherban T. O. A Destiny of National Science in Ukraine (The End of XIX ct.— the 30-th of XX ct.) 3

* * *

- Yaremenko V. I. (*Khmelnysky*). About the Historism of the Poem «Moskaleva Crynytsa». To the Problem of T. G. Shevchenko's Historiosophy 14

HISTORIOGRAPHY AND STUDIES IN HISTORICAL SOURCES

- Golovko O. B. Kievskia Rus on the V. Kadlubka's Chronicle pages 27

REPORTS

- Chernykhivsky G. I. (*Kremianets*). Ukrainian Chronicles of the XVII—XVIII ct. in Dragomanov's creative Heritage 38
- Gurdgey O. I. To the Question of Quality and Ethnic Structure of Population in Ukraine in the Second Half of XVII ct. 43

HISTORY THROUGH PERSONALITIES

- Zolotarjov V. O. (*Kharkiv*), Shapoval U. I. V. A. Balytsky. On the way to the truth about him 50

DOCUMENTED NARRATIONS

- Poljovy L. P., Chyrko B. V. National Minorities in Ukrainian Village under the Collectivization's Conditions: Sources of Tragedy 64

NATIVE HISTORY PROBLEMS IN FOREIGN STUDIES

- Kosyk Volodymyr (*France, Paris*). About the Ways of the Church Development in Ukraine and Russia (XI—XVI ct.) (*Ending*) 70

HISTORICAL HERITAGE

- Doroshenko Dmytro. My Recollections of the Recent Past (1914—1918) (*Continuation*) 80
- Smoley V. A., Rychka V. M. Agreements of Ukrainian Getmans Government with Moscow State (1654—1764) in Lawyear's Eyes 93
- Yakovliv Andrij. Ukrainian-Moscow Agreements in the XVII—XVIII ct. 96

CRITIGUES AND BIBLIOGRAPHY

- Mylevych S. V. (*Odesa*), Rakovskyy M. U. (*Odesa*), Shchetnykov V. P. (*Odesa*). The History of Native Land: People, Ideas, Decisions 118
- Warshavchuk M. J. V. A. Zamlynsky, M. F. Dmytrijenko, T. A. Balabushevych and others. Special Historical Branches 124

CRONICLES AND INFORMATION

- Kazmyrchuk G. D., Sylkin A. V., Tarasenko O. A. Republican Scientific-Practical Conference «150 years of Development of Native Historical Science in Kiev University» 129
- Botushansky V. M. (*Chernivtsi*). The Second Bucovyner Historical-Local Law Conference «To the Sources of the Land's Denomination «Bukovyna» (600-th Anniversary of the First Record)» 130
- Gorovska N. F., Tupajlo M. V. The Second Scientific Conference «The Jewish Population of Ukraine South: History and Present Time» 131